

પ્રધેસકઃ—કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ,

સ્વરાજ્ય આગ્રમ, નાવપરા, સુરત.

મુદ્દકઃ—અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ,

“ સૌરાષ્ટ્ર ” મુદ્દલાલ, ૨૫ ગીજરોડ, રાણપુર.

સ્વરાજ્યના સિંધાધિઓને.

અનુક્રમણિક

	પૃષ્ઠ.
લેખકના જે ગોલ	૧
પ્રસ્તાવના (શ્રી કલેલકર)	૫
૧:—	
૧ પૂર્વ દર્શન	૧
૨ વિદ્યાર્થી જીવન	૧૨
૩ ગરામીઆ સ્કૂલમાં	૨૬
૪ ઇંદોર અને ત્યાંથી વડોદરા કોલેજમાં	૩૧
૫ ગાદીનશીન	૩૮
૬ લગ્ન અને સમાજસુધારક તરીકેના પ્રયત્નો	૪૫
૭ વ્યસનમુક્તિ	૫૧
૮ અંતરપટ	૫૮
૯ જાહેર હિંમત	૬૪
૧૦ ‘ મારી નબળાઈ ’	૮૨
૧૧ સાંજનિક પ્રવૃત્તિ અને સખાવતો	૮૬
૧૨ દરબાર ચોર !	૧૦૦
૧૩ મહેસુલ પદ્ધતિ અને દરબારશ્રીના ખેડુતો	૧૦૫
૧૪ જ્ઞાનની પરબો	૧૧૫
૧૫ લોકકલ્યાણના મંડપ	૧૧૯

૧૬	દસાનું લોહતંત્રઃ આત્માનુભૂતિ	....	૧૩૨
૧૭	રામરાત્ર્યની ભાવનાઃ કેટલાંક પ્રતિબિંબ		૧૩૭
૧૮	શૂરાનો પંથ	....	૧૫૧
૧૯	સૌ. ભક્તિદેવી	....	૧૬૬
૨૦	જાતી પદી	....	૧૭૬
૨૧	પ્રકીર્ણ	....	૧૮૨

ખંડ ૨. પત્રોઃ—

૧	શ્રી મોતીબાઈ અમીન ઉપરના	....	૧૮૭
૨	શ્રી ગિરિનથાંકર બધેકા ઉપરના	...	૨૦૫
૩	શ્રી ચતુરભાઈ દેશાઈ ઉપરના	...	૨૧૩

ખંડ ૩ લેખો અને ભાષણોઃ—

૧	આર્યધર્મ પરિષદના પ્રમુખપદેશી	....	૨૨૫
૨	કાઠિયાવાડના ગાંધીજીને	...	૨૩૭
૩	માગ પાટીદાર બહુઓ પ્રત્યે	...	૨૪૦
૪	શુદ્ધગત રાજકીય પરિષદ—		
	સ્વાગતમંડળના પ્રમુખપદેશી		૨૪૫
૫	ભાવના માનપત્રના ઉત્તરમાં	....	૨૫૭
૬	કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના		
	માનપત્રના ઉત્તરમાં	....	૨૬૩

ખંડ ૪. પરિશિષ્ટઃ—

૧	સંસ્કાર માધેનો પત્રબદ્ધાર	....	૨૭૦
---	---------------------------	------	-----

બ બાલ

આ ચરિત્ર લખાયા પછી પણ ચરિત્રનાયકના જીવનનાં નવાં પ્રકરણ રચાતાં રહ્યાં છે એટલે આ પ્રયાસ હજી અપૂર્ણ છે.

શ્રી મોતીલાલ અમીન, શ્રી ગીબુલાલ અને શ્રી ગોપાલ-દાસના વડિલ બંધુ શ્રી ચતુરલાલ દેશાઈએ એમના ઉપરના પત્રો મોકલી આપ્યા તે માટે તેમનો કણી છું. મારી દૃષ્ટિએ આ પત્રો જ પુસ્તકનો કીમતી ભાગ છે. ચરિત્રનાયકનું હૃદય એમાં યથાસ્થિત પ્રતિબિંબિત થાય છે.

મુદ્ર તપાસવાનું જાતે નહિ જાની શકવાથી આ ગ્રંથમાં, તેમજ “ સૌરાષ્ટ્ર ” ના તૃતીએ “ સૌરાષ્ટ્રનો શિરતાજ ” એ નામથી એનાં પહેલાં ૧૮ પ્રકરણનું ભેટનું પુસ્તક અલાયદું પ્રકટ કર્યું છે, તેમાં પણ ભૂલો ઘણી રહેવા પામી છે તે માટે વાચકોની ક્ષમા ચાહું છું.

જેલ જતા જતાં પ્રસ્તાવના લખી આપવા બદલ કાકા સાહેબ કાલેલકરનો આભારી છું.

મહત્વની ભૂલો શુદ્ધિપત્રક નેઈ સુધારી લેવા વાચકોને વિનંતિ છે.

આ પુસ્તકનો હિંદી અનુવાદ દુક વખતમાં બહાર પડે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

વાંચનાર જાણીને આનંદ પામશે કે આ પુસ્તકમાં અને
 સ્થળે પણ બહુ ગવાયેલ દરબારશ્રીની બીડી સૌ. ભક્તિ-
 સ્વસ્થાશુધી આખરે છૂટી છે. નડિયાદમાં પરદેશી કાપડ
 ૧ એકી વખતે ગોપાળદાસભાઈ અને સૌ. ભક્તિબા
 ૨ છાવણીમાં રહેતાં. ત્યાં આશ્રમના નિયમનો ભંગ
 દસભાઈના હાથે થતો અટકાવવા સેનાપતિ ભાઈ પંડ્યાએ
 ક્ષિપ્રાને વિનવિ કરી. સૌ. ભક્તિબાએ તે દિવસે પણ લીધું
 ૩ જેટલા દિવસ બીડી પીએ તેટલા દિવસના મારે અપવાસ
 તે દિવસથી ગોપાળદાસભાઈએ બીડી છોડી, પરંતુ એ
 ૪ દિવસ વસો ગયેલા ત્યાં બીડી પીધી. સૌ. ભક્તિબાને
 પડતાં તેમણે તા. ૧૮-૨-૨૩ ને રોજ અપવાસ
 અને તેટલા દિવસ બીડી પીધી છે, તે જાણવા માગ્યું;
 દસભાઈએ મોન રાખ્યું; તેમણે ધારેલું નહીં કે ભક્તિબા
 આશુધી પેતાનું પણ અમલમાં મૂકશે. પહેલો દિવસ
 એથી કહ્યો. આવાં તે ત્રણ લેવાતાં હશે ?
 વાળ આપનાર નથી, તમારે કરવા હોય
 અપવાસ એવે કરો, એવાં વચન દરબારશ્રી ઉચર્યાં.
 મહારથી બેપરવાઈ બતાવવાથી વખતે ભક્તિબા વાલ
 કે અને કાયમનું દુઃખ પેતાને નહિ વળગે એમ તેઓ
 હતા. ૧૯મીનું જીહાણું વાયું. તે દિવસે પ્રાંતિક સમિતિની
 ડેવાદમાં હતી. શ્રી વલ્લભભાઈ, શ્રી મહાદેવભાઈ વગેરે
 ડેવાદ આબ્યા હતા એટલે વાલ ચોખાતી અટકાવવા

એમની સાથે ગોપાળદાસલાઈ જમવા બેઠા. નહિતો તેમને પણ આજથી અપવાસ શરૂ કરવાના હતા. ૨૦ મી તારીખે સવારે દરબારશ્રી અને ભક્તિબા જમવા ન ઉતર્યા એટલે આખા આશ્રમના માણસો પણ લાણા ઉપરથી ઉડી ગયા. આખરે મુલેહ થઈ. સૌ જમ્યા અને દરબારે એક દિવસ બીડી પીધાનો એકરાર કર્યો. ગોપાળદાસલાઈએ કહ્યું તમારે રાજનો રાજ મારો હિસાબ લેવો એટલે મને ચાનક રહે અને નિયમ તોડું તો તમને એકજ દિવસનો ઉપવાસ કરવો પડે; નહિતો વખતે હું બહાર ફરતો રહું ને દિવસોના દિવસ બીડી પીવાઈ ગઈ હોય તો તમને તેટલા દિવસના અપવાસ થાય. આજે બીડી કેટલા દિવસ પીધી હતી તે નહિ કહેવાનો આશય પણ એજ હતો કે ભવિષ્યમાં તમે દિવસ જાણવાનો આશ્રહ કરતાં અટકો. ભક્તિબાએ દરરાજનો હિસાબ લેવાનું સ્વીકાર્યું અને શરૂઆતમાં ગામડે ગામડે એમની સાથે જ ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જેથી એમની હાજરીથી દરબાર નિયમ તોડતા અટકે. આમ સૌ ભક્તિબાએ દરબારશ્રીને એક ગુલામીમાંથી પોતાના દહ મનોબળથી અને ખંતથી મુક્ત કરાવ્યા.

પાટીદાર આશ્રમ,
સુરત
૨૩-૨-૨૩

કલ્યાણજી વિકલલાઈ.

પ્રસ્તાવના

આપણા દેશમાં સારાં જીવનચરિત્રો બહુ જ ગોઠ્યાં મળે છે. યુદ્ધકળા ન જાણનાર માણસ જેમ યુદ્ધનું વર્ણન કરી શકતો નથી તેમ જીવનની કળા ન જાણનાર માણસ દોષનું જીવન શી રીતે બરાબર લખી શકે? જૂના રાગગ્રંથોના ચરિત્રોમાં ચરિત્રનાયકનું વ્યક્તિત્વ અને જીવનરહસ્ય પ્રકટ કરવાને બદલે ચરિત્રકાર ચરિત્રનો આધાર લઈને પોતાનાં પાંક્તિ અને કાવ્યશક્તિ પ્રકટ કરવાનો મુખ્ય હેતુ રાખતા. હવે તે સ્થિતિ બદલાઈ છે અને સારાં જીવનચરિત્રો લખાવા માંડ્યાં છે. છતાં ઘણે ભાગે ચરિત્રનાયકનું ઉચ્ચ કુળ, માતાપિતાની ધર્મનિષ્ઠા, વિદ્યાર્થીદશામાં મેળવેલાં ધનાગો, સમાજમાં થયેલી વાહવા, ચરિત્રનાયકે કરેલાં ભાષણો અને પરોપકારનાં કૃત્યો, અને બહુ બહુ તો તેની શિષ્યશાખાનો વિસ્તાર એજ ભાગ ચરિત્રોમાં આવી જાય છે.

આવાં ચરિત્રો ચરિત્ર નથી પણ માહાત્મ્ય છે. ચરિત્ર એ માણસનું યદ્યર્થ ચિત્ર હોવું જોઈએ એ આદર્શ જ્યારે આપણા લેખકો સ્વીકારશે ત્યારે જ સારાં ચરિત્રો આપણને મળશે. ગમે તેમ કરીને ચરિત્રનાયકને છાપરે ચડાવવો એ વૃત્તિથી સમાજને અન્યાય તો થાય છે, પણ ચરિત્રનાયકને પણ ગોઠો અન્યાય નથી થતો. ઋત્રિમ રીતે ચીતરેલાં ચરિત્ર-ચિત્રો અસરકારક નથી થતાં. અવતારો જેમ અનુકરણને લાયક નથી હોતા તેમ છાપરે ગેઠેલા લોકો પણ પૂજનીય હોવા છતાં

અનુકરણીય નથી હોતા. જેઓ આપણી પેઠે ધરતીપર વિચરે છે તેમનું જ આપણે અનુકરણ કરી શકીએ.

ચરિત્ર સહાનુભૂતિપૂર્વક લખેલું હોવું જોઈએ. સત્ય અને સહાનુભૂતિ સાથે સાથે ન જઈ શકે એ કલ્પના ખોટી છે. આ કસોટીને પહોંચી શકે એવું એક ચરિત્ર આપણા હાથમાં મૂકી શ્રી. કલ્યાણજીભાઈએ આપણને ઋણી કરી રાખ્યા છે, અને તેથી જ દરબારશ્રીનું અભિનંદન કરતાં પહેલાં કલ્યાણજીભાઈનું અભિનંદન કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો. દરબારશ્રીએ રૂઢ વિવેક કોરે મૂકી કલ્યાણજીભાઈને મદદ કરી હોત અથવા તેમના પ્રમંગમાં આવેલા ઇષ્ટ મિત્રોએ પૂરેપૂરી મદદ કરી હોત તો 'શુન્દરાતના ગોરવ'નું ચરિત્ર વિસ્તૃત અને વધારે લાલદાયક થયું હોત; કેમકે આ નાનકડા ચરિત્ર ઉપરથી જ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે તેમને જીવનપ્રવાહ અને સ્વભાવ કોઈપણ ચરિત્રકારને લલચાવે એવો છે.

એક ત્યાગી દેશસેવકનું ચરિત્ર બીજા ત્યાગી દેશસેવક લખે એ યોગ જેટલો અપૂર્વ છે તેટલો જ ઉપપન્ન છે, અને તેથી જ કલ્યાણજીભાઈ સહાનુભૂતિ સાથે સ્વતન્ત્રતાથી આ જીવનચરિત્ર લખી શક્યા છે.

ચરિત્ર માટે સાધનની ન્યૂનતા સાથે બીજી અગવડ કલ્યાણજીભાઈને નડેલી દેખાય છે. ગોપાળદાસ હજી જુવાન છે, તેમનું ચરિત્ર ઘણું છે, તેમની કળા વર્ધમાન છે. આજે જ તેમનું ચરિત્ર લખી કાઢવું એ અનેક રીતે અગવડભરેલું છે, છતાં સમર્થ કેળવણીકારની દૃષ્ટિથી કલ્યાણજીભાઈએ ગોપાળદાસભાઈના જીવનનું ઘડતર ધરાળર પારખ્યું છે અને તંથીજ તેમના અંતરનું ચિત્ર તેઓ આ ચોપડીમાં આપી શક્યા છે.

ખાનદાનીની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાની જવાબદારી, અણસમજી

શિક્ષકો અને મુરબીઓની બેદરકાર તાલીમ, મોતીભાઈના શાસ્ત્રીય ચારિત્ર્યની અસર, અરવિંદ ઘોષની જ્વલંત દેશભક્તિની ચીતગારી અને સ્વદેશીનું પ્રાણરક્ષક બંધન, માણસનું અથાણું કરી નાખનાર ગરાસીઆ કેળવણીનો ખારો અને હજમ પ્રિન્સીપાલનો કંકાસ, ઇંદોરનું સ્વાવલંબન, ક્રીમેશત્રીનો મોહ, વગેરે ચિત્રવિચિત્ર સુસ્કારોથી ગોપાળદાસભાઈનું પ્રારંભિક જીવન ઘડાયેલું છે, અને દરેક ઠેકાણે ધીતે ધીતે બળવો કરવાની દહતા તેમણે બતાવી છે. ગોપાળદાસભાઈની સૌમ્ય દહતા તેમને જીવનમાં કેટલી મદદગાર નીવડી છે તે તો તેઓજ જાણે. પણ અસ્તિત્વ નિરીક્ષણ કરનાર અને ચિંતના વિકાસનું અધ્યયન કરનારને માટે તે એક અલ્પ અકર્ષક વસ્તુ છે એમાં શક નથી. જો તેમનામાં સામાન્ય બળવાખોરની ઉદ્ધતાઈ અને બેપગવાઈ હોત તો તેમની દહતા હું તો બહુ કિંમતી ન ગણત.

ગોપાળદાસભાઈએ સાધુતા કેળવવોનો કંઈ ખાસ પ્રયત્ન કરેલો દેખાતો નથી; પણ આર્યત્વને ન છાજે એવું કશું ન કરવા જેટલા તેઓ ચારિત્રવત્સલ હોવાથી તેઓ દરેક પ્રસંગે ચડતા જ ગયા છે. તેમનામા દહતા બહુ ધીમે ધીમે આવી છે. વખતે ફજાવે તે પરિપક્વ ન થઈ હોય પણ તેમની દહતા એ ધીમે ધીમે વધેલી હોવાથી ઠરેલ અને વિશ્વાસપાત્ર છે. લોકનાત્મકમા આવીજ દહતા જરૂરની હોય છે. જ્યાં આવી દહતા હોય ત્યાં જ અસંખ્ય લોકો પોતાનું કલ્યાણઅકલ્યાણ બધું નિ.શ કપણે સોંપી શકે છે.

ગોપાળદાસભાઈ સૌમ્ય છે, વ્યવહારને જાણનાર છે, છતાં સાહસની લિપ્ત અને મહેદારી તેઓ ખોઈ બેસા નથી. કેટલેક

ઠેકાણે તો વિક્રમ રાગની વૃત્તિ તેમનામાં સ્ફુરેલી દેખાય છે; છતાં આધુનિક સુધારા અને લોકશાહીના સિદ્ધાન્ત તેમને ગળે પૂરેપૂરું ઉતરેલા દેખાય છે.

ગોપાળદાસનું ગોઠુળ હું એક વાર જોઈ આવ્યો છું. ઠસા-વાસીઓ તેમને જીગરથી કેટલા ચાહે છે તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. શિક્ષકના શિકારી કવિશ્રી નાનાલાલ અતિથિ હોવાથી તેમની જોહુકમી સહન કરતા ગોપાળદાસ કેવી રીતે ક્રોધવાયા હતા તે જોઈ ગોપાળદાસની ક્યા પણ મેં ખાધી છે. ગોપાળદાસ આશ્રમમાં આવ્યા હતા ત્યારે પણ પોતાના સાહસિક ગોપજનો સાથે જ રહેવાનો તેમનો આગ્રહ મેં જોયો છે, અને તેમની માત્ર એક નખખાઈ તેમને કેવી રીતે પછાડે છે એનો પણ હું સાક્ષી છું. ફરબાર સાહેબ બીડી છોડવાનો વિચાર કરે છે છતાં બીડીનો તિસ્કાર કરતા નથી તેથી જ તે તેમના ઉપર આટલી સવાર થઈને બેડી છે. બીડીનું વ્યસન એ ચન્દ્રના કલકની પેઠે શોભાવૃષ્ટ છે એમ પણ વખતે તેઓ માનતા હશે. આવો વિચાર તેમના મનમાં પણ તેમનાથી છૂપો રહી શકે છે. બીડીને તેઓ નિર્દોષ માનતા હોય તો મારે કંથુ કહેવાનું ન હતું. પોતાની નખખાઈ ગણતાં છતાં તેઓ તે છોડતા નથી માટે જ આ બીડીમીમાંસમાં ઉતરવું પડ્યું. ગોપાળદાસ લોકનાયક છે, જીવાન ગુજરાતીઓની ધ્યાનમૂર્તિ છે, એટલા માટે જ અન-ધિકારી માણસો પણ તેમની પ્રત્યે આકર્ષા થઈ શકે છે.

ઈશ્વર તેમને સારી સ્થિતિ આપી, સારી વૃત્તિ આપી, સાગ સંજોગો આપ્યા, જીવનનું સાર્થક કરવાના પ્રમંગો આપ્યા, નેટલા માટે તેઓ ઈશ્વરનો ઉપકાર માનતા હશે જ. પણ તેમનું મોટામાં મોટું લાભ્ય લક્ષિતલક્ષ્મીજીને નેવા વીરાગના

સહધર્મચારિણી તેમને મળ્યાં તેમાં છે. તેમનું પૂરેપૂરું મોલસા-
હન ન હોત તો ગોપાળદાસ પોતાની સોળે કળા પ્રકાશિત-
કરી બતાવત એવી ખાત્રી નથી થતી. લક્ષિતબાએ અન્યત્ર-
દ્વારમાં જેટલું કર્યું છે તેટલા માટે જ ગુજરાતનો હિન્દુ સમાજ
તેમનો કાયમનો ઝાણી છે.

ગોપાળદાસ વક્તા કે લેખક નથી, અને તેથી જ તેમનાં
કેટલાંક રત્ન જેવાં વાક્યો તરફ મારા જેવાનું ખાસ ધ્યાન જાય
છે. હાખલા તરીકે:-

૧. “ ઉત્તરા ચિત્રાનો તાપ સહન કરે તો જ હાથમાં દૂધ
આવે. સહન કરવા જેટલું બળ ન હોય તો અધવચ બળી
જ જાય. ”

૨. “ સ્વીકારેલી ફરજ બજાવવી એમાં કીર્તિનો લોભ
પણ શાનો હોય ? આ જમાનામાં કાર્ય કરનારા, લોભ આપ-
નારા બહુ નીકળતા નહિ હોવાથી અમારા જેવા આગળ આવી
જઈએ છીએ. બાકી ફરજ બજાવવામાં કોણ કોના ઉપર ઉપ-
કાર કરે છે ? અને જ્યારે કાંઈ કાંઈના ઉપર ઉપકાર નથી જ
કરતો ત્યારે તેની કીર્તિ પણ ઝાંઝવાનાં નીર જેવી હોવી જોઈએ. ”

૩. “ સરકાર સાથે ફક્ત લડવાની ખાતર જોડાયો હશે
તેનું હાલનું જીવન અગાઉની માફક જ હશે. અને એવા અ-
મોમાં નથી એમ નથી. તેની સાથે ઘણા જણ ગિલકુલ બદ-
લાઈ ગયેલા પણ છે. ”

૪. “ અમે પ્રમાણમાં ઘણા થોડા જ હોવાથી તો અજાણ
લંબાણી છે. નહિતર ક્યારનોયે નીકાલ આવી ગયો હોત,
અગર નીકાલ આવવા તરફ પ્રયાણ હોત. હજી તો પરિણામ
મેળવવા કેટલાંયે વર્ષ જોઈએ છે. ”

૫. “ લોકસમૂહ હજી ખીલકુલ તૈયાર નથી એમ આપે આગળ કાગળોમાં જણાવ્યું હતું. તે કારણે જ આ ગળવળને ફરેક સમજીએ ઉપાડી લેવી જોઈએ. ”

આવા જેમના વિચારો છે તેમણે આંધળીઆં કયાં એમ માનવું એ કાયર્યુગની નિશાની છે.

ગોપાળદાસ જેવા આદર્શ નરેશને જન્મ આપી કોઈ પણ ભૂમિ પાવન ઘર્મ ગણે છે. તેમનું અનુકરણ કરી ગુજરાતીઓ તેમની કહર કરશે એવી આશા રાખવી શું વધારે પડતી છે ?

ઠસાના ફરબારના લાગની કીર્તિ ગુજરાત ગહાર ક્યારની પહોંચી છે. તેમનું ચરિત્ર હિન્દીમાં અરસ રીતે છપાવી દેશને એટલે કરવાની ગુજરાતની ફરજ છે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ગુજરાતનું નૂર દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ

૧
પૂર્વ દર્શન

હિન્દુસ્તાનના ૬૩૯ મુકુટધારીઓમાંના એક હસાના દરબાર અને રાય સાંકળીના તાલુકદાર શ્રીમાન ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ દેશાઈનું નામ તેઓ અસહકારની પવિત્ર લડતમાં જોડાયા પછી સર્વમાન્ય થઈ પડ્યું છે. ગવર્નર સાહેબના કાર્યાવાહના પ્રતિનિધિના હુકમના કરતાં મરાઠાઓની જેડા જીલાસમિતિના પ્રમુખની આણને મહત્વ આપનાર અને મરાઠાઓની અજાણતામાંથી અલગ થવાની સરકારની આજ્ઞાને અનાદર કરનાર રાજવી તે કોણ ? ગોપાળદાસની જીવનકથા વાંચવા અને સાંભળવા આજે અનેક હૃદયો તલમી રહ્યાં છે. એમનું અસ્તિત્વ યથાર્થ જાણવા માટે એમના પૂર્વજોના ઇતિહાસની જાંખી કરવી પડશે.

ગાયકવાડ સરકારના પેટલાદ તાલુકામાં નડીઆદની પશ્ચિમે ૮ માઈલ ઉપર એક પ્રસિદ્ધ ગામ આવેલું છે. ગુજરાતના ઘરડાની કરોડ સમાન લેખાલી અને અસ્યારની સ્વતંત્રતાની લડતને અપનાવનારી પાર્ટીદાર કેમના મુકુટમણિ સમાન મનાતા કુટુંબના નિવાસસ્થાન તરીકે એ ગામનું મહત્ત્વ ગુજરાતમાં

મશહુર છે. ગુજલ શહેનશાહમાં અને ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં શૂરવીર ચોદાઓ તરીકે અને કુશળ મુલકગિરિ કરનાર તરીકે જે ભૂમિનાં પુત્રરત્નો પંકાયેલાં છે તે વસો ગામની ભૂમિને 'વીરભૂમિ' ના સાર્થ વિગ્રેપણથી આજેય યોગાપાવનામાં આવે છે. વસોની હાલની વસ્તી ૭૫૦૦ માણસની છે. એનો મોટો ભાગ લેડેઆ પારીદારનો છે. વસોના અમીન ગુજરાતના પારીદારોમાં કુળપર પરાધી પ્રસિદ્ધ છે. મોન્ટેમોરી પદ્ધતિ પ્રમાણે આલની ગુજરાતની-કદાચ કિન્દુસ્તાનનીયે-પહેલામાં પહેલી પ્રાથમિક શાળા સ્થાપવાનું અભિમાન વસો લઈ શકે છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, [ચિદ્રૂસ લાયબ્રેરી] બાજુ પુસ્તકાલય, સદકદારી ડેંક, કેળવણી મંડળ, યુવક મંડળ વિગેરે સાર્વજનિક સંસ્થાઓથી વસોની ગણના ગાયકવાડ સરકારના પ્રથમ પંક્તિના ગામોમાં થાય છે. ગુજરાતમાં કેળવણી પ્રચારના મિશનના સ્થાપકની જન્મભૂમિ તરીકે એ ગામ અનેક સુશિક્ષિત ગુજરાતીઓને મન યાત્રાનું પવિત્ર ધામ છે, અને અત્યારે ગોપાળદામના ત્યાગથી એ ભૂમિ સાચા કિન્દુસ્તાનને માટે યાત્રાનું ધામ બની છે.

અકબર બાદશાહના દરબારમાં માન મેળવનાર અગ્નુ પટેલથી આપણા ચરિત્રનાવકના કુટુંબનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. “અગ્નુ, અકબર ને અમર; એ ત્રણેની એક મનઝ” એ ગૌરવોક્તિ ભાટ ચારણોએ આજ મુઘી માથવી રાખી છે. એ અગ્નુ પટેલે અમદાવાદના મુળાઓ પાસેથી અમીની મેળવી હતી. એનો પૂર્વનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે:-

માતર તાલુકાનું નાનકડું સોમ્પદી ગામ પહેલાં શ્રીયાનગરના નામથી યોગખાનું. ત્યાં કોઝ નામનું એક પારીદાર કુટુંબ સત્તાવાન અને મજબૂતિવાન હતું. કહેવાય છે કે એ કુટુંબના

કાળીદાસ કેઝ દરરોજ કાશીના ગંગાજળથી સ્નાન કરતા. એ કાળીદાસના ભાણેજ ઉઢલાના વાછા પટેલ હતા. વાછા પટેલે શ્રીયાનગર પાસે વસો ગામ સંવત ૧૨૨૪ માં વસાવ્યું અને વસોધારો માતાની સ્થાપના કરી. વાછા પટેલની કેટલીક પેઢીએ સમજી પટેલ થયા. તેમને જે દીકરા-મોટા લાલજી અને નાના અમ્મુ હતા. લાલજી પટેલે અમદાવાદના બાદશાહ તરફથી પાટણ અને ઇંદર ઉપર સ્વારીઓ કરી હતી. હુમાયુન બાદશાહે ચાંપાનેર પર ચઢાઈ કરી ત્યારે લાલજી સાથે તેનો પરિચય થયો. અકબર ગાદીપર આવ્યા બાદ અમ્મુ પટેલને દીલ્હી બોલાવી સંવત ૧૬૪૧ [ઇ. સ. ૧૫૮૫] ના અરસામાં ગુજરાત તરફનું કામ સોંપી તેને નવ શણગારેલા હાથી, તેર ગામ અને ત્રેવીશ હજારની નિમણૂક બાંધી આપી.

અમ્મુને કાળીદાસ અને પ્રયાગદાસ નામના બે પુત્રો હતા. પ્રયાગદાસ સાવલીના ‘અગાઈ’ની દીકરી સાથે પરણ્યા હતા. અકબર અને અમ્મુની સાથે વર્ણવાયલા અગાઈ તે એજ સાવલીના કુટુંબના. એ અગાઈના વડવા લાખાજી પટેલે મકુમૂદ બેગડાને પાવાગઢની ચઢાઈ વખતે મદદ કરી હતી તેથી સંવત ૧૪૪૫ (સને ૧૪૮૬) માં તેમને દેશાઈગીરીની સનંદ મળી હતી.* લાખાજીના વંશમાં સાતમી પેઢીએ રૂડજી થયા. તેમણે દીલ્હી જઈ ઐરંગઝેબ બાદશાહ પાસેથી, ગુજરાતના મુખા દેશાઈગીરીની રકમ વસુલ કરવામાં હરકત કરતા તે નહિ કરવાનો તાકીદનો હુકમ મેળવી લાખ્યા હતા. (એ હુકમ હજી આપણા ચરિત્રનાયકના મોટા ભાઈ શ્રી ચતુરભાઈ દેશાઈ પાસે મોઝુદ છે.)

* “પટેલ બન્ધુ” — દરબાર અંકના શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ, અમીનના લેખ ઉપરથી.

મરાહુર છે. મુગલ શહેનશાહ તમાં અને ગાયકવાડ મરહારના રાજ્યમાં શૂરવીર યોદ્ધાઓ તરીકે અને કુશળ મુલકગિરિ કરનાર તરીકે જે ભૂમિનાં પુત્રસ્તનો પંકાયેલાં છે તે વસો ગામની ભૂમિને ‘વીરભૂમિ’ ના સાર્થ વિશેષણથી આજેય ઓળખાવવામાં આવે છે. વસોની હાલની વસ્તી ૭૫૦૦ માણસની છે. એનો મોટો ભાગ લેકેઆ પાર્ટીદારનો છે. વસોના અમીન ગુજરાતના પાર્ટીદારોમાં કુળપર પરાધી પ્રસિદ્ધ છે. મોતેસોરી પદ્ધતિ પ્રમાણે આલતી ગુજરાતની-કદાચ હિન્દુસ્તાનનીયે-પહેલામાં પહેલી પ્રાથમિક શાળા સ્થાપવાનું અભિમાન વસો લઇ શકે છે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, [ચિદંજ સ લાયબ્રેરી] બાળ પુસ્તકાલય, સહકારી બેંક, કેળવણી મંડળ, યુવક મંડળ વિગેરે સાર્વજનિક સંસ્થાઓથી વસોની ગણના ગાયકવાડ મરહારના પ્રથમ પંક્તિનાં ગામોમાં થાય છે. ગુજરાતમાં કેળવણી પ્રચારના મિશનના સ્થાપકની જન્મભૂમિ તરીકે એ ગામ અનેક મુશિક્ષિત ગુજરાતીઓને મન યાત્રાનું પવિત્ર ધામ છે, અને અત્યારે ગોપાળદામના ત્યાગથી એ ભૂમિ સારા હિન્દુસ્તાનને મોટે યાત્રાનું ધામ બની છે.

અકબર બાદશાહના દરબારમાં માન મેળવનાર અમ્લુ પટેલથી આપણા ચરિત્રનાયકના કુટુંબનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. “અમ્લુ, અકબર ને અમ્મઈ; એ ત્રણેની એક સમ્મઈ” એ ગૌરવોદિત ભાટ ચારણોએ આજ મુધી માચવી રાખી છે. એ અમ્લુ પટેલે અમદાવાદના મુળાઓ પાસેથી અમીની મેળાવી હતી. એનો પૂર્વનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે:-

માતર તાલુકાનું નાનકડું સોઇડી ગામ પહેલાં શ્રીયાનગરના નામથી ઓળખાતું. ત્યાં કોઝ નામનું એક પાર્ટીદાર કુટુંબ સત્તાવાન અને સમૃદ્ધિવાન હતું. કહેવાય છે કે એ કુટુંબના

કાળીદાસ કોઝ દરરોજ કાશીના ગંગાજળથી સ્નાન કરતા. એ કાળીદાસના લાલેજ ઉઠેલાના વાછા પટેલ હતા. વાછા પટેલે શ્રીયાનગર પાસે વસો ગામ સંવત ૧૨૨૪ માં વસાવ્યું અને વસોધારો માતાની સ્થાપના કરી. વાછા પટેલની કેટલીક પેઢીએ રામજી પટેલ થયા. તેમને જે દીકરા-મોટા લાલજી અને નાના અજી હતા. લાલજી પટેલે અમદાવાદના બાદશાહ તરફથી પાટણ અને ઈડર ઉપર સ્ત્રારીઓ કરી હતી. હુમાયુન બાદશાહે ચાંપાનેર પર ચઢાઈ કરી ત્યારે લાલજી સાથે તેનો પરિચય થયો. અકબર ગાદીપર આવ્યા બાદ અજી પટેલને દીલ્હી જોડાવી સંવત ૧૬૪૧ [ઇ. સ. ૧૫૮૫] ના અરસામાં ગુજરાત તરફતું કામ સોંપી તેને નવ શણગારેલા હાથી, તેર ગામ અને ત્રેવીશ હજારની નિમણૂક બાધી આપી.

અજીને કાળીદાસ અને પ્રયાગદાસ નામના બે પુત્રો હતા. પ્રયાગદાસ સાવત્રીના ‘અગ્રાધ’ની દીકરી સાથે પરણ્યા હતા. અકબર અને અજીની સાથે વર્ણવાયલા અગ્રાધ તે એક સાવત્રીના કુટુંબના. એ અગ્રાધના વડવા લાખાજી પટેલે મહમૂદ બેગડાને પાવાગઢની ચઢાઈ વખતે મદદ કરી હતી તેથી સંવત ૧૪૪૫ (સને ૧૪૮૬) માં તેમને દેશાધગીરીની સનંદ મળી હતી.* લાખાજીના વંશમાં સાતમી પેઢીએ રૂડજી થયા. તેમણે દીલ્હી જઈ ઐરંગઝેબ બાદશાહ પાસેથી, ગુજરાતના સુબા દેશાધગીરીની રકમ વસુલ કરવામાં હરકત કરતા તે નહિ કરવાનો તાકીદનો હુકમ મેળવી લાવ્યા હતા. (એ હુકમ હજી આપણા ચરિત્રનાયકના મોટા ભાઈ શ્રી ચતુરભાઈ દેશાઈ પાસે મોજુદ છે.)

* “પટેલ બન્ધુ” — દરબાર અંકના શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ, અમીનના લેખ હવરથી.

અવનુ અને આમળના કુટુંબો લગ્ન સંબંધથી સંકુળાયાં હતાં. રૂઢની પાંચમી પેઢીએ મનોરહાસ થયા. તેમના પ્રપૈત્ર કાશી-લાલ દેશાઈ વમોના ભાઈ સાહેબ-અંબાઈદામ દેશાઈનાં પુત્રી સમન્વળા વેરે પરણ્યા. એમના ચાર પુત્ર હોટાભાઈ, ચુનીભાઈ, ચતુરભાઈ અને ગોવર્દનભાઈ. સાથી નાના ગોવર્દનભાઈ તે આપણા ચરિત્રનાયક ગોપાળદાસના નામથી વસોદત્તક થયા. આમ આ બે પ્રમિદ્ધ અને વીર કુટુંબનું લોટી ગોપાળદાસની નસોમા વહે છે.

કાશીદાસને ત્રણ દીકરા હતા. ભવાનીદાસ, શંકરદામ અને સુંદરદાસ. ભવાનીદાસ પટલાદ મગજાનો વડીવટ કરતા. તેમનું લગ્ન વીરમહમા થયું હતું. પરંતુ જમીનદારી વડીવટમાં વમો અને વીરમહમા કુટુંબમા વેરભાવ ચાલતો હતો. ભવાનીદાસના દીકરા વજારસીદાસ અમદાવાદના સુખા હમીદખાનનું કારભાર કરતા. દીલ્હીના ખાદશાહે હમીદખાનને દૂર કરી સુખતખાનને સુબો નીમ્યો. પરંતુ હમીદખાને તેને હુકમન આપી નહિ અને લડાઈમાં હરાવ્યો. આથી સુખતખાનો ભાઈ રૂસ્તમ જે સુરતનો સુબો હતો તે અમદાવાદ ઉપર ચડ્યો. આ વખતે દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબની મામે મમશેર જેવનાર શિવાજી મહારાજના શૌર્યે મરાઠીઓને પાનો ચડાવ્યો અને આર્યાવર્તમાં હિંદવાઈ સ્થાપવાનો આદર્શ દેલાયો. ચરોત્તરમાં પણ આની અસર થઈ. વજારસીદાસના પુત્ર વાજુભાઈ અને પાદરાના દલા પટેલ સોના ગઢને ઝાપે ખીલાજીવને મળ્યા. તેમણે હેમદના પક્ષમાં ભગી રૂસ્તમ સામે મરી નરી આગળ સુદ્ધ કુરુ અને આખરે તેને સંવત ૧૭૮૦ માં વમોમાં ઘેરીને માર્યો. ખલાનનો નવાબ રૂસ્તમનો સગો હતો ખીલાજીરાવ અને કંથાજી વચ્ચે અણ-બનાવ થવાથી કંથાજી અને વીરમહમા નરમીદામ ખંભાતના

નવાળના પક્ષમાં લાજ્યા. કંથાજીએ વણારસીદાસને પકડી રજ મહીના સુધી રનાળીઆમાં કબજે રાખ્યા. આથી વીરસદ અને વસો વચ્ચેના વૈમનસ્યમાં વધારો થયો અને વીરસદની કન્યા વસોના કોઈ પણ માણસે ન લેવાનો પ્રતિબંધ થયો. પાછળથી સંવત ૧૭૮૪ માં કંથાજી અને નરસીદાસનો પરાજય થયો હતો. એ વણારસીદાસના પુત્રો વેણીશાહ અને બાજીશાહના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કાશીદાસના બીજા પુત્ર શંકરદાસ અને શંકરદાસની ત્રીજી પેઢીએ રામદાસ થયા.

વડોદરાની ગાદી ઉપર જ્યારે મોટા સયાજીરાવ હતા ત્યારે ઇ. સ. ૧૭૮૨ (સંવત ૧૮૩૮) માં રામદાસ ગાયકવાડ સરકારની નોકરીમાં જોડાયા. ઉર્જેડ થઈ ગયેલા પેટલાદ પરગણાને એમણે આબાદ કર્યું અને સં. ૧૮૫૪-૫૫ માં તેને ઇંગ્લેન્ડે રાખ્યું. એ પરગણાનો વહીવટ દક્ષતાથી ચલાવવા બદલ ગાયકવાડ સરકારે તેમને (બહુમાન) પાલખી, ચોખ્ખદાર, છત્રાં, મશાલ, ચવડાગીરી વિગેરે આપ્યાં અને તેના ખર્ચ બદલ રૂા. ૩૦૭૧ ની વાર્ષિક નિમણુંક બાંધી આપી, તેમજ પાછળથી અમીનાતનો હોદ્દો અને તેને અંગે પસાયતાનું મોટું વતન એનામન કર્યું હતું.*

રામદાસલાઈને ત્રણ પુત્ર હતા-દેશાઈભાઈ, કશીયાલાઈ અને વેરીલાઈ. દેશાઈભાઈ શ્રીમંતની હજુરમાં રહી નોકરી કરતા, સ્વારી અને મુલકગિરિમાં જતા. આનંદરાવ ગાયકવાડના વખતમાં ગુજરાત ઉપર ગાયકવાડ સરકારની મત્તા સાર્વભૌમ હતી; પરંતુ કાંડિયાવાડના કાડિ, ગોહીલ, જાડેજ અને બાલા

* “રા. અંબાઈદાસ જીવાભાઈનો કુટુંબનો ઇતિહાસ”-પ્રકાશક ત્રા. હમાઈ રજુછોડજી.

આદિ ખંડિયા રજપુતો તેમની આણુ નામની જ માનતાઃ
ખંડણી ભરતા નહિ, અને એક બીજા સાથે સુદ્ધમાં સદા મન્યા
રહેતા. તેમને વશ કરવા અને કાઠિયાવાડમાં 'શાંતિ દેલાવવા'
દિવાન બાબાજી આપાજીને એક મોટું લક્કર આપી કાઠિયાવાડ
ઉપર મોકલવામાં આવ્યા. તેમના નાયબ તરીકે દેશાઈભાઈ
ગયા હતા. સંવત ૧૮૬૭ માં રામદાસ સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારથી
સં. ૧૮૮૩ મુધીનાં ૨૬ વર્ષ પેટલાદ તાલુકાનો વડીવટ દેશા-
ઈભાઈ અને કશિયાભાઈના અચુકત નામે ચાલ્યો.

દેશાઈભાઈ બંગાદુર લડવા, રાજ્યનિષ્ઠ અને મુતસદી હતા.
એમણે પ્રથમ સ્વારી વઢવાણના બલીમંત્રિ, ઉપર કરી તેનો
મુલક સર કર્યો હતો. લીબડીનો ઠાકોર હરિમિંહ હાથી લઈને
સામે લડવા આવતાં તેને હરાવી "હાથીવેરા" કબૂલ કરાવ્યો.
સંવત ૧૮૬૫ માં અમરેલી તાળાનું વરસડા છુટનાર પાળી-
યાદના બંગારવટીઆને પકડ્યો, ૧૮૬૬ માં બકશબાદના સીદીને
હરાવી કરાર કર્યો, સંવત ૧૮૬૭ માં રાજકોટના બટેજા ખંડ-
જોડેને હરાવી સરધારનો કિલ્લો છુતી લીધો અને સંવત
૧૮૬૮ માં ગામનગર ઉપર સ્વારી કરી. જામે દેશાઈભાઈના
તાળે થવાના કહેણમાં પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો કે "હું કશિય છું-
તમે તજા ખેડનાર કબૂળીને તે માફ શિર નમે ખડું?"
દેશાઈભાઈએ છાપો માર્યો અને જામ શરણે આવ્યો. તેની
સાથે થયેલા કરારનામાની ૧૭ કલમમાં ૮ મી કલમ ખાસ
ધ્યાન ખેંચે એવી છે. એ વળતે બટેજા રજપુતોમાં કન્યાને
મારી નાખવાનો રિવાજ ઘણો વધી ગયો હતો, તેનો પ્રતિબંધ
એ કલમથી કર્યો છે.

દેશાઈભાઈએ ગાયકવાડ સરકારની સત્તા કાઠિયાવાડમાં
જમાવી એટલુંજ નહિ પણ કાઠિયાવાડના ઠાકોરોનો પ્રેમ અને

વિશ્વાસ પણ એમણે મ પાઠન કર્યો જણાય છે દિવાન માહેળ
 અને ઠાંડેસે વચ્ચે મેં સ્થનુ કામ દેશાઈલાઈ જ કુત્તા અને
 એમનો ચુકાદો બન્ને પક્ષને સતોષ આપતો દેશાઈલાઈ કાડિ
 યાવાડ થાળે પડ્યા પછી પણ ત્યા જ રહ્યા ડાહી લોડો ઉપર
 મજબુત જાપતો બેમાડયો, લોકોમા સુખશાન્તિ પ્રમાત્રી અને
 સવત ૧૮૭૭ મા અવનાન પામ્યા દેમાલાઈના પરાક્રમે
 ભાગ આણોએ બહુ પ્રાપ્ત છે નરુના તર્કિ તેમાનુ એક અહીં
 આપીએ ફીએ -

ગાળી, જીતો કીધી, કોરતી લીધી, કુચ કરીને, ધીર ધરીને,
 નમી હરિને, વડાશીનોરે, પંગ કરીને, બેટયો બાથી, દીધી
 બાથી, લઇ ખંડણી, ઇંડર ઘડ ચડીયો, જઇને અડીયો, દીધી
 દડીયો, તેમું લડીયો, જીત કરીને, લઈ હકને, ત્યાંથી ચડીયો,
 વળી વડીયારે, પાટણ પારે, કાકરેજમાં, જતવાડમાં, અને
 પાટડી, વળી ચોરાશી, પુર વડવાણે, સારે ટાણે, લીધી ખંડણી,
 બાધી ખંધણી, રાયપુર ને વળી લીમડી, ચુડ મુળી, ગાંધ
 ગાંધણી, લીધી ખંડણી, ધાંગધ્રામાં, જઇને પહોંચ્યો, જીત
 કરીને, ગયો મોરખી, આલી ખેટયો, ભુપત બેટયો. દીયો નમાવી,
 ત્યાંથી ચાલી, ધીર ધરીને, ચોંપ કરીને, ગયો જળીએ, હાટી
 માળીએ, વળી હાલારે જઇ સરધારે, આટકોટને, રાજકોટ ને,
 લોધીકા ને, ગોંડળા ગમે, જામનગ્રમાં, જીત કરીને, જોર
 ધરીને, હમી અરીને, દડાણ દડવા, વળી બીજાબા, અને બગ-
 સરા, જીત કરીને, ત્યાંથી ચાલી, કીધી ખ્યાલી, ભાવનગ્રને
 પાલીતાણા, લાડી લીંબડી, વગા શીહોરે, જીત કરીને, ગટ
 જઇ પહોંચ્યો, ગડ જુનએ, બાબી બગીચો, તે શું મળીએ,
 લઇ ખંડણી, ત્યાંથી ફરીને, પહોંચ્યો પહેલો, પોરખંદરે, લઇ
 ખંડણી, ત્યાંથી ચાલી, કચ્છ નિગળી, ભુજપત લેટી, દીયા
 અપેટી, હક સંભાળી, જીત કરીને, પાછા ફરીને, હરિ હરને,
 દેવ દારિકા, દર્શન કરવા, શ્રીજી મંદિરે, ગામે આપી, કીર્તિ
 ધાપી, નાહી ગોમતી, શુદ્ધ થઇને, દાન દાંને, મમરી હરિને,
 લેટ ધરીને, પુજ્યા પ્રીતે, સમયા ચિત્તે, પાછા ફરીયા, જરી
 ન ડરીયા, રાજ રાણા, દીવાન ગાણા, દીયા નમાવી, ચોટ લ-
 ગાવી, જે કો નમીયા, તે નર્મી હમીયા, નીરભય કરીયા,
 સ્થિર થઇ ઠરીયા, ફરી નર્મી ફરીયા, દીધા છોડી, પ્રીતિ જોડી
 જે રજવાડી, ગાયકવાડી, કીધી આકરી, બહુ આકરી, મખજ

કુઠીને, ન્નેર ધર્મને, સીન્વીયો રાખ વડો, દેસાઈ તણા જશને
ડકો

દેશાબાઈના અવમાન પછી પેટલાદ તાલુકાના સહીઆરા
વનનનો મોટો વિલાન ત્યાની મામલન કરનાર કશિયાલાઈ
હળાવી બેડા કશિયા અને વેગીલાઈ અપુત્ર મરણ પામતા તે
મની જાદીએ તેમના લાણેને આગ્યા દેશાઈલાઈના પુત્ર
જીવાલાઈએ વાગ્યાને માટે તકગ ઉડાવી પોતાનો રક્ષ સાખીન
કર્યો, પંતુ કટેવાય છે કે મામાવાગ્યાએ મોળી રકમનો નજ
રાણો ધનગ્યો અને ન્યાયનુ પંતુ ફરી ગયુ એ પક્ષની બે
શાખામા અત્યારે બાપણા અગ્નિનાયક ગોપાગદામના માવ
ત્નીના લાગ્યોજાદીએ આવેલા છે

મોગ સયાજીરાવના વખતમા આરબ લોકોએ પગાર થકી
જવાથી બડ કયુ ડ પની મગ્દારની મદદથી તે બડ સમા
વવામા આગ્યુ અને પગાર ચુકવવા બદલ પેટલાદ તાલુકા પર
ક પની મગ્દાર જતી મૂકી જીવાલાઈએ ડા મવાપાય લાખ
ગાયકવાડ મરજાને ધીરો ને જતી ઉડાવી

મવન ૧૮૫૫ મા જીવાલાઈને ગાયકવાડ મગ્દારે બહુમાન
આપ્યુ અને તેના ખર્ચ બદલ માનવી તાલુકામા આવેલુ માવ
લા ગામ ચાવન્ચંદ્રદિવાકરી ઇનામમા અપાયુ

આ ઉપરાંત જીવાલાઈને ધગ્યાહેળી અને ઓફીસ માટે
મામિક ડા ૩૮૮ ના મગ્દાર ખર્ચે ૩૦ નોકરો આપ્યા હતા.
જીવાલાઈ મ ૧૮૮૪ (અને ૧૮૮૮) મા નવસારીના મન્યુમા
નીમાયા ના ત્યા પણ તેમણે શાનિ અને મુખ્યવંધા મધાપન
કરી પ્રજાપ્રીતિ મેળવી હતી જીવાલાઈની સેવાની કદર શ્રીમત
મગ્દાર ફરી અને તેમને કે તેમના વજાવાસોને પોતાની પછી

દીકરીના દીકરાને કે ગમે તો નિકટના સગા સંબંધીને દત્તક લેવાનો હક જાય છે. નવસારી ગ્રાંની મામલત વળનના આડ લાખ રૂપીઆ સરકાર પાસે એ કુટુંબના હજી લેવા રહ્યા છે.

જીવાભાઈ ઘણા ધર્મવૃત્તિવાળા હતા. વસોમાં એમણે શ્રી દ્વારકાનાથજીનું મંદિર સંવત ૧૮૭૬ માં બાંધાવ્યું હતું. હજી સુધી એ મંદિર એમનું કુટુંબ નિભાવે છે. તેનું વાર્ષિક ખર્ચ ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ રૂપીઆનું છે. તેમાં ગાયકવાડ સરકાર રૂ. ૨૦૦-૦-૦ મદદ આપે છે. જીવાભાઈ ભક્ત હૃદયના માણસ હતા. માધુસંતોની સેવા આદરપૂર્વક કરતા. એમને સંતતિ ન હતી. એક મંન્યાસી ઉપર એમને ભારે આક્રમણ હતી. તેમના મરણ પર્વત જીવાભાઈએ તેમની આકરી કરી હતી. લોકોએ જીવાભાઈને સંન્યાસી પાસે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે માગણી કરવા કહ્યું. એ નિન્દામભક્તિમાયવાળા ગૃહસ્થે ઉત્તર આપ્યો, “ મારી સેવા સ્વર્થ માટે નથી, મારી સ્થિતિ એ સારી પેઠે જાય છે.” સંન્યાસીએ મરતી વખતે જીવાભાઈને આશીર્વાદ આપ્યો; અંબા-માતાની પુજા કરવાની આજ્ઞા કરી. પ્રભુકૃપાથી આશીર્વાદ ફળ્યો અને એ પછી નવ મહીને દેશાઈની હવેલી પુત્રસ્તનથી જગદી ઉઠી. અંબામાતા ઉપરથી એનું નામ અંબાઈદાસ રાખવામાં આવ્યું, અને પાંચમે વર્ષે તેને અંબાજી લાઈ જઈ બારોભાર રૂપીઆ અંબાજીના મંદિરમાં લેટ ધર્યાં. અંબામાતાની મૂર્તિ દેશાઈએ પોતાની હવેલીમાં સ્થાપી. આવે પણ એ હવેલીની એક ચોરડીમાં અંબાજી અને જીજીમાં કાલકા માતા મોત્તુદ છે. તેની પાસે અષાંડ દીના દીવા બળે છે. આ જાતાની મુક્તના ખર્ચ પેટે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી જી રૂ. વાર્ષિક મળે છે.

જીવાભાઈના અવમાન પછી અંબાઈદાસ ગાદી ઉપર આવ્યા. એમણે પણ થોડે વખત ગાયકવાડ સરકારની મામલત કરી હતી.

એએ શ્રદ્ધાળુ વૈષ્ણવ હતા અને કાંકરેલીની ગાદીના ગુજરાતના આર સ્તાંભમાંના એક ગણાતા. એમણે છ વખત લગ્ન કર્યાં હતાં પણ સંતતિમાં માત્ર અમરજીના નામે એક કન્યાજ હતી. તે આવલીના અગ્રધના વંશજ રા. કાશીભાઈ ગોકળભાઈ દેશાઈ વેરે પરણાવી હતી. એ દીકરીના સૌથી નાના દીકરા તે આપણા ચરિત્રનાયક ગોપાળદાસ.

દેશાઈભાઈ કાઠિયાવાડમાં મૂલકગીરી ઉપર હતા ત્યારે દેવાદાર કાઠી કરખારનાં કેટલાંક ગામ એમણે ખરીદી લીધાં હતાં. અમરેલી પ્રાંતમાં અમરેલીની પશ્ચિમે ૭ કોશ ઉપર અને ભાવનગર-પોરબંદર રેલ્વેના ચલાળા સ્ટેશનથી ૪ માઇલ ઉપર આવેલું ૬૩ ચોરસ માઇલના વિસ્તારવાળું ઢસા ગામ, એજ તાલુકામાંનું છતરાડીઆ અને બાલાવાડ પ્રાંતમાં વડવાણથી પશ્ચિમે ૪ માઇલ ઉપર આવેલો ૬ ચોરસ માઇલ વિસ્તારનો રાયસાંકળી તાલુકો એ રીતે ખરીદી લીધો હતો. એના ઉપરની જિંદાની ફાજદારી હકુમત પણ દેશાઈ કુટુંબ ભોગવતું. કાઠિયાવાડના રજવાડાઓ સાથે અંગ્રેજ સરકારને કરાર થયા, જે 'વોકર દ્રીડી' નામે ઓળખાય છે. તે વખતે દેશાઈજીને છઠ્ઠા વર્ષના તાલુકદાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા. આ ગામેમાંનું છતરાડીઆ ગામ ધારીની પાયખાના ઘોડાના ઘાસ માટે અમીન કુટુંબ પાસે ગાયકવાડ સરકારના અમરેલીના અમલદારે માગી લીધું હતું. તે ગામ ગાયકવાડ સરકારે પાછું સોંપ્યું નથી.

આ બાકી રહેલ ૧૨૬ માઇલ વિસ્તારના ત્રણ ગામેની વાર્ષિક ઉપજ ૩૧૦૦૦ રૂપીઆની છે. અને તેની પાલની વસ્તી ૨૨૦૦ માણસની છે. આ ગામે ઉપરાંત દેશાઈભાઈએ જેતપુર પાસે આવેલું તંગોડા ગામ ત્યાંના ગરશીઆ માલીકો પાસેથી વેચાણ લઈ દારદ્રના શંખોદ્ધાર જેટમાં આવેલા લ-

ક્રમીભૂતા મંદિરમાં ધાગ માટે કૃત્યાર્પણ કર્યું. એની વાર્ષિક હિપજ આશરે ૬૦૦૦ રૂપીઆની છે. હજી એ ગામ મંદિરને ચળે છે.

દેશાઈલાઈના સ્વમાનની નોંધ લઈ આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. એક વખત કાઠિયાવાડમાં ઠાકોરો સાથેની રાજનીતિના સંબંધમાં દેશાઈલાઈને અને દિવાનને મળેલ પડ્યો. સ્વમાનની કિમત મમજનાર દેશાઈલાઈ મુલકગીરી છેડી વસો આવી રહ્યા. પરંતુ પાછળથી તેમના કથનની સત્યતા વસતાં અને તેમની સેવાની જરૂરિયાત વમતાં એમની વાત કબુલ કરી દેશાઈલાઈને પાછા કાઠિયાવાડ મોકલવામાં આવ્યા હતા.

આમ જે કુળમાં બહાદુર ચોદાઓ, કામેલ મુતસદ્દીઓ, નિષ્કામ ભક્તાત્માઓ અને સ્વમાનધન પુર્યો થઈ ગયા તે કુળના અત્યાર સુધી શુજરાતમાં પરિમમાત્ર થતા કીર્તિપરાગને સ્વારા હિંદુસ્તાનમાં વિસ્તારનાર તે શુજરાતનું નૂર ગોપાળદામ.

—:૦:—

૨

વિદ્યાર્થીજીવન

ગોપાળદાસનો જન્મ સંવત ૧૯૪૪ ના પોષ સુદ ૫ ને રોજ થયો હતો. જન્મથી જ તેઓ વસો મોસાળમાં ઉછર્યા છે, અને વિદ્યાર્થીય પણ વસોમાં જ રહીને આરંભ્યો.

વિદ્યાર્થીજીવનના અનુસર બહુધા મર્વત્રામાન્ય હોય છે. માતાની વ્હાલસોઈ ગોઠ અને કદકાલ કરતાં સ્વતંત્ર પંખીડાના કીડાસ્થાન જેવું ઘરઆંગણ છેડીને જન્મ જેવા મહેતાજીના હાથ

નીચે નિશાળના કેદખાનામાં પુસ્તાં યાજ્ઞથી રણાંગણુ ધૂમવ-
નાર અને મહાસલાઓ ગમવનાર વીરોએ પણ આંસુ ખેરવ્યાં
હશે, ચિકિત્સા કરતાં ખિચારા વૈધ ડાક્ટરોના હાથ હેડા પડે-
એવાં પેટ કે માથામાં શૂળમારી આવવાના દુઃખના ભોગ થઈ
પડ્યા હશે, અને આંખરે ઘરના એકાદ અંધારા ચોરડાનો કે
માળીઆનો; વડ, આમડી કે આંખાનો અને ઘાસની ગંજીઓ
કે ઉભાં તુલયાળાં ખેતરનો આશ્રય શોધ્યો હશે. નિશાળ એટલે
અદ્વપ પલાંડી વાળી ગેસવાનું, શિક્ષક દરમ્યાં તેટલો વખત
અંગુડા પકડીને ઉભા રહેવાનું કે ઉડગેશ કરવાનું કેદખાનાથીય
ભુંડું સ્થાન ! શિક્ષક એટલે નેતરની સોટી કે આંકણીથી હાડકાં
પાંખળાં ખોખરાં કરનારો અણુધડ પશુ જેવો શુરખો ! આવો
ખાલ ખંધાઈ ગયેલો હોવાથી હસતે મેંએ આનંદથી શાળામાં
જનાર છોકરાં વિરલ જ હશે.

માનઘાતા જેવા નિરંકુશ અને અમર્યાદિત સત્તા ધરાવનાર,
બ્રહ્માની પેઠે ઇચ્છા માત્રથી-કલમના એકજ અંટકાથી લાખો મા-
ણુસનું ભવિષ્ય મુધારવાની કે બગાડવાની શક્તિ ધરાવનાર,
સર્વશુભસંપન્ન અને સર્વકલાવિશારદ સરકારના અમલદારોના
દાબદબાણથી લેશ માત્ર પણ ન હબાનાર ગોપાળદાસ નિશાળ-
ના બંદિખાના આગળ ગલડૂ બની જતા. આ મહા દુઃખમાંથી
બચવાની જડીબુટ્ટીની પ્રાપ્તિ એમને અચાનક થઈ. એક દિવસ
ભૂલમાં સાબુ ખવાઈ ગયો અને ઉલટી થઈ. ગોપાળદાસે આ
શોધખોળનો ઉપયોગ ખૂબ કર્યો. બ્યારે બ્યારે તેમને શાળાથી
અમલકાર કરવાનો વિચાર થતો ત્યારે ત્યારે થોડા સાબુનું સેવન
કરી લેતા. તરત જ સાંની દિલસોળુ ગોપાળદાસના તરફ ખે-
ચાતી, ગોદડું ઓઢીને સુઈ જવાની સંધિ પ્રાપ્ત થતી અને
નિશાળની ખલા ટળતી ! પરંતુ આ અખતરો જીખમેરહિત ન

હતો. ઉલટીની પાછળ કુટવી કટાણી ફવાના ઘુંટણ ગળવાને તત્પર જ રહેવું પડતું અને સ્વેચ્છાએ વારંવાર નિમંત્રાતા આ ઇષ્ટદેવ પ્રમત્ત થઈને રંજેને ભક્તની નિમંત્રણની યે તકલીફ ટાળવા કાયમ દર્શન દેવાની કૃપા કરી નાખે એ જોખમ હતું. પરંતુ મહાન પુરુષો કાર્યસિદ્ધિની આટે આવનાં જોખમોથી ડરી જતા નથી. તો ગોપાળદાસ કેમ ડરે ?

ગોપાળદાસ આહુત કરવામાં ગૂંચા હતા, પરંતુ દાવપેચ ખેલી જાણના નહિ, ને ખેલવા જતા તરત જ પકડાઈ જતા. એક દિવસે નિશાળના વખતે હુવેલીના એક ચોરડાનાં ખારણું એકાએક અંદરથી ઝાંધ થઈ ગયાં. ચોરડામાં એક મોટો પટારો હતો તે ખુલી ગયો અને મંલાળથી પાછો વમાયો. થોડી વારમાં નિશાળેથી બે વિદ્યાર્થીઓ ગોપાળદાસને તેડવા આવ્યા. ગામડાની શાળાઓમાં આ પ્રમાણે બાળ અસહકારી ગુન્ટેગારોને પકડવાનાં વારંટો હંમેશા છુટતાં, અને તે કાર્ય માટે શાળાનો સહકાર રાખનાર પણ ભણતર સાથે કદો અસહકાર કરનાર ચુનંદા “વોર્ડર” ની પસંદગી થતી. ઘરનાં માણસો જાણતા હતા કે ભાઈ નિશાળે ગયા છે, પરંતુ વારંટ આવતાં તે ભ્રમ ભાંજ્યો. શોધાશોધ થઈ. એક ચોરડાનાં ખારણું ઝાંધ જણાયાં. કેમે કરી ઉઘાડ્યાં ઉઘડે જ નહિ. બોલાવ્યું તો કોઈ બોલે જ નહિ. ગોવર્દન કેડારી લેઈ પામી ગયા. તેડાગર વિદ્યાર્થીઓને સંજોધી બોલ્યા:—“કેમ છોકરાઓ ! અહીં ક્યાંથી ? નિશાળે નથી ગયા ?”

“ગયા તો હતા” પણ છુટી મળી ગઈ. ગોરધનભાઈ, [નાનપણમાં ગોપાળદાસને ગોરધનભાઈ કહી બોલાવના] ક્યાં ગયા ?”

ગુંગાઈ મરવાની બીક સિવાય પેટીમાં પૂરાયલા ગોપાળ-
દાસના કાને “ છુટ્ટી ” ના શબ્દો પડ્યા. હવે પુરાઈ રહેલું
નાહક છે એમ ધારી પેટી ખોલી. “ એ આ રહ્યો ” કહી બા-
રું ઉઘાડી બહાર છતા થયા ! અને ટાંગાટોળ બનીને નિશા-
ળને પંથે પળ્યા !

આ પ્રમાણે નિશાળે લઈ જતાં અનેક વખત ટાંગાટોળ
કરવી પડતી. પરંતુ પકડનારાઓના સદ્ગુણોએ તકલીફ અડધે
રસ્તેથી મટી જતી. એમની હવેલીની પાછળ એમના મામા
સસરાનાં ઘરો આવેલાં છે. ત્યાં જતાં ગોપાળદાસને ચેતવણી
મળતી તમાસ આ ઢંગ જોશે તો સંબંધ તોડી નાખશે.
સૌ કરતાં આની બહુઈ અસર થતી. સાસરા પક્ષીના માણસો
પોતાની આવી ફજેતી જોઈ બચ એ સ્વમાનદાનિ ગોપાળદાસ
કેમ પસંદ કરે ? બધું તોફાન, અને ડસકાં આપોઆપ બંધ
થઈ જતાં અને હાલ્લા ડમરા થઈને નિશાળને પંથે પળતા.

નિશાળના એક શિક્ષક ગોપાળદાસના ખાનગી શિક્ષક હતા.
નિશાળમા ઉપર નંબર ન રાખે તો ‘ટયુશન’ જવાનો ભય રહે
આથી અને એમની હુશિયારીને લીધે ગોપાળદાસનો નંબર હંમેશાં
પહેલો બીજો જ પુરાતો ! આમ પોતાનો શિષ્ય વર્ગમાં ઉપલો
નંબર રાખે તેટલાથી પીડા પતતી નહિ. પરીક્ષાનો ભય પણ
નડતો અને તે શિષ્ય કરતાં ગુરૂજીને વધારે બીવરાવતો. પરંતુ
જે દેશમાં શિક્ષકો સાડું ‘પરિણામ’ બતાવવામાં જ કર્તવ્ય-
સમાપ્તિ માનતા હોય અત્રે પરીક્ષાના પરિણામ ઉપરથી જ તેની
કિંમત આંકનાર પરીક્ષકો પડેલા હોય ત્યાં કાંતો પોપટીઆ રાનથી,
કાંતો પ્રપંચથી કે કાંતો બંન્નેના મિશ્રણથી સાડું પરિણામ
બતાવવાની વૃત્તિ જન્મ પામે છે. પરીક્ષા વખતે ગોપાળદાસના
શિક્ષક તેમને અને તેમના વર્ગના બીજા સાથીઓને સંકેત

આખી મૂકતા. દાખલા તરીકે, લમણે આંગળી ત્રણીને ઉભો રહ્યો તો ચડતી ભાંગણીનો દાખલો છે એમ માનવું અને દાઢીપર હાથ ફેરવું તો ઉતરતી ભાંગણીનો. એક ખોંખારો ખાઉં તેજ વિશેષણ અને બે ખોંખગનું ક્રિયાવિશેષણ! ડૅપ્યુટી પરીક્ષાલેખા આવે, વિદ્યાર્થીઓના છઠ્ઠીના શુકન સફળ થાય અને માસ્તરની કાળેલીયાત હક્કરે ચડે!

એક પરીક્ષા વખતે મહેતાજી સાહેબને લાગ્યું કે સકેતથી સિદ્ધિ થાય એમ નથી. ભેટું ફગદ્રુપ હતું. તરતજ ઉપાય સૂઝી આવ્યો. ડૅપ્યુટી સાહેબને હાથ ભેટીને નમ્રતાપૂર્વક વિનવ્યા:—

“સાહેબ! આ અંબાઈદાસ દેશાઈની દીકરીના દીકરા થાય. ભણવામાં એના જેવો દુશિયાર જીન્ત છેકરો નથી. પણ આજે આપના પ્રતાપ આગળ જરા ગભરાઈ ગયો છે.” શિક્ષકે એક જ વાક્યમાં વિદ્યાર્થીનું કુળજૌરવ, દુશિયારી અને ‘પ્રતાપ’ સમજાવી ડૅપ્યુટીની પ્રશંસા વર્ણવી.

“ઠીક, એને પેલી ચોરડીમાં એકલો બેસાડો.” થોડી દાળ પછી પાછળની ટાકાળારીમાંથી શુક્રદેવનું ચોરડીમાં અવતરણ: અથરા દાખલાનો ઉદ્ધાર: ગોપાલદાસ પાસ !

બીજે પ્રસંગે મહેતાજી સાહેબને ખજાર પડી કે ગોપાલદાસ અમુક વિષયમાં ઉડ્યા છે. આ વખતે તેમણે નવો જ માર્ગ ચકાસી ક્યો. તક મળતાં ડૅપ્યુટી સાહેબ મનિ બોલ્યા,

“સાહેબ! શું દેશાઈજીની ભલમનગ્રાઈ ને શો એનો પ્રેમ? ગાટલા મોટા માણસ પણ જગજો અભિમાન નહિ. આપને આજે ત્રણવાર વાર ચાઠ ક્યો રતા. આપને માટે સાડું માન ધસાવે છે!”

“હીક, આપણે એમને મળવું તો નહીં.”

“આપની સુલકાતથી ઘણા ખુશી થશે. હું અનુકૂળ વખત પૂછી લાવીશ.”

“બહુ સાહે.”

નિશાળ છુટતાં મહેતાજી સીધા હવેલીમાં ગયા. દેશાઈને નમસ્કાર કરી વાત કાઢી:—

“હમણા તો નિશાળમાં ગરીબા આવે છે. સાહેબ બહુ બલા છે. આપને યાદ કરે છે ને મળવાની ખાસ ઇચ્છા રાખે છે.”

“ક્યા સાહેબ છે ?”

“..... નામ.”

“ત્યારે તેમને આપણે ત્યાં તેડી લાવજો ને.”

“જેવો હુકમ. આજે સાંજે સાડા પાંચે નવરાશ દશે ?”

“ગમે ત્યારે. હું તો અડીંગળેડો છું ને ? પાનુ ગોરધન પાસ થયો ?”

“એ તો સાહેબ આવે તેમનેજ જરા ફાછી લેજો ને. અમારે ત્યાં પત્રકો આવતાં વાર લાગશે.” દેશાઈજીની રમ્મ લઈ મહેતાજી સાહેબ પાસે ગયા. “આપને ખાસ આશ્ચર્યચર્વક દેશાઈએ મળવા જવા કહેવડાવ્યું છે. સમય સાંજે સાડાપાંચનો અનુકૂળ પડશે.” મહેતાજી ડેપુટી સાહેબને વખતસર હવેલીમાં તેડી ગયા. દિવાનખાનામાં મોટી ગાત્રી ઉપર દેશાઈજી બેઠા હતા. કેટલાક પહેલીઆઓ તે બેઠેલા હતાજ. હુકાપાણીના વિવેક સોને થાયજ. મહેતાજીએ ડેપુટી સાહેબનું એ.બી.બી. કરાવ્યું. દેશાઈજીએ આદરપૂર્વક સાહેબને બેસાડ્યા. કેટલીક વાતનીજ પછી દેશાઈજીએ પ્રશ્ન કર્યો:—

“કેમ સાહેબ, ગોરધન પાસ થયો કે ?”

રૂચુડીના પહેલાંજ મહેનાજી નક સાધી બોલી ઉઠ્યા,
 “એ પાસ ન થાય” તો જીજ્ઞે કયો છોકરો ‘પાસ’ થવાને
 નો એને માટે તો શંકાજ ન હોય. કેમ સાહેબ !”

રૂચુડી સાહેબને ગોરધનભાઈના પશ્ચિમની યાદ ન હતી
 તાં હામાં હા ભેગવી બોલ્યા કે એનો પાસજ છે. ત્યારે પત્રકે
 જ્યા ત્યારે ગોરધનભાઈના માર્કના આંકડા જાદુઈ રીતે ફર
 ચેલા જાણ્યા અને ભાઈ પાસ થઈ ઉપલા વર્ગમાં ચઢ્યા !

અંગ્રેજી ચોથા ધોરણ સુધીના અભ્યાસ ગોપાળદાસે વસો
 િજ કયો હતો. અત્યાર સુધીની કારકીર્દીમાં પહેલીજ વા
 પાસ થવાથી ભાઈને અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં કાઢવા પડ્યા.
 પર અઢાવવા માટે ઘણાજ પ્રયત્ન થયા પણ માસ્તર માથાંન
 તા. કાચા અભ્યાસે આગળ દોડ અને પાછળ ચોટ કરાવવ
 જો ઇચ્છતા ન હતા. વિદ્યાર્થીનું હિત શ્રેમાં રહેલું છે તે બરા
 ર સમજતા હતા. એ માસ્તર તે વસોના વતની રા. મગનભાઈ
 તુરભાઈ અમીન. એઓ ગોપાળદાસના મામા સમ્રાટ થત
 હતા. વળી એમનું લગ્ન આગમે વર્ષે જ થયું હતું. એટલે
 મામા સમ્રાટ પાસે નપાસ થયેલા વિદ્યાર્થી તરીકે હાજર થવામ
 ગોપાળદાસને માનકાનિ લાગતી. શરૂઆતના ચારપાંચ દિવસ
 રશી નિશાળે જવા નીકળી ભાઈ ગામ બહારના એમના બગી
 યામાં જઈને મોજ કરતા. નિશાળ છુટવાને વખતે ચોપડીએ
 ઇંઈ ઘેર હાજર થતા. આ પ્રકરણ ઝાંઝા દિવસ આશુ નહિ
 ગોરધનભાઈ ચાર પાંચ દિવસથી નિશાળે કેમ નથી આવતા તે
 વિષે માસ્તર સાહેબની ચિહ્ની મળી. સાંજે ઘેર આવતાંજ

ચિટ્ટી પાંચતાં ભાઈ લોંઠા પડ્યા, પણ તરત જ ગોડવી કહાડ્યું કે “ એ ચિટ્ટી તો પહેલાંની હશે. કેઈ છોકરા પાસે રહી ગઈ હશે, તે આપને હમણાં પહોંચાડી લાગે છે. ”

તારીખ ખતાવી મામાએ કાનની ખૂટ ઝાલી, એટલે ખીન્ને ઉપાય રહ્યો ન જાણી એકસર કર્યો, અને હાથ જોડીને વિનંતિ કરી કે હવે “ બાપા ” ને આ વાત ન જણાવશો. કાલથી હું બરાબર નિશાળે જઈશ.

આ પ્રમાણે ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓની શરૂઆતની કારકીર્દી જેવી જ ગોપાળદાસની કારકીર્દી હતી. એમની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હતી, પરંતુ તેનો સહુપયોગ થઈ શક્યો નહિ. તેનો દોષ પ્રચલિત રેઢીઆસ અને બુદ્ધિ શિક્ષણપદ્ધતિને આભારી છે.

પાંચમા ધોરણથી મેટ્રિકપુલેશનની પહેલી ટર્મ સુધીનો અભ્યાસ ગોપાળદાસે વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં કર્યો હતો. રહેવાનું રેસીડેન્સીમાં રાખ્યું હતું, પરંતુ એ પહેલાંના વસોના વિદ્યાર્થી-જીવનમાં ગોપાળદાસને એક અમૂલ્ય લાભ મળ્યો, અને એમની ભવિષ્યની જીંદગી ઉપર તેથી ભારે અસર થઈ. અંબાઈદાસ બાપાની ગાદીએ તેમની પછી ગોપાળદાસ આવશે એમ હવે સૌ કોઈ જાણી ગયું હતું. દાદાને જેટલી મમતા એમના ઉપર હતી તેટલી ખીજા કોઈ ઉપર ન હતી. વળી પોતાનો ઇરાદો તેમણે જાહેર પણ કરી દીધો હતો. જે વિદ્યાર્થીના હાથમાં થોડા વખત પછી અનેક માણસોનું ભવિષ્ય મૂકવાનું છે તેના ઉપર સારા સંસ્કાર પડે, તેની વિદ્યા મેળવવાની હોંશ કાયમ રહે અને એ અણુવિકસ્યું પુષ્પ કુસંગતની ખાજમાં પડી જીવન સુવાસ ફેલાવતું અટકી ન જાય તેની એક પિતાના કરતાં પણ વધારે ચિંતા રાખનાર વ્યક્તિના સહવાસનો લાભ ગોપાળદાસને મળ્યો. જે ગૃહસ્થે ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયો અને પાંચનાલયોનો

ચેપ લગાડ્યો, જેણે ગુજરાતમાં કેળવણીનું અભિવિકાસ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું અને હવનપર્યન્ત કેળવણીનું જે કાર્ય કરવાનું ભાવનાવાળા યુવકોનું બુદ્ધિજીવન તેવા કુશળ કાર્યોગરની દૃષ્ટિએ ગોપાળદાસરૂપી હીરો અઢ્યો. એ ગૃહસ્થ તે વસોના જ વતની શ્રી મોતીલાલ નરસિંહલાલ અમીન. જે ક્યા ક્યા પુસ્તકો વાંચ્યા અને કેવી રીતે વાંચ્યા તેની સૂચના મોતીલાલ વખતોવખત ગોપાળદાસને આપતા રહેતા. ગોપાળદાસ કાળજીપૂર્વક વાંચે છે કે નહિ તે બાબત, તેમજ પુસ્તકોનો સાર કાઢવાનો શક્તિ અને લખવાની ઇચ્છા કેળવવા કેટલીક વખત અમુક પુસ્તક વાંચી રહ્યા પછી તેનો સાર લખી મંગાવવાની પ્રવૃત્તિ મોતીલાલએ રાખી હતી.

આજથી ૨૦-૨૫ વર્ષ ઉપર વસો ઇંગ્લેન્ડ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને જાહેર સભામાં ભાષણ આપવી મોતીલાલ ઇનામ આપતા હતા. ગોપાળદાસ એ વખતે અંગ્રેજી શાળામાં હતાં. તેમને પણ ઇનામ મેળવવાની અભિલાષા હતી. વર્ગના લગભગ બધા જ છોકરા ઉમેદવાર થતા અને આપવાનું ભાષણ ઘરથી ગોખી લાવતા. ગોપાળદાસ ભાંપણ શીખવા મોતીલાલને ત્યાં જતા અને એ દ્વારા તેમનો પ્રથમ પરિચય થયો. ઘરના વેડી-વટ પ્રમાણે ગોપાળદાસથી સિપાઈ સિવાય ઘર બહાર નિકળાય નહિ અને સિપાઈ પ્રાથમિક મોતીલાલ જેવાને ઘર પણ જવાય નહિ ! એટલે જોયારે છદ્દ ઉઘી જાય ત્યારે એ ઇનામમાના જતા. કોઈક વખત વાન જલુવામાં આવતી પરંતુ ત્યારે પણ મોતી-

ભાઈના ચારિત્રની પ્રતિષ્ઠા ગામમાં સારી હતી એટલે વાંધો લેવાતો નહિ. જ્યારે જ્યારે રૂબમાં મોતીભાઈ વસો આવતા ત્યારે ત્યારે ગોપાળદાસ તેમનો સહવાસ શોધતા. ગુરુ-શિષ્યમ એક બીજાં પ્રત્યેનું આકર્ષણ રહેતું હતું. મોતીભાઈ ગોપાળ દાસને ખાતર રવિવારે ગમે ત્યાંથી વસો આવી રહેતા ને ગો પાળદાસ છાનામાના પણ તેમના સત્સંગનો લાલ લેતા.

સને ૧૯૦૬ માં મોતીભાઈ પેટલાદ અંગ્રેજી શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક થયા અને ત્યાંના છાત્રાલય [ગોર્ડીંગ હાઉસ]. ૨ કામ શરૂ કર્યું. ત્યારે દાદાની પરવાનગીથી અભ્યાસમાં મહા મગે તે માટે ગોપાળદાસ એક માસ પેટલાદના છાત્રાલયમ રહ્યા હતા. આથી એમનો પરિચય વધ્યો અને જન્મેના વિચારે એક દિશામાં વહેતા થવાના સંજ્ઞા મળ્યા.

મોતીભાઈ પેટલાદમાં હતા તોપણ રવિવારનો દિવસ ગો પાળદાસની સાથે ગાળવા શનિવારે વસો પહોંચી જતા. મોતી ભાઈના ત્યાગની, સેવાવૃત્તિની, વિદ્યાવિલાસની અને સાલસપ છાત્રની આગ્રહ છાપ ગોપાળદાસ ઉપર પડી છે. એમના પ્રયત્નોને સુદૃઢ આવ્યાં છે. જેને માટે આજે ગુજરાત નહિ, પણ આખું હિંદ મગરૂરી લઈ શકે એવા વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર ઘડવા જેમને સહલાભ્ય પ્રાપ્ત થયું તેમને નમસ્કાર હો ! જો કે જે વ્યક્તિના રાજકીય કે કેળવણીની નીતિ વિષેના વિચારો ગોપાળદાસના વિચારોથી વુદ્ધ છે.

સને ૧૯૦૫ માં ગોપાળદાસ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામ ગેણ. પરિણામને માટે એઓ એટલા નિશ્ચયાત્મક હતા કે જેમ અનેક વિદ્યાર્થીઓ મુંબઈના રોનેડી કે સગાંવડાલાં મારફત “ રીઝલ્ટ ” બહાર પડે તેજ દિવસે તારથી ખગર મેળવવાનું ગોણવણ કરી રાખે છે તેમાંનું ગોપાળદાસે કર્યું કર્યું નહિ. કેટ

પૂછે તો કહેતા કે હું તો પાસ જ છું. વર્તમાનપત્રોમાં પરિણામ જોવાની પણ એમણે કરકાર રાખી ન હતી. આખરે સામન બીજા ગૃહસ્થોએ વર્તમાનપત્રોમાં સફળ વિદ્યાર્થીઓની યાદી વાંચી અને ગોપાળદાસનું મુખારક નામ તેમાં ન જણાવ્યું ! છતાં ગોપાળદાસને બનાવવામાં આવ્યું, ત્યારે તે બોલ્યા કે છાપાવાળાની ભૂલ થઈ હશે, કાં તો ઉતાવળમાં નામો ઉતારવામાં નામ રહી ગયું હશે કે કાં તો બીજાં ગોઠવનારની ચરતચુક થઈ હશે ! કેટલા બધા આત્મવિશ્વાસ ! આખરે ફી ભરીને રજીસ્ટ્રાર પાસે વિષયવાર પરિણામ મંગાવ્યું અને છાપાવાળા ખસે ઠર્યા ! ગોપાળદાસના હૃદયને નામોશી ચોંટવાના લયથી આઘાત થયો અને તેથીયે વધારે આઘાત “ રજોને એ કંટાળી જઈ ભણવાનું છોડી દે ” એમ ચિંતા રાખનાર મોતીભાઈને થયો હતો. પરિણામથી પાછા ન હતાં છ. સ. ૧૯૦૬ માં ફરીથી પરીક્ષામાં બેસવાનો નિશ્ચય ગોપાળદાસે કર્યો.

ગોપાળદાસ મેટ્રીક્યુલેશનમાં હતા ત્યારે એક અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિ ષડઠરા કોલેજમાં અધ્યાપકપદે હતી. તેની વિદ્વતા, તેનું દેશાભિમાન અને તેની ત્યાગવૃત્તિથી વિદ્યાર્થીઓ તેની પાછળ ગોંડા હતા. એ વ્યક્તિ તે શ્રીધુત અરવીંદ ઘોષ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હીલચાલને અંગે બંગાળમાં “ નેશનલ કોલેજ ” સ્થાપન થઈ હતી. અરવીંદ બાણુને તેનું આચાર્યપદ અપાઈ કરવાનું નિમંત્રણ મળ્યું. માતૃભૂમિના આહવાનને માન આપી ડા. ૭૫૦ ના પગારની વાઈઝમિન્સીપાલની જગ્યા

પખવાડીયે તેઓ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પ્રતાપવાન લાવેલો આપતા અને વિદ્યાર્થીઓનાં હૃદય દેશભક્તિની ભાવનામાં તરંગેલા થતાં. એ વખતે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ માતૃભૂમિની સેવામાં પોતાની સર્વ શક્તિ ખર્ચવાની દીક્ષા એ મહાન આચાર્ય પાસે લીધી હતી. શ્રી કૃનેયાલાલ મુનશી પણ આ અરસામાં વડોદરા કોલેજમાં વિદ્યાર્થી હતા અને વાદ્યમુલાઓ ગગનવતા, એ મુદ્દગાની ચિરસ્થાયી અસર ગોપાળદાસના ઉપર પડી. ગોપાળદાસ કહે છે કે બાપુજીનાં ભાષણની અસર અમરા ઉપર એવી તો સચોટ થતી કે આ બધું છેડીને ક્યારે બાંગાળના રણ-જંગમાં જઈને ઉભા રહીએ એવું અમને લાગતું !

૩

ગરાસીઆ સ્કૂલમાં.

હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ ત્યારે ત્યારે પરાધીનતાની શૃંગલમાંથી છુટવા માથું ઉંચક્યું છે ત્યારે ત્યારે તેની દૃષ્ટિ સ્વદેશી, બરિષ્ટકાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તરફ વળી છે. બાંગ્લાદેશી ઉત્પન્ન થયેલી ગતિવિધિને પરિણામે સ્વદેશી અને બરિષ્ટકારનાં આદોલન ગુજરાતમાં પણ મર્યાદિત પ્રમાણમાં કેલ્પ્યાં હતાં. અરવિંદ બાપુનો દીક્ષામંત્ર લઈને વડોદરાથી ખસો આવેલા ગોપાળદાસે હુવેલીના ચોકમાં ગામના ગુલાનીઓએની સલા મેળવી. પોતે સ્વદેશીનું મન લીધું અને બીજાઓ પાસે પણ લેવડાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૦૬ એ અરસામાં અલાવાદના પોલિટીકલ એજન્ટ તરફથી દેશાંતરેણે પ્રહાવવામાં આવ્યું કે આપના દુમારશ્રી

ગોપાળદાસને હજી મુખી જનનીઆ ન્દલમા શામ ૭ દાખવ કમલ્યા
 નરી? દત્તકવિધન આ પહેલા મને ૧૮૦૫ મા ૧૬ યુ કુતુ-
 દેરાકુએ જવાળ વાળે કે નત્યાર તે એ વડે હન ૧૧૨૨૬મા
 ભતો ૭ ૧૭ે ૨મની અવવરમા ત્યાથી ખમેટવા ઠીક નથી
 પગત ખીલુ ૨મમ ૨ મે એમને વડનપાની જનનીઆ ન્દલમા

સંમતતા હોય નાંચે આમ વર્તમાં લણ્યા સિવાય બચાવવાનાં
૧૩-૧૪ વર્ષ એ કુમારોને ગાળાના હોય છે. આંત્રી જે સં-
સ્કારો પડે છે અને લાવના ઘડાય છે તે જીવનપર્યંત પ્રાયમ
જ રહેવાનાં.

ગોપાલકાસના વખતમાં ગરગ્રીયા સ્ત્રીના પ્રિન્ડીપાલ સ્ત્રીપ
સાહેબ હતો. તે બહુ લગ્ન અને રાજકુમારોના કિતથિતક
તરીકે લેખાતા. લણતરનો લાર તે ગરીબાઈ અને વિદ્રતા મેળા-
વનાનો હુકમ કરાવનાર બ્રાહ્મણ વર્ગ (જે બ્રાહ્મણનાં કામ કરે
તે બ્રાહ્મણ) ને ઉપાડવાનો હોય. રાજકુમારોને તેને માટે હુઆણું
ન ધરે. ૧૪ વર્ષના ગાળામાં જે કંઈ ઝીલાયું તે ખડું. આવી
નીતિ સામાન્ય રીતે એ સંસ્થાના સંચાલકો અપત્યાર કરે છે.
પરંતુ કેટલીક બાબતો ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપવામાં આવે છે.
અને તેવું લક્ષ્ય આવી સંસ્થાઓ સિવાયની બીજી કોઈ પણ
સંસ્થામાં લાગ્યેજ નખાતું હશે. એ આ સંસ્થાઓની વિશે-
ષતા છે. રાજકુમારોનું કિત પાલિકીકલ એજન્ટ અને એના ખીળ
ગોરા અમલદારો સાથે સંકળાયેલું હોય છે. એમના બાળ્યના
વિધાતા પણ તેઓજ હોય છે. એટલે સ્ત્રીપ (Strip) સાહેબ

વિષયો હતા. અને તે શીખવવા સ્ત્રીપ સાહેબો ખરા દીવ્ય કાગળ સંખ્યા. શીખ લખતરને માટે તે ગોપાલકાંત્ર પાત્રને એક મિત્રનો દાખલો આ છે કે તેમણે ૧૩ વર્ષ એ સંસ્થામાં ગાળ્યા હતાં. તેમને ૧૩ માં ૮ ઉમેરીએ તો ફેટલા થાય એને જવાબ દેવા આંગળીના વેદનો આશ્રય લેવો પડતો!

હર શનિવારે કાંપના યુરોપીયન અમલદારો રમતગમતને માટે ગરાસીયા સ્કૂલની “પ્લે ગ્રાઉન્ડ” ઉપર એકત્ર થતા થતા. રમતગમતને અંતે બધાં સાહેબો મુકરર સ્થળે ખુરશી લેતા. અને ટેબલ ઉપર ધ્રાંટીની અને સોડ લેમનની બાટલીઓ તથા ખાલા ગોણાં. સ્કૂલનું એક મહાન સૂત્ર હતું કે “Senior must be served” — “નાનાએ મોટાની સેવા કરવીજ જોઈએ.” અને એ સેવા તે સેવાને ખાતરજ નહિ પણ તે કરનારનો વિનય કેળવાય તે અર્થેજ; જેમ શ્રીકૃષ્ણ સાંહિયનિ ઋષિનાં લોકડાં ફાટ્યાં હતાં તેમ. ગુરૂને શિષ્યની સેવાન નહિ પણ ભાઈની જરૂર છે. અરી પણ સંજકુમારે ભક્તિ અને વિનય કેળવવાના દિકાન હેતુથી એ મોંઘેરા મેમાનોની તહેનાત ઉઠાવતા. જેવી કે ટેબલ ઉપર ધ્રાંટીની બાટલી ગોડ વવાંમાં અને સોડની બાટલી ખોટી ગ્લાસમાં ફાલવી આપવામાં “ગોથ”ને પ્રસંગોપાત્ત મહક કરવી, સાહેબના મોંમાની સીંગ ફેટને દીવામળી ઘસી સુગ્રાવી આપવી, સાહેબનો રૂમાલ કઢાવ્ય હેડે પડી જાય તો તેઓ જતે ઉપાડી લે તે પહેલાં અપાનાથી ઉઠાવીને તેમનાં હાથમાં મૂકવો. વિગેરે વિગેરે.

સ્કૂલમાં દાડ અને ખીડી ખીચની સખત મનાઈ હતી. પરંતુ આ માનવતા મહેમાનોનો. મહેમાનગીરી માટે જાહેર રીતે તેની ગોડવળ કચ્ચામાં વાંધો ન હતો. સાહેબ લોકો વિખરાઈ ગયા પછી કચ્ચામાં બાકીના ગ્રિયા મૂકતાં કોઈ કુમાર

યદ્યદ્ આચરતિ મેઢઃ, સર્વં મંદ્યેનતોચનઃ (મોગ્ગ્યો જોવું આવશે
 તેવું ખીગ્યો પણ) એ અનુસાર જે વણુ ડોઝ મારી લે અને
 સ્ત્રીપ્રસાદેજને તેની ખજાર પડે તો અખત ઠપકો મળતો અને
 પાંચ-દશ લીટી “ ઈપીઝીશન ” લખવાની સગ્ગ પણ થતી.
 પરંતુ કેઈ સાહેબનો પડી જાયેા કુમાર પાસે ઉભેલા કુમારે
 એકદમ ઉપાડી આપણા બેઠકારી વાપરી હોય તો સાંજે જે
 વણુ નેતરની સોટીનો પ્રસાદ આપવો પડતો. હાડ પીવાના
 ગુન્હા કરતાં આ ગુન્હો સાહેબની નગરે વધારે ભયંકર હતા ! જેઓ
 આવતી કાલના શાસનકર્તા થવાના છે તેમને વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં આ
 પ્રમાણે ભય અને ગ્રામથી યરયરના રાખવામાં આવે તેનું પરિ-
 ણામ કેવું આવે તે સમગ્ર શંકાય એમ છે. અમલદારની હાંમાં
 હા મેળવના સિવાય સ્વેનંત્ર મન દર્શાવવાની એમની વૃત્તિ
 સદાને માટે કચરાઈ જાય છે. એ દોષામાંથી ગોપાલદાસ જેવા
 પેઢા ન થઈ શકે તે હેતુ સાધવાનો આવી અસ્થાનો હેતુ હોય
 એમ દેદલાકને શંકા ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું
 નથી. પોતાને અનુરૂપ વિચારો રાજકુમારને ગણશુભીમાંથીજ
 આપવાની સરકારની હીંમત્ક્રિમી મદદમાં ખાંધીજીને કેળવણી
 ઉપર સરકારનો કેઈ પણ ખર્ચ ન કરતાં રાખતાં શિક્ષણમાં

‘બિચારા’ કુમારને સ્ત્રીય સાહેબ ઉપરાંત એકે હૃદયમને પણ મળી રાખવો પડતો. તે અંધીક્રામાં નિપુણ હતો અને સાહેબનો માનીતો ઘર પડ્યો હતો. હૃદયમને હુંભવનાર વિષે અનેક મજી જુડી ને સાહેબને બેસતો અને બિચારા કુમારને જવાબે બે બારે ઘર પડ્યો. બધા કુમારને હુંભવનાર પણ એ હૃદયમ સેજ કરાવવી પડતી. આ લખનારે પણ વિદ્યાર્થીજીવનમાં મળ્યા એક હૃદયમનો અનુભવ થયો હતો ।

કુમારને ઘની શારીરિક મજબૂતી તેમની સ્વમાનની લાગણી બુદ્ધિ ધર્મ જાણ છે અને તે ઉપરાંત નેઓ પણ ભવિષ્યમાં પોતાની સ્થિતિ સાથે ગુરુજનો સીતે ન્યત્ર ચુકવી લેવા પ્રેરાય છે. વાહસીનોરના નવાખના કિસ્સાનું મૂળ આવા ગુરુજનોના આચરણનેજ આભારી માનશે.

સાચા કુમારને આવી સંસ્થામાં સત્સંગનો લાભ જવલેજ અગે છે. શનિવરના મેમનો રમનામન કરી બાંટલીઓનાં માથાં ફાડી આલ્ય જાય. પ્રિન્સીપાલ અને પ્રોફેસરો વિષે તો ઉપર વર્ણવ્યું છે. જગતના ખીજાઓ સાથે તો લડવાનો પ્રયત્ન વિરલજ હોય. આ સિનિમાં એમનાં આથીઓ-એમનાં ઉપર સારી નરતી છાપ પાડનારામાં રહ્યા એમના નોકર અને “સુસાહેબ”. કુમારની અંભાંગને માટે તેમની સાથે માંમાં કે મીળા મજાવવાલામાંથી એકાદ જણને ફાલેજમાં મોકલનામાં આવે છે તેને “સુસાહેબ” કહેવામાં આવે છે. સંસ્થામાં દાદા અને બીડી પીવાની મનાઈ હોય છે, એનો જાહેર વાગી લેવાની કે વેકેશન વખતે પ્રાપ્ત થાય છે. લાંબા વખતથી અંકુશમાં ને અંકુશમાં સહેલા કુમારો રમના કિસ્સા પાસે આવનાં ઉડાસમાં મળવા જાય છે. દેનમાં દેખાવ જોવા જોયો થાય છે. કહે

ખાટલી દાડની અને અમુક પેટીઓની લઈ આવવી દેખ
 ઉપડે એટલે અગમ્ય પ્યાલીઓની આપ લે આવે અને
 ધુમાડના ગોરેગોર નીકળે એટલે આજતા ગમ્ય તેમ તેમ તે તે
 સ્ટેશને ઉતરનાર કોઈ કે ડુમાંગેને મુનાહેળ નાને નોકરો
 મળી ઉચકીને ધરાર કાઢે અને તેડવા આવેલ ઓને “મુનાહેળ”
 કહે કે ભાઈની તળીએનું જગ ખમડી છે! વેડેવાન પુરી થતા
 પાછા આવતી વખતે પણ બાનીય પુનઃનૃત્તિ! પરંતુ એ
 વખતે સ્ટેશને સ્ત્રીય આહેળ ખડા હોયજ એટલે ખાટલી કન્યા
 સીંગાર ઉપજ વધારે માન આપ અને આ લે એટલેથી મધ
 છુપાવવા મુખપામનુ સેવન રાડ થાય માટેન મોની યજ્ઞર અત
 પૂછે અને જગમા દાડળીડી લે નથી લીધાને એવું મમતાથી
 પૂછે ‘સાહેબ, એ તે કેડ લેવાય?’ એવા અનેક અનાજ અ
 ભગાતા માટેબની છાતી ઉઘી ગાને અને નાને
 શાખાશી મળે!

આર નશીળે ગોપાગદામભાઈના નશીમમા આની લાયકાત
 કેળવવાની અન્થાનો અને આવા અન્નિત્રોને લાભ લેવાનું બધું
 મરીના માટે જ લખાયેનું હતું તેઓ અત્યામુધી વસો અને
 વડોદરા લાઈન્ડના વાતાવન્યમા ઉર્ચા હતા, ગરબિદ બાપુને
 આદેશ પામ્યા હતા, સુખ વેશવ ધરના આચાર વિચારોના
 સન્દ્રર કીલ્યા હતા અને મોતીભાઈ જેવાના મત્તમગતિનો
 લાભ લેવા લાજ્યશાહી થયા હતા, એટલે આ બધી બદીમાથી
 ઉગરી ગઈયા વગી અમાન અને અવતરતાની એમની
 લાગણીઓ બાંધન હતી એટલે વાગવા અટોપ આહેળ સાથે
 એમને અથડામણ થતી એ વખતના પોલિમીકલ એન્ટકનલ
 ડેનીસ અને સ્ત્રીય આહેળ વચ્ચે કઈક વમસ્થ હતું ગોપાગ
 દાસ અને સ્ત્રીય આહેળની અથડામણની તેમને ખબર પડતા

તેઓ ગોપાળદાસ તરફ બાર દર્શાવવા લાગ્યા. અને દર બુધ વારે ગોપાળદાસને પોતાને બંગલે આવવા દેવાનું મિન્સીપાલ લખી જાગ્રુધું. આથી ગોપાળદાસને બે લાલ થયા. મિન્સી પાલ સાહેબ એમને કનડમન કરી શકતા નહિ અને પોલીસીક એન્ટ સાથે સારી ઓગળાણ થઈ, જે ઓગળા ઉપર એમને ઉપયોગી થઈ પડી.

ત્રણ મહીના પછી સ્કૂલમાં રમ પડી ને ગોપાળદાસ પીડા માંથી છુટી ઘેર આવ્યા. સ્કૂલમાં હતા ત્યારે એમને એ વિશેષ મુશ્કેલી નડી. વસોમાં એમણે સ્વદેશી મત લીધું હતું. સ્કૂલમાં હાખલ થયા પછી બધા કુમારોને મુકરર દુકાનેથી કપડાં વિગેરે ખરીદવાં પડ્યાં. તે દુકાનેમાં સ્વદેશી કાપડ ન હોય એટલે ગોપાળદાસનું ગાડું અટકતું. ગોપાલદાસે પોતાના મતની વાત મિન્સીપાલ સાહેબને કરી અને કેટલીક માથાંફાડને અંતે એમને પાંચાની પસંદગીના કપડાં ખરીદવામાં આડે આવતો અંતરાય દૂર થયો. એ વખતનું સ્વદેશી મત અત્યારના સ્વદેશી મત જેવું ઝીણવટવાળું અને શુદ્ધ ન હતું. પરદેશી તાતણાંના હિંદમાં વણાયેલાં કપડાં પણ સ્વદેશીમાં ગણાતા.

૧૯૦૬ ની મેટ્રીક પરીક્ષામાં ગોપાળદાસ બેડા અને નિષ્ક-

ઇંદોર અને ત્યાંથી વડોદરા કોલેજમાં

ખીજે વર્ષે પણ મેટ્રીકમાં નાપાસ થવા છતાં ગોપાળદાસ નાઉમેદ થયા નહિ. અઢ્યાબાદ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની પરીક્ષા માર્ચ માસમાં લેવાય છે એવી ખબર મળતાં એમણે ઇંદોર જવાનો ઇરાદો ઝાઝો કર્યો. ઢાઢાએ સંમતિ આપી અને ત્રણ મહીનાના અર્થ માટે ૩૦૦ રૂપિયા અને જરૂર પડે ખીજ સગવડને માટે ઇંદોરના ગંભીરમલ મોતીલાલની પેઢી ઉપરનો પત્ર આપ્યો. પરંતુ આટલે દૂર પ્રદેશમાં ગોપાળદાસને એકલા મોકલવા ઢાઢાનો છવ રાજી ન હતો. સાથે કેઈ રસોઇયો હોય તો તકલીફ ન પડે એમ પારી તેમણે એક રસોઇયો લઈ જવાની આજ્ઞા આપી. તપાસ કરતાં આટલે દૂર જવાને કેઈ રસોઇયો મળ્યો નહિ, એટલે ઢાઢાતું મન મનાવવા રસોઇ ન આવડતી હોય એવો કેઈ પાટીદારનો છોકરો પણ ખોળી કાઢવા ગોપાળદાસે સૂચના કરી. તેવો એક નામદારી રસોઇયો ઢાઢા આગળ રજુ કર્યો અને ગોપાળદાસ તેની સાથે ઇંદોર જવા રવાના થયા. વડોદરા પહોંચ્યા એટલે ઢાઢાનો સંદેશો મળ્યો કે ઇંદોર જવાતું માંડી વાળવું અને ગોઠે તો વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં ફરીથી દાખલ થવું. ગોપાળદાસ ઇંદોર જેવા દૂરના સ્થળમાં એકલા રહેતા રહેને એશઆરામી થઈ જાય, રહેને ખરાબ સોખવમાં પડી અઘટિત માર્ગે ચઢી જાય એ બીકથી મોતીલાઈ એમને ત્યાં જવા દેવાને નારાજ હતા. મોતીલાઈનો અભિપ્રાય જાણતા ઢાઢા પણ તેની સાથે સંમત થયા અને ગોપાળદાસને સંદેશો મોકલ્યા. પરંતુ બળે વખત નાપાસ થયેલા ગોપાળ-

હાજીમા ૨૧ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એ માથાવાડ જેવું લાગ્યું
 ગોપાળદાસે પોતાના નોકરને પતંગથી ઉપાડના કહ્યું જવાળ
 મળ્યો, “તમારું તમે ઉપાડો, માડ હું ઉપાડુ.” મ કેટલાતા
 મ કેટલાતા ગોપાળદાસે પતંગથી ઉડાવીને બહાર ફેંચ્યું થોડો
 કુશળો પણ પોતાને જ હજો એમ વારી વળી નોકરને કહ્યું
 એટલે એનો ય મોકડો જવાળ મલગાયો, “તમારો તમે કને,
 મારો હું કડ.” પણ સારા નશીંગે આ વખતે શેડ વધારે
 ઘાયા, અને વિગેક કની ઘોડ્યા, આપ જુલ્યા હો એ તે કની

ઘરમાંમારે ઉચકી મરૂંચો અને કુંડીઓ દેશ વળાવી દીધો ! હોટેલ કે વીઝીમાં જેવું મળે તેવું પેટને ભાડું આપી ગોપાળદાસ ચલાવી લેના લાગ્યા. જે શેકને ત્યાં ગોપાળદાસ ઉતર્યા ત્યાં તે પાછાથી પોતાના પરોણાની વિશેષ માફીતી મળના ઘણા ગરમિદા થયા અને વારવાર ગોપાળદાસના મુકામે આવી કામમેના માટે માગણી કર્યા.

હદોન્મા સદ્યા પણ પરીક્ષાનું ફોર્મ મેળવવામા હાજરીના ફિવસેનો વાધો આવ્યો. ફર્મિયાન ગોપાળદાસ હદોરની કિસ્મિતન કોલેજના અને તાઈસ્ફૂલના પ્રિન્સીપાલ કુર્મિય માટેના પાસે બાઈબલ ગીબના જવા લાગ્યા. શિષ્યના માલમપણાથી અને કુળપરિચયથી નાહોળ ખુશ થયા તેમને લાગ્યું કે આ શિષ્ય જો બાઈબલનું વસ્તુ મમજી ગય તો લલિધ્યમાં એના વડે એના નામોની પ્રશ્નનું કસ્યાનું માધી શકશે, અને ત્યાં પ્રિન્સીપાલ ધર્મનો પ્રચાર થઈ શકશે. ગોપાળદાસ નાહોળની આ મનોદશા પામી ગયા અને તેનો લાલ લેવાનું ચુક્યા નહિ. એક દિવસ એમણે સાહેબને જણાવ્યું કે અર્ગી હાજરીના વાંધાને લીધે મને ફોર્મ મળે એમ લાગતું નથી એટલે ઘરથી પાછા જવાનો કાગળ મળ્યો છે. મને પણ અર્ગી નિષ્પ્રયોજન રહેવાનું હીક લાગતું નથી, જો કે આપનો અત્સંગ છોડનાં હું ખ થાય છે નાહોળ આ માંભગીને વિચારમાં પડ્યા. તેઓ તો શિષ્ય પાસ થઈ પોતાની કોલેજમાં ક્યારે આવે તેની કાગને ટોળે વાટ જ નોના તતા “તમારે એની ફિકર ન ગળવી. ફોર્મની ગોઠવણ થઈ રહેશે.” આમ કહીને સાહેબે કોયટો ઉઠેડ્યો. એ પછી દરરોજ ગોપાળદાસને પોતાની પાસે બોલાવના. બાઈબલને તમણાં બાબુએ મૂકાવ્યું અને પરીક્ષાનાં પુરોજો લણાવવાનું ગરૂ કર્યું. જે મફીના પછી કોલેજમાં

દાખલ થાય ત્યારે નિરંતરે બાઈબલ લખાવવાનો ઘણોયે વખત મળશે, એમ સાહેબે માન્યું. ગોપાળદાસના નશીબે પ્લેગને લીધે પરીક્ષા માર્યને બદલે બુન મટીનામાં ઠરી, ને અભ્યાસ માટે સારો વખત મળ્યો. અંગ્રેજીના પરીક્ષક સાહેબ પોતે જ નિમાયા. બીજા પણ એકાદ વિષયના પરીક્ષક એ કોલેજના પ્રેક્ટિસર નિમાયા. પરીક્ષા થઈ ગઈ. ગોપાળદાસ બીજા વર્ગમાં પાસ થયા !

પરીક્ષા પછી ગોપાળદાસ ગામ આવ્યા.. પરિણામ બકાર પડ્યા પછી ત્રિન્ત્રીપાલ સાહેબે એમને ઇંદોરની કોલેજમાં દાખલ થવાનો આમ્રહુ કર્યો. કેટલાક દિવસ દાદાની ને કેટલાક દિવસ માતાની માંદગીના કારણે વાન ઠેલાઈ; પણ સાહેબ પીછો છોડે એમ ન હતા. આખરે ગોપાળદાસે લખી નાખ્યું કે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે દાદા એટલે દૂર આવવાની રજા આપના નથી એટલે હું વડોદરા કોલેજમાં દાખલ થયો છું. આપની પાસે રહીને બાઈબલ શીખનાં મને આનંદ થાત, પરંતુ હવે તો મહેરબાની કરીને વડોદરાના કોઈ પાહરી ઉપર લલામણુપત્ર મોકલશે કે હું તેમની પાસેથી શીખી શકું. લલા સાહેબે આ મુમુક્ષુને માટે લલામણુપત્ર મોકલ્યો અને પાહરી સાહેબને પરભાયુ પલુ લખી નાખ્યું. પરંતુ આ નવા ગુરુ પાસેથી ગોપાળદાસે યોગ્ય દિવસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કીધી !

ગોપાળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા તે વર્ષ હિંદની ગત્ય-તિના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ પામેલું ૧૯૦૭-૮ નું વર્ષ હતું. બંગાળને લીધે બંગાળીઓએ આખા હિંદને બગાળવાની મૂક્યું હતું. અને જે અનિષ્ઠ બનાવો બંગાળમાં બન્યા તેની ઉદ્દેશીના દોષનું આરોપણ લો. મા. તિલક મહારાજ ઉપર થયું. લોકમાન્યે આ પરિસ્થિતિને માટે સરકારની દુષ્ટ નીતિને

જવાબદાર ગણી અને તે મંબંધમાં “દેશનું દુર્દેવ” નામને લેખ “કેનરી” માં લખ્યો. આ લેખમાં સંગ્રહને માર્ગો ક બતાવ્યો. લોકમાન્ય ઉપર ખટલો ચાલ્યો અને “જે દેશ ઉપર પ્રેમ કરવાનો તમે દાવો કરો છો તે દેશમાંથી તમને છ વર્ષ બંદાર રાખવામાં જ દેશનું લયુ છે” એમ કહી હાકોટી તેમને દેશનિકાલની મગ કરી. “વ્યક્તિઓનું અને ગ્રંથોનું ભાવ્ય આ ન્યાયમંદિરના કબ્જા વધુ” એ વ્યક્તિઓ-શક્તિઓના હાથમાં રહે છે અને જે બિદ્વાતને માટે હું લડું છું તેનો બંધન માંગ છુટાપણના કબ્જા મારા કાગમહવાસથી જ કરવાની એ જગલિયતાની ઇચ્છા હશે” એમ કહીને એ નરકેમરીએ કરોડો ભારતવાસીનો પ્રેમ છૂતી લઈ છ વર્ષને માટે વિદાય લીધી. આ વખતે આખા દેશમાં વજ્રપાત થયો હોય તેમ હાકાકાર વર્તી રહ્યો મીલમજુરો મીલો છેડી નીકળી પડ્યા, દુકાનદારો દુકાનો બંધ કરી બેઠા અને વિદ્યાર્થીઓએ શાળા કોલેજો ખાલી કરી હડતાગદ્દાર પોતાની લાગણી પ્રદર્શિત કરી.

વડોદરા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ પણ આખા દેશની એકત્ર લાગણીને પડ્યો હડતાગ પાડીને ઝીંટ્યો બંદારગામના લગભગ તમામ વિદ્યાર્થીઓ હડતાગ ઉપર ગયા ખિચારા શહેરના અને ખાસ કરીને અમલદારવર્ગના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં ગયા આ થોડા વિદ્યાર્થીઓને પણ ખેંચવા જોઈએ એવું હડતાલીઓએને લાગ્યું, પણ ખિલાડીને ગળે ઘટ ડોણ બાધે એ સવાલ ઉપસ્થિત થયો ગોપાળદાસે બીડું ઝડપ્યું અને એક બે સાથી સાથે કોલેજમાં દાખલ થયા. આ વખતે પ્રો. નાયક વર્ગમાં હતા. તેમણે ગોપાળદાસને પૂછ્યું-“કેમ પધાર્યા છો?”

જવાબ મળ્યો-“સાહેબ, આપ નથી જાણતા આજે તિલક મહારાજ દેશપાર થયા છે આજે તે ભણવાનું હોય?”

‘ મમજ્યો તમે એકદમ બહાર નીકળી જાઓ ’

“ આ ભાઈઓ ઉઠે એવે તરત જ જઈ છુ, માહેબ ! ”

રેલ્વાડ વિદ્યાર્થીઓને દુગ્ગની અને ના નિર્ભયતાની અમર અથ તેમને લઈને ગોપાગદામ આવી નીકળ્યા

ગોપાગદામની ભક્તિનો એક પ્રમગ નોધીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું

મને ૧૯૦૭ ની મુસ્તની પ્રમિદ્ધ ડોઝેન વિખરાયા પડી તન્ત જ અગવિદ બાળુ મુન્તથી વડોદરે પધારેલા તે વખતે તેમને નેશને આવકાર આપવામા વડોદરાના વિદ્યાર્થીઓ આગળ પડ્યા હતા તે વખતે ગોપાગદામ ભીડ અને દોડ દોડીમા ને શનના પગથીયા ઉપરથી પડી ગયા તેમને હાથે ઘાડ વાગ્યુ, પરંતુ તેની દગ્ગાર નહિ કુત્તા બાળુની ગાડી વિદ્યાર્થીઓએ ખેંચવી એવા આમડથી ઘોડા બેસાવી નાખ્યા અને તાપ, થાક અને જખમનો ત્રિભેગ થવા છતા ગાડી ખેંચવામા આ ખે રન્તે મૈ વિદ્યાર્થીની માએ તેઓ પણ સામેવ જ્યા આના એમનો દેશપ્રેમ હતો એ વખતે એમને ગાડી ખેંચના જોડ એક વરિલે કપડો આપ્યો કે- આપે તો મહેજ માઝામા ગહેલુ જોડો આપના મોહમનો વિચાર નખવો જોડો ને ? ” તેમને ગોપા ગદાસે જવામ આપેલા કે- “ હું વિદ્યાર્થી જ્યો વિદ્યાર્થીને દેરા કાર્ય ક તા મોખો જોવાનો કો ? ” અભ્યાન પૂરો કરીને ગાડીએ ખેંચીશ ત્યારે બધો વિચાર કુવા લેવો શ્રે તે કરીશું ? ”

વડોદરામા ભણવા કુત્તા લહેર વધારે કરના, એન પ્રીવી ચમમા પણ નાપાન થયા ને પછી હાહાના અવનાનને લીધે

આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની તક જતી રહી. એમના જેવા પાણીદાર યુવક અને મોતીલાઈ જેવા કેળવણીના હિમાયતીને સતત મંબંધ છતાં એમને એવથુએટ થવાની બંનેની આશા મનમાં રહી ગઈ. ભલે, ગોપાળદાસ યુનિવર્સિટીની પદવી ન મેળવી શક્યા. પરંતુ તેના કરતાંય ઉચ્ચ પદવી આજે એમણે પીધી છે !

૫

ગાદીનરીન

ગોપાળદાસ વડોદરામાં હતા તે દરમિયાન એક લાગવગવાળી અને આખી દુનિયામાં વિસ્તાર પામેલી મંડળીની ખ્યાતિ એમના સાલગવામાં આવી. આ દેશના લગભગ દરેક મોટા અમલદારો અને તેમની મિત્રીથી બંધાયેલા અનેક પ્રસિદ્ધ શહેરોએ એ મંડળીના સલાસક હોય છે. ગોપાળદાસ પણ આ લાગવગવાળી મંડળીમાં દાખલ થવાને લક્ષ્યાયા. અને સને ૧૯૦૬ માં વડોદરાની શાખામાં દાખલ થયા. પાછળથી કાઠિયાવાડમાં રહેવાનું થતા રાજકોટની શાખામાં પણ જોડાયા. અહીં એમનો ઘણા મોટા અમલદારો સાથે પરિચય થયો અને તે પરિચય આગળ ઉપર એમને મદદગાર પણ થયો; પરંતુ અત્યાર સુધી વૈષ્ણવ આચાર વિચારમાં ઉછરવાને લીધે શુદ્ધ રહેવા પામેલા ગોપાળદાસ સંઘોષથી આ મંડળીમાં સુરાપાનને પ્રતિબંધ નહિ રાખનાર બન્યા. જોકે સંસ્કાર બળે મારંલના ત્રણેક વર્ષ ગોપાળદાસ મહામતા જળવી રહ્યા બરા, પરંતુ આખરે પડ્યા !

સને ૧૯૧૦ ના રૂઝુઅરીમાં દાદા રૂઝમાં બેડા બેડાં
 અવમાન થયું અને વારમાની બટપટ શરૂ થઈ. દેશાઈજી અને
 ૧૯૦૫ માં દત્તવિધાન કરી ગયા હતા એ પ્રસંગની છબી
 લેવડાવવામાં આવી હતી અને આડે અગના સ્ટ્રાંપ ઉપર ગો-
 પાળદામને દત્તક લેવા બાબતનો દસ્તાવેજ પણ લખી ગયા
 હતા. એ દસ્તાવેજ પ્રથમ ચોછી સ્ટ્રાંપ ફીનો ગણવામાં આવ્યો
 પણ નોંધણી ખાતાના વડાએ તેમાં મીલકતનું વર્ણન ન હોવાથી
 કેવળ દત્તક લેવા બાબતનો દસ્તાવેજ ગણી યોગ્ય ફીવાળો કરાવી
 કપૂલ રાખ્યો હતો. દાદા ગોપાળદામને જ પોતાના દત્તક કરાવી
 ગયા હતા અને જન્મથી જ એમને પોતાની પામે ગામી કેળ
 વ્યા હતા, એ તકીકન આખું ગામ ગણતું હતું. છતાં જેમને
 ગોપાળદામની મીલકતના દસ્તાવેજની નીચવાની યોજના થયેલી અને
 જેઓ દાદાની હેંધાનીમાં ગતિહિમ હવેલીમાં જ બેઠા ગહેના
 હતા તેઓજ સ્વાર્થને લીધે ગોપાળદામને દત્તક નથી લીધા અને
 પા દાર દોમમાં દીકરુંના દીકરાને દત્તક લેવાતા પણ નથી એમ
 કહી વાગમાના દાવાદાર થયા આ વાતની પેટલદ મોતીલાલને
 ખબર પડતા તેમણે વસો આવી આખા જામની ગાલેન મલા
 બોલાવી અને તેના ગોપાળદામને જ દીકરો અને કાલદેવર

ગુરુદેવો તેમજ શ્રદ્ધાળુના કુટુંબના પ્રતિષ્ઠિત ગુરુદેવોનું એક
 પંચ પત્ન પાત્રીપ્રીત્વ એવનુંની રુલાકાને ગમું હતું. તેમને
 પાત્રીદાર કામમાં દીકરીના દીકરને દત્તક લઈ ગયાય છે, એવી
 ખાત્રી સાહેબને કમરી હતી; અને ગોપાગદાનના પ્રશ્નનું સમ-
 થન કયું હતું. વરસેક દિવસ કેસ આપ્યો અને પરિણામ
 ગોપાગદાનના લાભમાં હતું. આ કેસને જાગે ગોપાગદાસે
 કોનને લાંચ આપી નથી અને પોતાનું સ્વભાવ કદી ગુમાવ્યું
 નથી એ સમયે એઓ વડવાલુકાંપમાં મુકામ ગમીને રહ્યા અને
 અને મુંબઈ સેક્ટરોએટમાં અધિકારીઓને જબે મળી આવી
 પોતાનું કામ કરી લેતા. કેસ દરમિયાન એક વખત એમને
 મુંબઈ મળી આવવાની સલાહ મળી. સાહેબ આજે છેડી
 છૂટા થવાના હતા એટલે નવા આવનાર મારે બધાં કામોના
 કાનગીમાં કાગજબુર્ક માવવીને બાંધી ગળતા હતા. ગોપા-
 ગદાસ તેમને મળ્યા અને કેમના સંબંધમાં કહેવાની હકીકત
 કહી. સાહેબ બરાબર પોને ફારંગ થવાના હોવાથી કુશી તસ્દી
 લેવાનો ઇન્કાર કર્યો. ગોપાગદાસ રજા લઈને ગયા. પરંતુ
 ઉડતાં ઉડતાં એમણે એ નિષ્પ્રવક્તાપણું અને સ્વતંત્ર ખવામ
 દર્શાવ્યો તેની સાહેબના ઉપર ભારે અસર થઈ. તેમને પાછા
 ગોસાવવામાં આપ્યા અને એમનાં કેસનાં કામગીઆનાં બાંહેડા
 છુટ્યાં. ગોપાગદાસે વિદાય લીધી. એમને સરકારે દત્તક તરીકે
 સ્વીકાર્યા અને દત્તક તરીકે મંજૂર થનારને અત્યાર મુધી સર-
 કારને વરસેક દડાગની આવકનો નજરણો ધરતવાનો સ્વાજ
 હતો તેમાંથી આખા કાઠિયાવાડમાં પહેલ વહેલી એમને મુક્તિ
 મળી. પાછળથી ના. સાહેબશાહના સભ્યોબિરેક પ્રમંજે સધ-
 બાને એ લાભ મળ્યો. છતાં મળતાં એમણે પોતાનાં ત્રણે
 ગામના લોકોને મિયાલોગેન આપ્યાં હતાં.

ગોપાળદામના હજિર ઉમેદવારોમા ગ. વિકુલદાસ ઘણા લાગવગવાળા હતા. તેઓ ગોપાળદામના જનકપિતાના મળ્યે પિતરાઈ ભાઈ થાય અને ગોપાળદામની પેઠે વસોમા કશિયાભાઈ વાગી શાળાના વારસા ઉપર આવ્યા હતા, એટલે આર્ય પણ પિતરાઈના મંબધે હતા. વડોદરા રાજ્યમાં એમનો લાગવગ થાકોળો હતો અને તે પગપણએ એમને શુભવાની આશા ઘણી હતી. કેમનું પરિણામ બકાગ પડ્યા અઘાડે વળત્યાર દિવસ પહેલાં એમને પાકે પાર એમના મિત્રો મારફતે મદદ થવાની ખબર હતી. આખું વસો આ મમાત્યાર જાણી તળેઉપર થઈ ગયું તો કોઈ ગોપાળદામને સ્થાન હતું, એટલે કેટલાક મદદનો ગોપાળદામ પાસે આવ્યા તેમને બધી જ્ઞાતથી વાકેફ થયા અને એકદમ મુખડ જવાને અને પાચ પચામ તરફ ઝૂપીયા ખચ્ચવા ઘટે તો ખચ્ચી નાખવાની મલાફ આપવા મળ્યા ગોપાળદામે જ્ઞાતિથી જણાવ્યું કે પરિણામ માગ લાભમા જ આવનારું છે એવી મારી પછી ખાત્રી છે અને ધારો કે વિકુલદામને મારે લખાણ થઈ જ ચૂક્યું હોય તો એ મારું મુખડ જવું વૃથા છે જમે તેટલા પ્રયત્ને તે ફરી મદદે નહિ. છતાં લાગણીના પૂરમા તાજાતા સ્વજનોએ આમ્રકુ ન છોડ્યો એટલે નિરૂપાયે ગોપાળદામને એક ટાંપ કરેલો કાગળ તેમને જતાવવો પડ્યો. સ્વજનોના આનદનો પાર ન ગ્યો ચોંટે અને ચોરે વાયુવેગે વાત ફેલાઈ ગઈ આખું જામ આગાગવૃદ્ધ મર્વે રવેલીના ચોગનમા એકદુ થયું અને ગોપાળદામ તરફનો પ્રેમમાત્ર હાલવા લાગ્યા નોધવા જેવું તો એ હતું કે ગ. વિકુલદાસ અને બીજા સરિકે પણ આ આનદોત્સવમાં રાતર રહ્યા હતા. કેમ દરમિયાન પણ ગોપાળદામે કોઈને મારે પાડું ગનિમત્ર દેવ નખ્યો ન નો. વડવાનુમા કેનની

રજુઆત વખતે શ. વિઠ્ઠલદાસ તરફથી તેમના કારભારીઓ
આવ્યા હતા. ગોપાળદાસે તેમને કહ્યું કે આપણે દેસને પ્રસંગે
લલે લડતા હોઈશું પણ વડવાણમાં મારું ઘર છે તે મૂકીને
જમવા તો તમને ખીજે નજ જવા દઉં. કારભારીઓએ પણ
તેટલા જ વિવેકથી ગોપાળદાસનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું હતું.
તેનું અને શ. વિઠ્ઠલદાસની ખાનદાનીનું આ પરિણામ છે. આજે
એ ગોપાળદાસનાં ગામ જસ કરનાર મરકાર કે તેના મૈનેજરથી
એજન્ટ સુધીના અમલદારો પ્રતિ એમનાં ઉદાર હિલમાં દ્વેષનો
છાંટોયે નથી. મજાદમાણનો અદિંસાનો સિદ્ધાંત ગોપાળ-
દાસના પાન્દરશક હૃદયમાં ખગખર ઉતરી ગયો છે.

ગોપાળદાસ ટસાના દરબાર અને રાયમાંકળીના તાલુકદાર
થયા અને વડવાણ કાપમા રહેવા લાગ્યા. પરંતુ રૂપાળીખાની સાથે
(ગોપાળદાસના માતૃશ્રીનાં આવકાં મા) જીવાઈ-વર્ષાસન સંબં-
ધમાં ત્રાપિત માણસની લબેદણીથી ટેક છ સાત વર્ષ સુધી
એમને ફોર્ટમાં લશ્સુ પડ્યું. આખરે માના અને દોહિત્ર બન્ને
લગ્નયાં ગોપાળદાસે માતૃશ્રીને મસ્તક નમાવ્યું અને લેટકું
વર્ષાસન માગે તેટલું આપવા સ્વીકાર્યું. બીજી ખાતુ બાએ
ગોપાળદાસ જે આપે તેજ લેવાનો આચાર રાખ્યો. આખરે
મધ્યસ્થ પંચે માસિક ૧૭૫ રૂપીઆનો આંક પાડ્યો અને બન્નેએ
તે સ્વીકાર્યો. બા રવેલી નજીક કહેલાના મેડે સ્વનંત્ર રીતે
રહેવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી તેઓ કાકોન્માં રહ્યાં હતાં.

જ્યારે દાદા મરણપથારીએ મૂતા ત્યારે જીર્ણાઈ મામા
અમદાવાદ ગયા હતા અને તેમના ભત્રિજ કાકિયાવાડમાં હતા.
ગોપાળદાસ દાદાની પામે રવા. તેમણે તાર કરીને પોતાના
મોટાભાઈને જોલાવ્યા. સૌ સમજાને ગયા અને તેમના
કારભારી માણેકલાલે કાકોન્માં માનીના લગ્નમ કે લેની પામે

ગમદાર ખાનાની ચાવી રહેતી તેને નમજવીને ચાવી કબજે કરી.

હુલાઈ મામા વિગેરે ઘીલે દિવસે ચાવી પહોંચ્યા અને કુંચી હજમ પાસે રાખવામા તેમને સલામતી ન લાગી. જે ત્રણ વખત ઉઘગાણી કરવામા આવીઃ હજમ ગાળાયો ને ગોપા જદામ પાસે ગયો, પણ નિષ્ફળ થયો એટલે તેમને શાપ આપતો રોને રોતો બા પાસે પહોંચ્યો. પોતાની નિર્દોષતા વર્ણવી ગોપાજદામ માથે ચાવી ઉઠાવી જવાનો આરોપ મૂક્યો.

બાએ ચાવી મેળવવા હડ કરી, પરંતુ ગોપાજદામે નમજ વ્યું કે તેરમું વીતી જવા દો હમણા તમને ચાવીની પડી છે એમ લોકો ગળણે તો રો અલિપ્રાય બાધશે ?

દાદાના સ્વર્ગવાસના ખીન્ને જ દિવસે શ્રી મોતીલાલને ગોપાજદાસે બોલાવ્યા અને મદ્રાસના પુણ્યાર્થે પુન્તકાલયમા ૫૦૦ રૂપીઆ આપવાની હુદ્દા કર્ગાવી પુન્તકાલયનું નવું મકાન તેજ દિવસે ખુલ્લું મૂકાતા રૂ. ૫૦૦ ની મળાવત ન ગોપાજદાસ તન્કની મહિર થઈ તુગત જ હુલાઈ મામાને આ વાતની ખબર થઈ, એટલે તેમણે અધિકાશ્રુક્ત હથથી પૂછ્યું. - “ ગોપાજદામ ! તે કેને પ્રહીને ૫૦૦ રૂપીઆ ભર્યા ? ” નમજ

માણે વરેા થવા લીધો અને એક જે દિવસના જમણવારમાં રૂ. ૨૦ હમરનું પાણી થયું.

તેરમા પછી બાએ ચાવી અને દાગીના માટે હડ લીધી અને અત્ત લ્યજયું. આ વાતની ચતુરભાઈને ખબર થતાંજ તેઓ નારાજ થયા અને ગોપાળદાસને કપડા આપ્યો:—“ તમે સાવ-લીના લાગના નથી. આપણા ઘરમાં આ સ્થિતિ શોભે ? સોંપી દો એમને ચાવી, લેવા હોય તેટલા દાગીના લઈ લે. ” ચાવી આપવામાં આવી. બાએ દાગીના લીધા. ગોપાળદાસે એની પહેાંચ લખાવી લેવાની મૂચના કરી પણ પાર્ટીદારને શોભે એવા મોટા અને નિખાલમ મનથી ચતુરભાઈએ જવાબ વાળ્યો:—

“ એમાં પહેાંચ શેની ? એમનુ હતું ને એમણે લીધું. ક્યાં એ ફરી જવાનાં છે કે મને દાગીના નથી મળ્યા ? ” આ રીત આપાલક દાગીનાની કિંમત અઠાસતે ૨૭ હમરની આંકી હતી પણ હવેલીનાં માણસો તેથીય વધારે કિંમતના હતા એમ માનતા. ગોપાળદાસ દત્તક ક્યાનો અનદોરસવ વસોમાં ઉજવાઈ ગયો અને વર્ગમાનપત્રોમાં તેના સમાચાર પ્રકટ થઈ ગયા, પરંતુ રીતસરના ખબર હજી મળ્યા નહોતા. ગોપાળદાસ વહવાણુ ગયા અને તેજ દિવસે તારથી સુજડોટથી એમને દત્તક સ્વીકારવાના સમાચાર પોલિટિકલ એજન્ટને મળ્યા. ગોપાળદાસને જવાબ માગવામાં આવ્યો કે:—હજી અમને તો આજે ખબર મળે છે અને તે પહેલાં તમે કેવી રીતે જાણ્યું ?

“ જો તમે ઓફિસની સહે પૂછતા હો તો મારે જવાબ એ છે કે મને જે દિવસ ઉપર સ્વપ્ન આવ્યું હતું અને તેમાં અમારા ઇંદ્ર દેવી અંજામનએ મને ‘કેયું’ કે ‘તું’ મંબુર થયો છું. મેં શ્રદ્ધાળુ હોવાથી એ વાત માની માની. ”

“ આ ખુલાસો સંતોષકારક નથી. સ્વપ્નની વાત ચાલી શકે નહિ. ”

ગોપાળદાસે જજવામાંથી પેલો નાજ કરેલો કાગળ કાઢ્યો અને સાહેબ આમે ધર્યો ! મારેમ મુઝાયા અને શુદ્ધાસાની વાત વિચરી ગયા

વિજયાદરામીને દિવસે (નવન ૧૯૬૭) ગોપાળદાસને સાકળીમાં યથાપિવિ ગન્ત્યાલિપેડ થયો

ગોપાળદાસને તાલુકદારી મળી તેનો આનંદ આખા વસોએ ઉજવ્યો ખામ ડૂંગીને વસોના મવાજન અને મુમન ગેળભાઈ-શોનો ભાવ એમના પ્રતિ અપ્રતીમ છે તાલુકદારી મળી ત્યારે ગામની બુદ્ધી બુની ડોમેણે પોતાના વામમા ગોલાવી તેમને બહોત મલકાત કર્યો હતો

૬

સસ અને સમાજસુધારક તરીકેના પ્રયત્નો.

શ્રીલની મદાનુભાવના ઝગદી ઉઠે છે. હિંદુ સંસારમાં અને ખાસ કરીને પાર્ટીદાર કોમમાં સ્ત્રીઓની કિંમત ઘણી ઓછી આંકવામાં આવે છે, અને ઘણી વખત તેને બેશરમરીતે પગરખાંની ઉપમા પણ આપવામાં આવે છે. આ સંજોગોમાં ગોપાળદાસનું વર્તન હિંદુઓએ અને ખાસ કરીને પાર્ટીદાર ભાઈઓએ લશ્કમાં રાખવા જેવું છે.

સા. અંચળખાએ મરણશય્યા ઉપરથી ગોપાળદાસ પાસે સાત ગામમાં લશ્ક નહિ કરવાની માગણી કરી. અને ગોપાળદાસે તે માગણી સ્વીકારવાનું વચન આપીને તેમનું શાંતવન કર્યું.

આ વચન લેવામાં સદ્ગત બાઈની દૂરદેશી રહેલી હતી. આ સાત કુલીન ગણનાં ગામોએક બીજાની સાથે સગાઈની ગાંઠથી સંકળાયેલા છે. એટલે એ ગામમાંથી આવનાર બાઈનાં સગાં-વહાલાં અને પક્ષ કરનાર વસોમાં ઘણાં મળી આવે. આ સંજોગમાં જો તે બાઈ ચિ. સૂર્યકાન્તને કનડગત કરે તો ગામમાં પુત્રની દાદ ન સંલગાય. જ્યારે વાહિત ગામથી આવનાર બાઈનાં સગાવહાલાં કે પક્ષકાર ગામમાં હોવાનો સંલવ ન હોવાથી તેને બે શબ્દ કહેવાને સા પ્રેશય અને સૌની મમતા ચિ. સૂર્યકાન્ત તરફ ખેંચાયેલી રહે ! ગોપાળદાસે આ વચન પાડ્યું.

સ્વ. અંચળખાની પાછળ ખારમાનો પ્રસંગ આવ્યો. ગોપાળદાસ મરણ પાછળના વસોઓના કદર વિરોધી હોવાથી તેમણે તે ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ પોતાના નિશ્ચયમાં જ્યારે તેઓ કુળીમૂત ન થયા ત્યારે એ ક્રિયામાંથી અલગ રહેવાને ખાતર એ દિવસોમાં તેઓ વડોદરે જઈ રહ્યા. આમ અધર્મની

સાથે અસહકાર કરવાની વૃત્તિ એમનામાં મૂળથીજ રહેલી દષ્ટિગોચર થાય છે.

અંધજાળાના અવસાન પછી તરતજ અનેક માગાં આવવાં શરૂ થયાં અને સગાંવહાણાંઓના દાખદખાણુ ચાલ્યા. પોતાની સ્ત્રી સાથે અમાનુષી વર્તન રાખનાર અરે, તેતુ પૂન કરનાર માણસોને પણ કેવળ તેના બાપદાદાની દુહીનતાની પૂંછ ઉપર પોતાની ગાય જેવી હીકરી આપવા દોડનાર પાટીદારો જ્યાં પડેલા હોય ત્યાં ગોપાળદાસ જેવા પાટીદાર કુલશિદ્ધમણિ, સત્તા અને સાધનાથી સંપન્ન અને નિર્મળ ચારિત્રના રાજવીને પોતાના જમાઈ બનાવવા માટે દોડાદોડી થાય અને લાગવગ વપરાય એમાં શી નવાઈ? પરંતુ ગોપાળદાસ એકજ ઉત્તર આપતા અને સૌ લોંઠા પડતા.—

“હજી તો અવસાનને ચાર દિવસે વીત્યા નથી ત્યાં લક્ષની વાત કેવી? માયામા તેલ નંખાયા સિવાય હું એ સંબંધમાં કશી પણ વાતચીત કરવા માગતો નથી, અને કરનારને સક્ષસી હુકમના માત્ર હુ.” તેલ નાખવું એ શોક તજવાની નિશાની છે. તેલ નાખવાની હવે ઉતાવળ થવા માડો, પણ ત્રણ મહીના જેમ તેમ કરીને ખેંચી કાઢ્યા. એ પછી કુટુંબની સ્ત્રીઓના માથામાં તેલ નંખાયુ અને ગોપાળદાસ તરતજ વહવાણુ ચાલ્યા ગયા. ત્યાં લીંબડીના ઠાકોર સાહેબ દોલતસિંહજી તરફથી તેમને એક કાગળ મળ્યો. તેમા પોતાના દિવાન શ્રી જવેરભાઈ નાથાભાઈ અમીનનાં પુત્રી જહેન ભક્તિલક્ષ્મીના મદ્રગુણ અને કેળવણીની ઠાકોર સાહેબે પ્રશંસા કરીને ગોપાળદાસનું તેમની સાથે લગ્ન થાય એવી પોતાની ઇચ્છા પ્રકાશિત કરી હતી. વળી રાજકુમારીનાં અંગ્રેજ શિક્ષિકાનુ પણ ભક્તિળા માટેનુ પ્રમાણ-પત્ર સાથે સામેલ હતું.

લક્ષિતગાના વિશે અત્યાર પહેલાં પણ ગોપાળદાસે ઘણું સાંભળ્યું હતું અને એક પાર્ટીદાર પોતાની દીકરીને ૧૪ વર્ષ સુધી કુંવારી રાખીને મારી કેળવણી આપે તેના એ કાર્યને ઉત્તેજન આપવા ખાતર વસોમાં કેાઈ લાયક ઠેકાણે સંબંધ થાય તેની તજવીજમાં તેઓ રહેતા. તો હવે ક્યારે પોતા ઉપર જ વાત આવી ત્યારે ઇન્કાર કેમ થાય ?

વીરસહની માથેનો કન્યા વ્યવહાર વર્ષોથી વસોમાં બંધ હતો. એ રૂઢિબંધન તોડીને આ પગલુ ભરવાનુ હતું. ગોપાળદાસે પોતાની કુચ્છ વિચારી લીધી. એક વખત ગોપાળદાસના એક સહાધ્યાથી વિપ્રવર્ધ લીંગડી જઈ અઢધા અને જિજ્ઞાસુ સાહેબના મહેમાન થયા. વાત નીકળતા વિપ્રવર્ધે ગોપાળદાસ પાસે ‘હા’ કહેવડાવવી એ માફ કામ કહીને તેમને વડવાણથી લીંગડી તેડી લાવવાનુ ખીડું ઝડપ્યુ, અને વડવાણનો પંચ લીધો. ગોપાળદાસ સહાધ્યાથી મિત્રના આગ્રિથી સારી રીતે પરિચિત હતા, એટલે તત્કાલ જવાબ વાળ્યો કે મારે લીંગડી જવું તો હતું જ પણ તમે તેડવા આવ્યા છો એટલે હાલ નહિ આવું. તમારો તેડ્યો હું આવું છું એવો ભાસ આપવા હું ઇચ્છતો નથી. ગિજ્ઞાસુ વિપ્રવર્ધ આખા પડયા અને વિનવવા લાગ્યા. આખરે એક ગાંતે ગોપાળદાસે ખીન્ને જિજ્ઞાસુ લીંગડી ભજવાની

મુકરર વળતે ગોપાળદાસ લીંબડી આવ્યા, અને મેડીએ ચડતાં જ મિત્રના દર્શન થતાં ગોલી ઉઠ્યા:—“ કેમ, હજી તમે અહીં જ છો કે ? ” મિત્રે નિસ્તેજ હાસ્ય સાથે હાથ જોડ્યા, અને દિવાન સાહેબે તેમનો ખયાલ કર્યો.

પ્રાસંગિક વાતચીત પછી સૌ જમવા ઉઠ્યા. આજે પીર-સનારમાં ભક્તિખંડેન પણ હતાં. રસોઈનાં વખાણ થયાં અને તેના કર્તૃત્વનું માન ભક્તિખંડેનને મળ્યું. વાતવિચાર થયા અને દિવાન સાહેબે વિવેક કર્યો કે:—“ મારે માથે એવો દોષ નહિ આવે કે એકલાને સમજાવી કબૂલ કરાવી લીધું. એટલા માટે આપ આપના ભાઈઓને ખીજાં સગાંવડાલાંને પૂછીને જવાબ આપજો. ”

“ જો ઘેર પૂછીને જવાબ આપવાનું કહેતા હો તો તો અત્યારથી જ ‘ ના ’ નો જવાબ કહી રાખું છું; કારણ કે તેઓ કદી પણ વીરસદમાં ઉતરવાની સંમતિ આપશે નહિ. પણ જો બોલો ગમે તે કહે તે સહન કરી લેવાને આપ તૈયાર હો તે લાવો હમણાંજ (રીતના) રૂપીઆ.” ગોપાળદાસે સ્પષ્ટ કહ્યું.

રૂપીઆ આવ્યા અને ગોપાળદાસને તેમના સહાધ્યાયી વિપ્રવર્યને હાથે આંટો કરાવવાની સૂચના થઈ. ગોપાળદાસે કહ્યું, ‘ ખીજા પ્રાદાણ મળે એમ નથી ? એમને હાથે આંટો કરાવે મને પસંદ નથી. ’ એટલે આવ્યા રસોડાના અધિશાન. “ એના કરતાં તો મારાં મિત્ર શું ખોટા હોને ? ” એમ કહી આખરે ગોપાળદાસે પોતાને હાથેજ આંટો કરી લીધો.

આ સંબંધની ખબર થતાં ગોપાળદાસ ઉપર આજ તુર્કી પડ્યું. સાવલીથી એમના મોટાભાઈ અતુરભાઈ પણ વડવાણ આવ્યા અને ‘ આ શું થયું ? ’ પછી ડિપ્કો આપવા લાગ્યા. દાદાએ દત્તક લીધા તે આટલા માટે કે ? તે જણતા હોય તો આજે

તેમને કેવું લાગતું? ગોપાળદાસે શાંતપત્રે જનામ આપ્યો, ‘પણ હવે થયું તે થયું. મેં કળૂચ કયું, રૂપીઆ લીધા, હું એ બાઈના હાથની રસોડું જમ્યો અને વાનગી કરી; આટલે ઘરનજે ગયા પછી તમે કહેતા હો અને શોભા માનતા હો તો ઇન્કાર કરો. પણ હવે એ બાઈનું શું થાય તેનો વિચાર કરજો.’ અનુરસાઈ સમજી અને વિવેકી હતા. આટલે ઘરનજે ગયા પછી સંબંધ તોડવાની તેમણે સલાહ આપી નહિ પણ સાથે સાથે જણાવી દીધું કે તું લગ્ન વખતે લાગ લગ્ન શકીશ નહિ. ગોપાળદાસે પણ તેટલીજ ઉદારતાથી કયું કે આપને એમાં સિદ્ધાંતમેહ લાગતો હોય તો ન અવરો તોથી મને એાહું આવશે નહિ.

રિવાજ પ્રમાણે સંબંધ પાકે કરવા લાંબીરીથી વસે માટલી મોકલનારા આવી. પણ ગામ લોકોનો વિરોધ હતો અને લોકમનની વિરુદ્ધ જઈને માટલી રાજાની કારભારીની હિંમત ન આલી એટલે તે પાછી ફરી. ગોપાળદાસ વળતે વસે ગયા અને માટલી ફરીકારી. વધેથી ચાલતી આવેલી ફરી તોડવાથી કુટુંબી અને ગામના લોકો ગોપાળદાસ પર ઉકળી રહ્યા. આજકાલનો છેકરો વહેવારમાં સમજે શું? કેટલું અભિમાન કે કોઈને પૂછતો પણ નથી? આનાં ઝેર રેકનારનો પણ ગામમાં અભાવ ન હતો.

ગોપાળદાસ ગામમાં આવતાં કુટુંબીઓ અને ખીન આગેવાનો હવેલીમાં આગ્યા. અને ગોપાળદાસના પગલાંને અઘટિત કરાવવા લાગ્યા. ગોપાળદાસ બધાનું સંબંધી લીધા પછી બોલ્યા, ‘આમાં તમારો અનાદર કરવાનો ઇરાદો હતો જ નહિ. તમે ભાઈઓ અને મુરખીઓને નાસતું કરીને હું એ સંબંધ કાયમ રાખવા નથી ઇચ્છતો. એના કરતાં તો વચનમંજનું પાપ પણ

વહોરી લેવાને હું તૈયાર છું પણ ડોઇ કામ જમે તેવો મામાન્ય
માણુમ કરી આપ્યો હોય છે તોપણ આપણે તેને એટલેક
પાછું ઠેલના નથી તો મારી મને જ હું જે કરી આપ્યો છું
તે એ કનવવામા માગ સ્વમાનના ભોગે ડોઇને અભિમાન લેવાનું
મગતું હોય તો તે આપવા હું તૈયાર છું અથવા તે મારી
બુલ બદલ તમે ડરાવો તે દડબડ ” જેમજે બેપગવાઈ અને ઉદ્ધ-
તાઈલર્યા જવામની આગા જાણી હતી તેઓ ગોપાળદાસના
આ નમ્ર અને વિનયના વચનથી પીગળી જયા અને બેલી
ઉઠ્યા, “ જમ, અમારે હવે ડગુ કહેવાનું નથી મુખેથી લમ
ત્યો અમે બધાએ આવીશું ’

શ્રી ઝરેબાઈએ મુદ્દ અવકાશ અને સફળતાથી ઠાકોર
સાહેબની પ્રીતિ સપાદન કરી હતી ઠાકોર સાહેબ લક્ષિતબહેનને
પોતાના જ દીકરી માનના, અને કન્યાદાન પણ પોતે જ આપવા
ઇચ્છા ધરાવતા હતા એટલે તેમની અનુકૂળતા ખાતર પારીદા-
રામા સ્વઅધ્યાનમા જ લમ કન્યાની ચાલતી આવેલી રૂઢીને
જાન્યુએ મૂકીને શ્રી ગોપાળદાન અને લક્ષિતમાના લમ લીંગ-
ડીમા જ સવન ૧૯૧૯ ના મહા વદ ૭ ને રોજ મોટા
ઠાકમાઈથી કન્યામા આપ્યા પારીદાસ ડોમના અનેક આગેવાનો
અને મુશિક્ષિત ગૃહસ્થો ઉપરાંત ગોપાળદાસના વખતના ગરા
સીઆ મુલના મિત્રમીપાલ મી સ્ટ્રીપ, મીસીસ સ્ટ્રીપ તેમજ
મી શાર્પ સાથે આ પ્રસંગે પધાર્યા હતા ઠાકોર સાહેબે
સ્વકર્તે કન્યાદાન દીધું અને લક્ષિતબહેનને આજીવન ૨૦૦
રૂપીઆનું વર્ષાસન કન્યાદાનમા બાધી આપ્યું, અને તે લીંગડીના
સ્ટેટ ગેઝેટમા પ્રસિદ્ધ કરવામા આપ્યું. લમના જમણવારમા
જન તથા મહેમાનોની યજ્ઞિતમા ભોજન લેવા બેસીને ઠાકોર

સાહેબે પોતાના દિવાન તેમજ વરપદના ગૌરવનો પરિચય કરાવ્યો.

આ પ્રસંગે લીંબડીના મહારાજને દરબારશ્રી ગોપાળદાસને માનપત્ર આપ્યું હતું.

અનિષ્ટ કૃતિઓના બંધનની સામે ગોપાળદાસ મૂળથી જ બ્રુજના આખ્યા છે. આ લગ્ન મંબધમાં તેમણે પરણી નહિ લેવાનો નિશ્ચય દિવાન સાહેબને જણાવ્યો હતો. પરંતુ વીર સહ અને વસો વચ્ચેનો લગ્ન સંબંધ તુટ્યા પછી આ પહેલો જ વિવાહમંબધ હતો અને જો પરણી બીલકુલ નહિ લેવાય તો ભવિષ્યમાં બીજા સંબંધ થતા કદાચ અટકી જાય એવી મમજથી દિવાન સાહેબે સ્વેચ્છાથી ૧૫૦૦ રૂ. ની પરણી આપી હતી અને ગોપાળદાસને તે સ્વીકારવી પડી હતી. આ બાબતમાં મજાગ અને હેતુ ગમે તેવા હોય તોપણ જેમ આ તમશુદ્ધિની લડતમાં આપણે ધ્યેય સાધવા અશુદ્ધ ઉપાયોને ઉપયોગ આપણે નથી કરતા તેમ વીરસહ વચ્ચે વચ્ચેનો લગ્ન સંબંધ ચાલુ કરવાની આશામાં પરણીની અતિ અનિષ્ટ કૃતિની પરાક્ષરીતે પણ ગોપાળદાસ જેવા તરફથી બરદાસ ન જ થવી જોઈતી હતી.

દશ વર્ષ પહેલાના ગોપાળદાસ અને અત્યાગના ગોપાળદાસની દહતામાં ઘણો ફેર પડ્યો છે. અત્યારે તેઓ સિદ્ધાન્તને જાગવવા જરાએ મચક આપતા નથી. હુમણા જ એમના સગાભાઈ સ્વ ચુનીભાઈ જેઓ વસોમાં એમના પિતરાઈ-કશિયાભાઈવાળી એક શાળામાં દત્તક લેવાયા હતા તેમના એકના એક પુત્ર ભાઈ શાંતિલાલના લગ્ન તેની ૧૬ વર્ષથી પણ નાની વયે દશ હજારની પરણી સાથે કર્યા. શાંતિલાલના પિતા સ્વર્ગવાંત્રી થયેલા હોવાથી ગોપાળદાસ સિવાય બીજા કોઈ

કુળતા કાગવતા ન હતા ગોપાળદાસના લગ્ન પછી ફેટલેક વર્ષે સામાજિક સુધારાને માટે ચરોત્તર પ્રદેશના શિક્ષિત યુવકોમાં ક્રિયાત્મક હીલચાલ પ્રમતી હતી અને કેન્દ્રીય યુવકોએ પરણવાના અને ૧૬ વર્ષની અંદરની વયના લગ્નમાં લાગ નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી ગોપાળદાસ પણ એવી પ્રતિજ્ઞા લેનારમાંના એક હતા શાંતિલાલના લગ્ન પ્રસંગે ગોપાળદાસની દૃઢતાની કસોટી થઈ પોતાના વિધવા ભાણી અને ભત્રિજાની મનોદ્વંદ્વને એમને ખ્યાલ હતો પોતે લગ્નમાં હાજર ન રહે તો એમને ઘણું માફ લાગે, અને લોડાપવાઈના પ્રકાર પણ પડે, પરંતુ એ મધ્ય સહન નહીં લઈને ય ગોપાળદાસે મિશ્નિતનું પાલન કર્યું !

†

ગોપાળદાસનો દરજ્જો ચાલના આવેલા વડીલ પ્રમાણે એમો કે જે જ્યારે તેઓ બકાર નીકળે ત્યારે એક છડીદાર, એક ડાઘર, એક મશાલની, બે રણુ નિવાઈ, એક કબુતરીઓ, એક કારભારી અને એક ગોઝ આનું લશ્કર એમની માથે હોય ઢાઈના લગ્નમાં જમાનું થાય ત્યારે પણ આથી ઓછું ન હોય એમનું સોડું અને મુકામ જાનીવાસથી બુદા રહે અને પગ તમા જમતી વેળા વરરાજની પેઢે બે પાડલા અને પતરાડાને ઢેકાણે થાગીવાડકા મુકાય ચાલવાનું હોય તો સોને ગોખર એમની નાગી હોય ગોપાળદાસે સરખાતના બે રણુ વર્ષ આ પ્રમાણે ચાલવા દીધું, પરંતુ પાઠગથી નિશ્ચયજા વધતા, સમાનતાનાં ભાવના દૃઢ થતા આ બધો કા દૂર ઈર્ષ્યો અને ડેવના લાગમાં તો માત્ર એક કબુતરીઓ જ લઈને બપોરગામ ફરતા છડીદારને તો વધો થયા રજા મળી હતી અને અસહકારની લડતમાં જોડાયા પછી તો કબુતરીઓ પણ સાથે રાખ

વાનુ બધ કુચુ લેને પાચદશ રૂબા આવના ધમ પડેનો અને
ખમ્મા પોડાનની તે આને આપ દ તાવુડના જામડાઓમા
પાચદશ માંડલ યને આવી નાખવામા મો ૮ મે છે

જ્ઞાન મારુમ પ્રતિ એમનો અદ્ભુત એવો બધો છે કે
તેવા મહામને વગ જવામા કુટિથી ચાલતા આવેલા દુઃખાને
કે સામાન્ય વિરેડને પણ તેઓ ધાન્ડુએ મડે છે જાડ ગરીબ
પણ નમ્રારી મપાનને ત્યા લત દોય તેમા આમ રાણી થે
પરવા રાખ્યા નિવાય તેઓ ૧૪૦ વાય છે “અમે તર એનથુ
કેશન મોમાયરી ન એ અવસેનક અ લાઇ ડોગભાઈ શિ
વાલની ખેનના લક્ષ વમને તે લાડ કેળવણી માટે હવન
અર્પનાર સ્વયમવ, કુના તેવા જ જાણી, ગોપાગદામ
લક્ષમા હાજરી અ તવા વમોથી ધમ ૮ જ્યા ૧૯૧ તેમજ
વસેના લાઈ અત ભાડ અ મદાપાડ ય પુવા જ્યા ત્યારે એ
લક્ષની વિશિષ્ટ ૧ ખાલ તમા હાજરી આપવા માગીથી આમ
દાવાદ આ યા હતા આ નાના જાના પ્રનગો કેળથી પણ
નિબિનાનપણ નુજનતા અને કુટિના જોડા બધનોની મામે
ધવાનો એમનો ગુણ - પદ દીમી આને છે

ગોપાગદામ પોને તા મળા પાડાના અનિદ ખજોમા
ભા ૧ લેતા નથી એ આપો એનના ત્રવમ વા ના પતનીના
અવમાન પ્રમજમા જોડ યા યન્તુ તેઓ નેજથીજ મતોષ
માનીને બેગી જ્યા ન ૧ એમો પાલના હસા જામમા એવુ
વાતાવના ઉત્પન્ન કુચુ છે કે તમમા મણુ પાદાના ખર્ચ
કુવનો અને એવ વામા ભા ૧ લેવનો જામ લોડોએ પ્રતિ
બધ કુચો છે ૧

વ્યસનમુક્તિ

ગોપાળદાસ વઠવાણવાળી થયા પછી મજદોરથી દારૂ લેતા થયા હતા. પણ મદ્રાસે સન્મિત્રા અને દત્ત બર્માપત્નીના યત્નાવથી એ અનિષ્ટમાથી દુક વખતમાં જ ઉગાડી જવા પામ્યા. વઠવાણના એમના મિત્રો પેકી દક્ષિણામુર્તિ વિદ્યાર્થીલવન બાલ મદિરવાળા ભાઈ ગિરમશ કુલમવાનશુ ગધેકા (જેઓ તે વખતે ત્યાં વકીલ તરીકે કામ કરતા હતા) તથા અસહકારને આગે લીધાડીના ફર્સ્ટકલાસ મેલ્-સ્ટેટની જગ્યાનું રાજનાસુ આપી “સોમનદ્ર” માસિક ચલાવનાર તે વખતના વકીલ ભાઈ અમૃતલાલ દલ પતભાઈ શેડ હ મેશા ગોપાળદાસને દારૂ છોડી દેના આગ્રહ કરતા અને શ્રી મોતીલાલભાઈને કહી દેવાનો વાગ્યાર વિનાર કરતા. ગોપાળદાસ મોતીલાલ પ્રતિ માનનીય મુરબી તરીકે ઘણું માન ધરાવે છે. મોતીલાલને કાને પાગ આ પાતના ભણુ કાગ પહોંચ્યા હતા એટલે એક બાનેનો મેળાપ થયો ત્યારે મોતીલાલએ પાનાની હમેશની સમગતાથી ચીંચાજ પ્રશ્ન પૂછ્યો:—

“મેં સાંભળ્યું છે કે તમે દારૂ લેવા માડ્યો છે, નાચીવાત ?”
જવાબ ગોડવનાના પિયારમાં ગોપાળદાસ પડ્યા એટલે વળી પ્રશ્ન થયો:—

“કેમ શુચનાથ ?”

“તમે મવાલ જ એવો પૂછ્યો છે એટલે શુ કહું ?”

ગોપાળદાસ આ વખત ભારે ધર્મમંકટમાં આવી પડ્યા. મોતીલાલ આગળ છંદગીમાં બહુ ગોઠ્યા ન હતા. એટલે

આજે જુહું જોડી છેતરવાનું પાપ કેમ કરાય એવો અંતરનો નાદ અને ખીજી જાગ્રુએ સાચું કહેવા મતાં મોતીલાઈના હૃદયને કેટલો આઘાત થાય, તેઓ પોતાની બધી મહેનત છુટી પડેલી માનીને પોતાની સાથે હાંદગીભર નહિ જોલશે એવી ખીજ, એ જાને વચ્ચે ગોપાળદાસ ધર્મરામની સ્થિતિમાં મૂકાયા હતા.

મો.—“તમે કહી દો. તમારામાં મને વિશ્વાસ છે. જે કહેશે તે માનીશ.”

જો.—“હું દાડ લઉં છું પણ મોજશોખને ખાતર નથી લેનો.”

મો.—“ત્યારે તો દવા તરીકે લેતા હશે ?”

એ પ્રશ્ન સિમન કરીને ગોપાળદાસે ઉદાગ્યો: મોતીલાઈ સમજ્યા કે ગોપાળદાસ દવા તરીકેજ ઉપયોગ કરે છે. ગોપાળદાસના જવાબમાં ધર્મરામના “નરો વા કુંવરો”ના જેવું અર્ધ સત્ય હતું. મોજશોખ તરીકે નથી લેનો એટલે મિત્રોની સોજનમાં કે મહેમાનોની સાથે ફરજિયાત કોઈક વખત લેવો પડે છે એવો અર્થ, હું જુહું નથી જોડ્યો એવું મનને મતાવવા, ગોપાળદાસે કહ્યો. અને મોતીલાઈ મોજશોખ તરીકે નહિ એટલે દવાદાડ તરીકે લેવાનું સમજ્યા. આ અર્ધસત્ય વહવા મારે ગોપાળદાસનું હૃદય તેમને ડંખવા લાગ્યું. દાડ ન લેનો હોત તો આવું પાપ ન થાત એવી પ્રતીતિ થઈ. પણ હજી તે પ્રતીતિ આચારમાં મૂકાઈ ન હતી.

યોરા દિવસ પછી એમનાં પત્ની સૌ. ભક્તિલક્ષ્મીજીહેનના જાગ્રુમાં આવ્યું કે સાહેબ દાડ પણ લઈ શકે છે. એમના ભક્ત હૃદયને ભારે આઘાત પહોંચ્યો. ‘પરંતુ તે આઘાતને મનમાં સમાવીને કેવી રીતે એમને આ વ્યસનમાંથી છોડાવી દાય તેનો વિચાર હમેશાં કરવા લાગ્યાં. એ, વખત ગોપા-

પાદાસની તળીઅત જરા અત્વસ્થ થઈ. એ વખતે તક સાધી સૌ. ભક્તિલક્ષ્મીએ કહ્યું, “તમારી તળીઅત ઠીક નથી તો જરા દાડ મંગાવોને ? ઠીક થઈ જશે !”

“કેવો દાડ ? આપણાથી તે દાડ લેવાય ?”

“એ વાત રહેવા દો. હું બધું ચે બાધું હું અને બધારે તમે બીજે પ્રસંગે લો છો તો આજે પણ મંગાવો. મને તેમાં વાધો નથી.” એ પછી બાટલી આવી અને ભક્તિબહેને પોતાને હાથે ખ્યાલી આપી પણ તેની સાથેજ પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે “બધારે દાડ લેવો હોય ત્યારે ભક્તિલક્ષ્મીના હાથેજ લેવો. બીજા આપે તે ન લેવાય અને પોતાના હાથે ચે ન લેવાય.” જરૂર પડે ત્યારે મળી શકે છે એમ જ્ઞેતા ગોપાળદાસ સંમત થયા, પણ ક્રીમેશનલોજ માટે અપવાદ રાખ્યો હતો. આમ બહાર મિત્ર-મંડળીમા પીવાનો દાડ ગયો. ધીમે ધીમે ભક્તિબહેન “કૃષ્ણ આ વખતે તો લોજમાં પણ ન લો તો કેવું સાડ ?” એમ વિનવતાં, જે બાઈ આટલું બધું પોતાને માટે સહન કરે છે-પોતે ચુસ્ત સ્વામીનાશયણ છતાં પોતાને તથા ખ્યાલી આપવાનું પણ પસંદ કરી લે છે તેની એક કિસ્મની માગણીનો પણ અસ્વીકાર કેમ થાય ? આમ તે દિવસ પવિત્ર જતો ધીમે ધીમે “આટલી વખત” ને બદલે “આટલો મફતનો” પરલેજદાર રહેવાના મન લેપડાવ્યાં અને છેવટે “ત્યારે હવે એમા શો સાર છે ? છોટોને કાયમનોજ” એ સ્થિતિ ચતુરાઈ અને ધીરજથી ભક્તિબહેને રજુ કરી ! મોતીબાઈને ઠગવાનો પ્રસંગ ખડો થયો. ગીબુબાઈ અને શેઠના દગાણ પણ ચાલુજ હતા. એક ધન્ય-ક્ષણે ગોપાળદાસે સકલ મૂક્યો અને સર્વ અનર્થના મૂળરૂપ બદ્ધીમાથી ભક્તિદેવીના પ્રતાપે ઉઠી ગયા ! આર્ય રમણી !

તારી અરનશીલના, તારી અનુસૂચ અને તારી પનિમહિનને
વંદન હો !

૮

અંતરપટ.

“ નાન હરનાર ” કહેવડવચની આકાંઠા ગોપાગદામને
મૂળથી જ હતી. એ લોકેષણને ખાતર તેઓ વડવાળના નિવાસ
દરમિયાન વારંવાર ગયસાંકળી અને ટસાની કુલાકાન લેતા.
આથી વડવાળમાં અને ગામોમાં પ્રમ્મની સંભાળ લેનાર તરીકે
એમની વા'વાડ થતી. હજા વડવાળથી દૂર હોવાથી ત્યાં મુકામ
પાચલાન દિવસનો થતો. દરનાર આવે ત્યારે લોકો દરનારમાં
ભેળા થતા અને ‘ રામ રામ ’ કરીને ખબર અંતર પૂછી
વિખરાઈ જતા. દરનારની આગે છુટથી લાગવાની તેમની
હિંમત ચાલતી નહિ. ગામડા ગામમાં વળત કુવી રીને કાટવેલ
તેનો ગોપાગદામને ચલાવ થઈ પડતું. એટલે લોકો લગભગ
ઘાય અને પાળાનો વખત પીતે તે માટે તેઓ ગોપાદ રમવાળા

ચય થતા ગયો, છતાં જનતા અને દરબાર વચ્ચે અમુક અંતર-
રપટ તો હતીયે હતો જ. એ અંતરરપટ દૂર કરાવનાર પ્રસંગ
નોંધવા જેવો છે.

ગોપાળદાસે પોતાના એક દોસ્તીને તાલુકદારી મળ્યા પછી
ઢસાના વડીવટદાર નીચા. એ ભાઈની કારકીર્દીમાં એક પ્રા-
ક્ષણિક ઇંપલિ ટસામાં ગાળી ચઢ્યું. તેમના ઉપર શ્રીદીશ જી-
હ્વામાં પરચાતની કન્યાને પ્રાક્ષણિક કન્યા તરીકે પેસા
લઈ પરણાવવાનો આશય હતો. કંઈક જરાથી અને
વધુ અંશે પ્રાક્ષણીના સૌંદર્યથી લોભાઈને વડીવટદારે
તેમને ઢસામાં આશ્રય આપ્યો. તેમને માટે ગામમાં
એક નામઠી ઘર રાખવામાં ગાળ્યું, પરંતુ જમવાનું તો દરબારના
મહેમાન તરીકે દરબારગઢમાં જ થતું. પ્રાક્ષણીને પ્રતાપ
દિવસે દિવસે પધારે ગયો. દરબારગઢમાં જમવા આવતી વેળા
તેને લાજ કાઢવી નહીં, પરંતુ માટે વડીવટદારનો હુકમ થયો
કે બધા હુકમદારોએ અને મહેલના લોકોએ ઘરમાં બરાબર
જવું! આ આજ્ઞાના મરીનાઓ સુધી આવી એ બધાને
માટે વડવાળથી પ્રસંગોપાત કપડા અને કાપડો પણ અવગણ
રહેતા. ઢસાના સરખા અને પાપણીરૂ લોકો વડીવટદારના વર્ત-
નથી ત્રાસ પામી ગયા. પરંતુ દરબારની સંમતિથી આ બધી
લીલા પ્રવર્તતી એવી તેમની માન્યતા બંધાઈ હતી એટલે
ફરિયાદ પણ કેને કરે? અને કન્યાથી વળે પણ શું? એમ
માની બળતા હૃદયે લોકો સંતન કરી રહ્યા હતા. દરબાર
વિષેની સારી આશાના અંદાજે લોકહૃદયમાં કરમાઈ જતા લાગ્યા
હતા. ફરિયાદના દરબારથી પોતાના પત્ની સં. ભક્તિદેવી સાથે
ઢસાની મુલાકાતે પધાર્યા. દરબારથીને વડીવટદારે અને સં.
ભક્તિદેવીને પ્રાક્ષણીએ તાર અર્પણ કરી સતકાર્યો. સં. ભક્તિ-

દેવી પહેલાં હાથમાં ગૂંથી ગયાં હતાં. તેમને આ હાથ પહેરાવનાર આગળથી અક્રિયથી આશ્ચર્ય થયું. વહીવટદારને પૂછનામાં આવતાં “મેં માન છે” એવો જવાબ મળ્યો. પરંતુ તેટલાથી નૈ. ભક્તિદેવીના મનનું સમાધાન થયું નહિ. જામની બીજી મળવા આવેલી બાઈઓમાંની એકને પૂછતાં જવાબ મળ્યો, “તમારાથી કંઈ અગત્યું છે? અમને પૂછીને શ્યમારે શરમાવો છો?” ના. ભક્તિદેવીએ પોને માહીતગાર હોવાનો આદેશ કર્યો અને માચી હકીકત કહેવા આગ્રહ કર્યો. અથથી ઇતિ મુધીનું વૃત્તાંત સાબળી ભક્તિજાને નખશિખ ક્રોધ વ્યાપ્યો. બીજે દિવસે બ્રાહ્મણી જમવા આવે ત્યારે ખજાર આપવાની સૂચના નોકરને આપી આખો દિવસ અનેક તર્ક વિતર્ક અને ચિંતામાં બ્યતીત થયો. શુ આમાં ફરજારનો પણ તાથ છે? વડવાણથી હુબડા પણ મોકલાય છે? આવી પ્રશ્નપરંપરામાં ભક્તિજાનો ઉદ્ધાન ઉડી ગયો.

બીજે દિવસે ખંખારે જમીને ફરજાર મેડીએ ચૂના હતા. ત્યાં ના ભક્તિજાને નોકરે ખજાર આપી. બ્રાહ્મણી પાટલે બેઠાં હતા અને લોટા ઉપર રાધ હોનાથી નોકરને ધમકાવતા હતાં. નોકરે સામે જવાબ પાગવાળી લોટો તેના ઉપર અડાડ્યો અને અક્ષાત્રનાં જ વકરાયલી પાઘણ જેવી ફરજારપત્નીની લાત તેના ઉપર પડી. “માત્ર ઘરમા આવનારી અને મારા નોકરને ધમકાવનારી તું કોણ? નીકળ અડીથી.” “કામદાર કહેશે તો બાઈશિ.” આવા નક્કર જવાબથી ભક્તિજાનો કોપ વધારે ઉછળ્યો, અને ‘માત્ર ઘરમા કામદાર તે કોણ?’ કહી તમાચો લગાવ્યો! પોલિમ પટેલને બોલાવવામા આવ્યો અને તેને હુકમ થયો કે “આને ૧૨ કલાકમા ગામ બહાર કાઢો. તમારો વાગા વાકો નરિ, ધાય તેની જવાબદાર તું છું. મારા ગામ અને ઘરને

અપવિત્ર કરનારને માટે ગાડું પણ રખે આપતા. નહિ તે
ગાડું આપનાર ખેડુત અને તમે બંને બીજે દિવસે ગામમાં
નથી એમ સમજી લેજો. ”

ગામમાં વાચે વાત પ્રચુરી ગઇ. સૌ લોકો લક્ષ્મિબાની હિં-
મતની પ્રશંસા કરતા ગામમાંથી પાપ ટાળવાથી ખુશી ખુશી
થયા. પોલિસ પટેલે બાઇને તેના ધણી સાથે તરત જ ગામ
બહાર કરી. દરબારપત્નીએ ૧૨ કલાકની મુદત આપી હતી,
પરંતુ આખા ગામને કનડમત કરનાર પ્રત્યેની વૈરવૃત્તિથી પટેલે
૧૨ કલાકમાં તો ઢમાની હુલ્લુદાર કાઢવાનો “ઇચ્છુ” કાઢ્યો,
અને બિચારી પ્રાદાણી પગપાળી હાથપાર થઇ. ગ્રામમાં એક
ગાડ નીચે બેઠીને તંબુ ફેંકી સાથે વડીવટદાર ઉપર પોતાનાં
વિનંતિ લખ્યા અને એક ગાડાંની માગણી કરી. દરબાર હજી
મુધી મેડીએ નિદ્રાદેવીના અંકમા બુલતા જ હતા. વડીવટદારે
આવીને તેમને ઉડાડ્યા અને પ્રાદાણી ઉપર થયેલા અન્યાયની
વાત સંભળાવી, અને એક ગાડા માટે માગણી કરી. દરબાર
પોતાં પણ કંઈક અંકિત હતા એટલે સૌ લક્ષ્મિદેવીને પૂછીને
જવાબ આપવાનું કહ્યું. ગોપાળદાસ લક્ષ્મિબાને પૂછવા ગયા,
પણ લક્ષ્મિબા બોલે જ શેના ? દુકા અને ટચ જવાળ મળ્યો
કે “ મને એ બાઇ મ બંધમાં કશું પૂછ્યો જ નહિ. ” “ પણ
આટલો કંઠા કરવાનું કાંઈ કારણ ? એક તો સ્ત્રીજાતિ અને તેમાં
વળી પ્રાદાણની દીકરી છે. એને ગાડું પણ નહિ આપીએ એ
કેવું ? ”

“ તો બીજું ગાડું મારે માટે પણ તૈયાર રાખજો કે હું
એ લીબાટી લેગી ધાઉ. ”

ઉત્તર માંબળીને ગોપાળદાસ ગુપચુપ પલાયન થઇ ગયા.
વડીવટદારને નકાર સંભળાવ્યો.

એ પછી ગામ લોકો દરબારગઢમાં ભેગા થયા, અને મહા દુઃખથી છૂટવા માટે ચતોષ પ્રદર્શિત કર્યો. દરબારે લોકોને કપડો આપ્યો કે “ તમે આજ સુધી આ બધું મફત કેમ કર્યું ? એક પોસ્ટ કાર્ડથી પણ મને બગર કેમ ન આપી ? શા માટે મને આજ સુધી અંધારમાં રાખ્યો ? ”

જિયારા લોગા લોકોએ જવાબ આપ્યો:—“ આપની સંમતિથી તો એ દરબારગઢમાં રહી હતી. આપ તો એને માટે કપડા મોકલતા હતા ! ” દરબારે તો આ માંલગીને કનબધ બંધાયા. વહીવટદારને જોવાવવામાં આવ્યો. તેણે ખુલાસો કર્યો, “ મેં કંઈ લોકોને કંઈ નકતું કે આપ હુગડાં મોકલ્યા છે. મેં તો વઠવાણથી હુગડા આપ્યાં છે એમ કંઈ નહીં ! પછી લોકો આપે મોકલ્યાં છે એવો એનો અર્થ કરી જેસે એમાં મારો શો દોષ ? ” લોકોનો, દરબારનો અને મૈ. લક્ષ્મિદેવીનો ભ્રમ ભાંગ્યો. વહીવટદારની ઉત્તાની મૈતા મનમાં વસી. વહીવટદારને દૂર કરવાને આ કારણ પુરતું હતું. પરંતુ તે પહેલાં બીજા પ્રમજ પણ બન્યા હતા.

વહીવટદાર સાહેબ એક વખત ઘોડાગાડીમાં બેઠીને ફરવા નીકળ્યા. તે પહેલાં જેડુતોને હુકમ મળી ચૂક્યો હતો કે રસ્તા ઉપરના ખેતરની વાડના કાંટા અને ઝાડઝાંખરાં સાફ કરી નાખવા. જિયારા જેડુતોએ તાકીલતા કામ પડ્યા મૂક્યાં અને સાહેબના હુકમનો અમલ કર્યો. કમનશીબે સાહેબનો ઘોડો ચમક્યો અને પંચિણામે તેમને વાડનો કાંટો લાગ્યો. એ રાજપ્રતિનિધિ (!)નો મિત્રજ ગયો અને તે ખેતરના જેડુતને આખી વાડ કાઢી નાખવા હુકમ ફરમાવ્યો. “ માબાપ ! મેં તો આપના હુકમ પ્રમાણે રસ્તો સાફ કર્યો હતો, પરંતુ આપનો ઘોડો લકડ્યો તેમાં મારો શો દોષ ? વાડ કાઢી નાખું તો ખેતરના પાકતુ

રક્ષણ કેમ થશે ?” ખેડુતે હાથ જોડીને કાલાવાલા કર્યા. પણ સાહેબ અમલને ઘોડે ચડ્યા હતા એટલે તેના દીઝમાં હરિ ક્યાંથી વસે ? ઢેક લોકો પાસે પેલા ગિન્નાર ખેડુતની આખી વાડ કાઢી નંખાવી !

હસાના એક વણિકે એક ઘર રાખ્યું હતું. તેની દીના સંબંધમાં વડીવટદારને પાંપો કાઢ્યો અને સગ્ન દાળસઘર એક-ઠમ ખાલી કરવા જણાવ્યું. વાણીઆએ જવાબ દીધો કે દરબાર સાહેબ દરમાવશે તો હું ખાલી કરીશ. જવાબ મળ્યા, “તે વાત પછી પરંતુ હમણા તો ખાલી ક્યેજ છુટકો. દરબારથીનો હુકમ થશે તો તમારું ઘર તમને પાછું મળશે.” વાણીયાને તે દિવસે ઉપવાસ હતો એટલે તેમણે બીજે દિવસે ખાલી કરવા જણાવ્યું. પણ વડીવટદારે તો હૃદયશૂન્ય થઈ તેને તેજ દગડે પોતાના હુકમનો અમલ કરાવ્યો ! વડીવટદારના જીવમના લોગ થઈ પડેલા આ બંનેએ દરબાર સાહેબને વસો તારથી ખખર આપી. તપાસ માટે દરબાર હસા આવ્યા. આ જીવમ અને ગ્રાહણી-વાળી ઘટનાનું અંમેલન થતાં વડીવટદારને તરતજ રાગ આપવામાં આવી.

આ કિસ્સા ઉપરથી દરબાર સાહેબને વિચાર મળ્યો કે લોકો મારી પાસે આવતા જતા રહે છે પણ પરંતુ ત્રીસ ખોલીને વાત કરી શકતા નથી. આ અંતરપટને કારણેજ આટલો વખત હસામાં આવું અધર્માચરણ અને આવો ત્રાન વળ્યાં. આથી લોકો અને પોતાની વચ્ચે રહેલો અંતરપટ દૂર કરવાને તેમની સાથે વધારે છુટથી-કુટુંબલાવથી લખવાનું દરબારને મન થયું. ત્યાર પછી દરબાર અને લોકોનો સંબંધ ગોપાળશ્રેષ્ઠ અને ગોવાળીઆના જેવો થયો. આજે હસાના લોકો માવતરની પેઠે

પોતાનાં દીલ દરબાર અને તેમના પત્ની આગળ ખુદાઈ કરી શકે છે.

૯

ઝહેર હિંમત.

ગોપાળદાસમા ઝહેર હિંમત અને નિર્ભયતા કંઈ અસહકારની લગત પછી જ પ્રકટી નીકળ્યાં છે એમ નથી. મૂળમાં ખીજ રૂપે રહેલા સદ્ગુણો અનુકૂળ મંજેગ મળતાં વધારે વિકાસ પામ્યા છે અને મર્વસ્વના ભોગે મક્કમતામાં પરિણમ્યા છે. આ મંખધી કેટલાક પ્રસંગો નોધીએ છીએ.

કાઠિયાવાડના તાલુકદારો અને દરબારો, તેમજ ઠાકોરો અને નવાબોની સ્થિતિ તેમના દગ્ગમના જેવી ચાકતી નથી. આમાન્ય પ્રમાણની સ્વતંત્રતા કરતાં જે તેમની સ્વતંત્રતા ઘણી મર્યાદિત છે. તેમા પણ જે નાના તાલુકદારો અને દરબારો મારી કેળવણી લેવા લાગ્યશાળી નથી થયા-અને તેવાની સંખ્યા વધારે છે-તેમની સ્થિતિ ઘણી ક્યાજનક હોય છે. ૧૦૦ કે ૨૫૦ રૂપીઆના થાણુદારના નમાવ્યા તેમને નમવું પડે છે. ગોપાળદાસના ગામની પાસે એક તાલુકદારની સ્થિતિ આવી હતી. થાણુદારને કંઈ દામ હોય એટલે તે પોલિસ પટેલને લખી મોકલે કે અ-

ગામપોલિસનો ઉપરી તે પોલિસપટેલ, એની નીમણુંક કરવાની હોય ત્યારે નામ તાલુકદાર રજુ કરે અને મંજુર કરે પોલિસ મુપરિન્ડેન્ડન્ટ. એને ફરવાની કે દંડ કરવાની સત્તા તાલુકદારને પછી રહેતી નથી.

મુક તારીખે અમુક દરબારને તેડીને તમારે થાણે ૧૮૪૭ થયું. પટેલ ઉપરના આ હુકમને અનુમતીને એ તાલુકદાર કે દરબારને થાણુદાર માહેબની તહેનાતમા હાજર થવાનું થાણુદાર પાસે જતા રસ્તામા ગોપાળદાસને મળવા એક વખત પાડોળી દરબાર આવ્યા. તેમને ગોપાળદાસે સલાહ આપી કે તમારે ત્યાં ૨ આંગે જવું જોઈએ? તમારા દરબાર અને અમારો તો વિચાર હશે એને કામ હશે તો ઘણેએ તમારી પાસે ગામશે, અથવા લખીને પૂછાવશે આ તો તમને સીધો નાગ પછુ નથી લગવામા આવ્યો, અને પટેલના હુકમને અંગે તમારે જવાનું આ સ્થિતિ આપણે માન કરવી જોઈએ નહિ બિચારા દરબારમા એ સલાહ જીવવાની કિમત ન હતી એવે તમારા જેવા લેણેલા-ગણેલાને તો કંઈ નહિ, પણ અમને કચરી નાખે, એવા ઉદ્દગાર માથે તે બિચારા થાણે જવા રવાના થયા.

ગઢલ ઝાટકણી કાઢવા મળ્યા. દળારે ગોપાઝઘાસની બાળન કહી મલગાતી, એટલે થાણુદાર ચોરા ટંકા તો પડ્યા, પરંતુ “ગોપાઝઘાસની ત્રાલે ચાલવા જગો તો જખડી મજો” એવી નાકી દળાજને આપવાનું ચુક્યા નરિ એજ થાણુદારની હંક મન ગોપાઝઘાસ ઉપર પણ પહોચતી હતી, પરંતુ તેમને આ સબધમા એક અક્ષર પણ કહેવાની થાણુદાર માહેબની કિ-મત ન આતી !

વર્ષમા એકાદ વખત દરેક એટલે પોતાની મુલાકાતનું માન આપવાની કૃપા પાલિટીકલ એજન્ટ માહેબો કરે છે. મોઘેગ મહેમાનની પધગમણીને અહોભાગ્ય માનીને તેમના સત્કાર કરાય છે, પરંતુ બિચાન સમલાની સામાગધકનો ખ્યાલ સિહને લાગ્યેજ આવે. આવી મુલાકાત વખતે માહેબ અને તેમના રમાલાને ભોજનમામત્રી અને સર્વ મગવડ કરી આપવાની હોથજ ગોપાઝઘાસ જેવા પોતાને ઘેર વૈષ્ણવમદિર રાખનારને પણ માહેબને માટે મામ, મદિરા કે મંછી પૂરા પાડવાના અને શિકાગ ખેલવાની પણ અનુકૂળતા કરી આપવાની. આ બધા ઉપરાત સાહેબને અને તેમના રમાલાને રોટના દરજ્જા પ્રમાણે સલામી-ખહુધા દરેકના એક મામતા પગાર જેટલી-ધરાવવાનો રવેયો પડી ગયો છે ગોપાઝઘાસને આ નેવેદ્ય ધરાવવાનું અનુવ્રિત લાગ્યું અને એક મોટા રાત્ર્ય રાયે મળીને આ વખતની મુલાકાતે બન્નેએ નજગણો નહિ ધરાવવો એવો સંકેત થયો મુલાકાતના દિવસ પાસે આવ્યા એટલે મોટા રા-

* આ નજરાણો છાનોજ અપાય છે કાયદેસર કે દરજ્જાત નથી પણ સ્વાર્થની ખાતર સગમગ દરજ્જાત જેવો થઈ ગયો છે.

જ્યના અધિકારીએ ગોપાળદાસને લખી જણાવ્યું કે ચાલનો આવેલો વડીવટ તોડી ખીજવાટનું કારણ આપવામાં હોળીનાં નાળીએર આપણે થવાનું અમને સલામતીસરેકું લાગતું નથી. અને તેથી અમે સલામી આપવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે અને તમારે પણ તે આપવી એવી અમારી સલાહ છે. છેલ્લી ઘડીએ ગોપાળદાસ એકલા પડ્યા. પરંતુ તે પોતાના નિશ્ચયમાંથી હુશી નહિ. તેમણે સલામી ધરાવી નહિ. તેને પરિણામે દર વર્ષે જે ત્રણ દિવસના આંધણથી મોંઘેરા મેમાનની મુલાકાતનું મળતું માન ગોપાળદાસના ગામને માટે બંધ થયું. ત્યારથી ક્રૂર જે એક વર્ષમાં એકાદ દિવસ સાહેબ બહાદુર છોટી સ્વારીથી આવી જાય છે. જ્યાં યજમાનને કદર નહિ ત્યાં વારંવાર પધારવાની જોટી તકલીફ ઠાણે ઉડાવે ?

*

સાહેબની પધરામણી વખતે તેમનો સત્કાર કરવા દરબાર કે ઠાકોર સાહેબોએ ગામના આગેવાન માણસો સાથે ગામના સીમાડા સુધી સામે લેવા જવું જોઈએ સાહેબ બહાદુર ૧૦ વાગ્યે પધારવાના હોય તેને ઠેકાણે કેટલીક વેળા બાર-એક સુધી તેમની સ્વારી આવી પહોંચતી નથી. રસ્તામાં શિકારની પાછળ પડ્યા એટલે સાહેબે કલાક બે કલાક મોડું થઈ જાય. એ બધો વખત દરબારે સીમાડે તપ તપવું જોઈએ. તેમાં પણ વખતે શિકાર છટકી ગયો હોય તો તેની રીસ સત્કાર સામગ્રીમાં ત્રુટી દર્શાવી દરબાર ઉપર નીકળે. બિચારા દરબારો મુંઝે મહોડે આ બધું સહન કરે.

ગોપાળદાસના તાલુકાની મુલાકાતે આ પ્રમાણે એક વખત દેવી (Cowrie) સાહેબ પધાર્યા. ગોપાળદાસ ગામની જાગોળ સુધી તેમનું સામૈયું કરવા ગયા. મુકરર વખત કરતાં પાંચ

મિનિટ વધારે થોલીને દરબારગઢમાં ચાલ્યા ગયા. સાહેબ
બડાદુરની સ્વારી કેટલીક વાર પછી આવી પહોંચી. સત્કાર
કરવા દરબાર સામા આવેલા દેખાયા નહિ. જીંદગીમાં કદાચ
પહેલીજ વાર માથું ફેરવી નાખે એવો આ પ્રસંગ બન્યો
હશે. સાહેબ તાંબુમાં ગયા અને ગોપાળદાસને રૂબરૂ મળવા
આવવા તેડું આપ્યું. “ સાંજે આવીશ ” એવો જવાબ મળ્યો.
સાહેબનો મિમસ વધારે ગયો. તરતજ ગોપાળદાસને કાગળ
લખ્યો અને તેમાં સત્કાર કરવા શામાટે હાજર ન રહ્યા તેનો
ખુલાસો માગવામાં આવ્યો. ગવર્નરથી માંડીને દરેક અમલદાર-
શને સન્માન મોઝે માગવાનો અને કદાચ ન મળે તો ખુલાસા
પૂછવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા હવે તો ગોપાળદાસે
જગમોદેર કરાવ્યો છે.

ગોપાળદાસે ખુલાસામાં પોને પોતાની ફરજ બરાબર અહા
કુર્યાનો ઉક્તેષ કર્યો અને સાથે સાથે એમ જણાવ્યું કે મુકરર
વખતે સાહેબ બડાદુર પધાર્યા નહિ ને પોતાને ફેગટ ફેરા થયો.
આથી ગામલાકો વચ્ચે પોતાનું માનભંગ થવા જેવું થયું તે સ્થિતિ
માટે પોલિટીકલ એજન્ટ સાહેબે ખરી રીતે ખુલાસો આપવો જોઈએ
એવી મતલબનું જણાવ્યું હતું. સાહેબનો મિમસ ઉતરી ગયો
અને “ સાહેબ આપને યાદ કરે છે અને મળવા ઇતેમત છે ”
એવો સંદેશો મળ્યો. ગોપાળદાસે કહેવડાવ્યું, “ હું આપને
મગજા ખુશી છું. આપ મુકરર વખત આપો અને તે પ્રમાણે હું
આવીશ. પરંતુ આપેલા વખતે આપ કામમાં હશે તો હું
રોકાઈશ નહિ. ” ઘણી વખતે બીચારા તાલુકદારો અને દર-
બારોને સાહેબની મુલાકાત લેતાં સાહેબ કામમાં હોય એટલે
કલાકોના કલાકો બહાર રહેવું પડે છે. સાહેબના

પગલાળા આગળ બિચારા દરબારોની કિમત અકાચ છે અને તેમને મરવા જેવું લાગે છે કોન્ડમ (Condom) માહેબ આમા અપવાદરૂપ હતા તેઓ તાલુકદારોનો મોભો જાગવતા તેમણે સૌને ખબર આપી મૂકી હતી કે મુલાકાને આવતા પહેલાં અવશ્ય ખમગ આપવી કે જેથી તેઓ તાલુકદારોનો અત્કાર કરી શકે અને કોઈને ખહાર ઉભા રહેવાનો પ્રમગ ન આવે દરેક મગવા આવનાર તાલુકદારોના કલગી અને શુચા બઢાનીથી તેઓ અત્કાર કરતા

આપેલા વખત પ્રમાણે માગે ગોપાળદાસ કોવી માહેબને મળવા ગયા પરતુ તેઓ ખીજ કામમા રોકાયેલા જણાયા એન્લે અગાઉથી જણાવ્યા પ્રમાણે ખોટી નહિ થતા, પાછા ફર્યા માહેબનો તણુ ખીજે જ દિવસે ઉડી ગયો ।

રાયમાકુગીના ધરામા મુદર માછલા થાય છે, ગોપાળદાસ ના તાલુકામા માજવા પકડવાની કે કોઈપણ પ્રાણીનો શિકાર કરવાની મનાડ છે વડવાણના પોલિનિસ એન્લ માહેબને માછલાનો ખોગક બહુ પ્રિય હતો ગોપાળદાસને ખમગ આ પ્યા મિવાય પોતાના બે માણસોને માકુગીના ધગમાથી માછલા પકડી લાવવા મોકલ્યા માકુગીના ખેડૂનોલ્યે આ માઢવા પકડ નાગની ખમગ ગોપાળદાસને આપી તેમણે પોતાના મિપાઈ અને ગામ લોડોને ધગ ઉપર મોકલ્યા અને કાયદો તોડનાને પકડી લાવવાનો હુકમ ફમાલ્યો ચોડી વાજમા બન્નેને દગ્ગાર મારેળ પામે ખડ કુવામા આવ્યા તેમાના એકે ગાગાગા થઈને માફી માગી એન્લે તેને છોડી મુખ્યો ખીજએ પોલિટિ કુવ એન્લના માતુમ તરીકે મામા ગિગડ બાધ્યા એન્લે તેને તાથકી કરી લેલમા પુજવામા ગલ્યો માફી માગે અને ફરીની

કોઈ દિવસ માછલાં પકડવા નહિ આવવાની કુખૂલાન આપે
 ત્યારે એને દોડી દેવાની સલાહ આપીને ગોપાળદાસ ટસા જવા
 રવાના થયા. પરંતુ માછલાં પકડવાની જાળ પાછી નહિ આપતાં
 બાળી મૂકવાનું ફરમાવી ગયા. જે કલાક પછી પેલો માણસ
 ગલરાયો અને માફી માગી છૂટો થયો. પરંતુ તેને જાળ પાછી
 આપવામાં ન આવી. આ હકીકતની સાહેબને ખબર પડતાં
 તેમણે ગોપાળદાસના કામદારને મળવા જોડાવ્યા. દરબારશ્રીની
 ધાર્મિક લાજણી દુ ખાઈ તે માટે દીલગીરી દર્શાવી અને પેલા
 ગરીબ માણસને તેની જાળ પાછી આપી દેવા કહ્યું, અને વ-
 હીવટદારે જાળ પાછી સોંપી. ત્યારે ગોપાળદાસે આ જાણ્યું
 ત્યારે પોતાની ચૂંચનાના ચનાદર માટે-જાળ બાળી નહિ મૂકતાં
 પાછી આપવા બદલ-કામદારનો ૧ રૂપીઓ દંડ કુર્યો હતો !
 આ પ્રસંગ પછી સાકુળીના ધરાનાં માછલાંની ગમ્મતનો લંગ
 કોઈ કરી શકતું નથી.

ત્યારે ત્યારે ગવર્નર સાહેબ કાઠિયાવાડની સુલાકાને પધારે
 ત્યારે ત્યારે રાજકોટમાં દરબાર ભરાય છે અને એ દરબારમાં
 દરેક રાજજવાડાએ સલામી ભરવા હાજર રહેવું જોઈએ. ગો-
 પાળદાસના તાલુકા ઉપરની જમી આવી સલામીના ઇન્કારને
 મોટે ભાગે આભારી છે. એ વિષે આગળ ઉપર સ્વતંત્ર પ્રકરણ
 આવે છે, પરંતુ અહીં એક બીજો પ્રસંગ નોંધીએ છીએ. ગ-
 વર્નર સાહેબના આગમન પહેલા રાજા, મહારાજા અને હાકોરો
 રાજકોટમાં આવી પહોંચે છે. ત્યાં નાના મોટા દરેક રોટ
 પોતપોતાના ઉનાગ સ્વતંત્ર રાખે છે. વારંવાર આપના આવા
 પ્રસંગો માટે ઘણાખરા મોટાં રાજ્યોએ પોતાની માલેકીના
 બંગલા રાજકોટમાં કુર્યા છે. પરંતુ નાના તાલુકદારો અને દર-

આરોનું તેટલું ગભું ન હોય એટલે તેમણે તે વખત પૂરતા ભાડે
 ધંગલ રાખવા જોઈએ, અને તેના ઉપર પોતાના નામનું પાટીયું
 નિદાન તે દિવસે ચોડવું જોઈએ. ગવર્નર સાહેબને મળવા જતી
 વખતે પોપાકના લપકા અને કિમવીપણામાં ભારે હરિદ્રાઈ થાય
 છે, અને પાંચમા છઠ્ઠા વર્ગના તાલુકદારો પણ પહેલા જીત વ.
 ગર્ગના રાજામાં પોપાક ઉપરથીજ ગણાઈ જવાની આકાંક્ષા રા-
 ખતા જણાય છે. એટલે કપડાં અને ઉતારા પાછળ આના એક
 પ્રસંગે ચાર પાંચ હજારથી માંડીને દરજ્જા પ્રમાણેની રકમોનું
 પાણી થાય છે. ગવર્નર સાહેબને મળતા પહેલાં રાજવીઓને
 “ રીફર્સલ ” કરાવવામાં આવે છે, અને તે વખતે પોપાક,
 ફેટો, તલવારના પટા અને ચાન કેનાં અને કેમ રાખવાં તેની
 સૂચના આપાય છે—પ્રસંગોપાત ધમકી સાથે. લોર્ડ વિલીંગ્ટન
 સાહેબ એક વખત કાડિયાવાડની મુલાકાતે પધાર્યા. મુલાકાત
 ખાનગી હતી, છતાં સઘળાંઓને આવવાનું તો હતું જ. ગોપા-
 બદાસ છઠ્ઠા વર્ગના તાલુકદાર ગણાય છે, અને એ વર્ગમાં એ-
 મનું સ્થાન હમેશાં પહેલું જ રહેતું. આ પ્રસંગે તેવી વ્યવસ્થા
 ન હોવાથી ગોપાબદાસે ઓફિસનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પરંતુ આ ખાનગી
 મુલાકાત છે અને હવે બધી ગોડવણ થઈ ગઈ છે એમ કહી
 વાત ઉઠાવવા પ્રયત્ન થયો. ગોપાબદાસ સ્વમાનને ખાતર મક્કમ
 રહ્યા અને સાહેબ સુધી વાત લઈ ગયા. પરિણામે એમનું મ-
 લવાનું પહેલું ગોડવવામાં આવ્યું. આ વખતે જીત તમામ રા-
 જવીઓ રાજવંશી કીમની પોપાકમાં પધાર્યા હતા, બ્યારે
 ગોપાબદાસ સદા મક્કમના પોપાકમાં જ હાજર થયા હતા.
 માત્ર તલવારના પટા નવા કચ્ચ્યા હતા. મુલાકાત વખતે પોપા-
 કની માદાઈથી બધાથી વુહા પડી જતા ગોપાબદાસનું બહિર્ગત
 વિલીંગ્ટન સાહેબથી અગત્યનું ન રહ્યું. તરત જ તેમનું નામ

નેાંધી લેવાગું અને જધાની મુલાકાત થઈ રહ્યા પછી મળતા
 માટે રોકાવા મૂચના થઈ. “ લેવી ” નું કામ જ્ઞાન થયા
 પછી “ રીફ્રેશમેન્ટ ” હતું, પરંતુ તેમાં ઉપલા ચાર વર્ગના
 ગર્જવીઓને જ આમત્રણ હતું. પાંચમા છઠ્ઠા વર્ગના તાલુકદાર
 રેલને પોતપોતાના મુકામે પધારવાનું હતું. માર્ગમાં કોઈ પૂછે,
 ‘ કેમ સાહેબ, આપ નાસ્તા માટે ન રોકાયા ? ’ ત્યારે ઇ-
 ન્જન નાચરવા જાનર “ તળીઅન ઠીક નથી ” અથવા તો
 “ મને એનું પમદ નથી ” એમ જવાબ આપવાની ફરજ પ-
 ઠી ગોપાળદાસ છઠ્ઠા વર્ગના તાલુકદાર હતા, છતાં એમના
 વ્યક્તિત્વથી તેમને આજે પાર્ટીમાં નિમંત્રણ મળ્યું હતું. પરંતુ
 “ માગ વર્ગના મધ્યમાં તાલુકદારોને છેડીને મને એકલાને આ-
 વડું ઉચિત લાગુ નથી, ” કહી તેમણે ઇન્જનને સાભાર અ-
 સ્વીકાર કર્યો આ અન્વીકારમાં પણ મત્તાવાળાના ઓફનો ભય
 નમાયેલો હતો તે જાળમ વહોરીને પણ ગોપાળદાસે પોતાના
 નાથીઓના માનને જાનર જાણામાં લાગ લીધો ન હતો. એ
 પછી જવનર સાહેબની મુલાકાત થઈ, તેમાં મામાન્ય વાતચીત
 કરતા વિશેષ કશું ન હતું. પરંતુ ગોપાળદાસ જેવા વ્યક્તિત્વ-
 વાળા ફરજારના મનમાં “ જવનર સાહેબ આપણી સાથે ઠીક
 મંજૂર રાખે છે ” એવી છાપ બેમાડવાની રાજનીતિનિપુણતા
 એ જાન મુલાકાતની પાછળ છુપાએલી હતી. વીલીન્ડન સાહે
 બનો દાવ છેક નિર્ણય ગયો ન રહ્યો. થોડો દખત ગોપાળદાસ
 આ અંગત મનથી કુલાયા પણ ખસ, અને મારે માને વધારે
 નિર્ભય પણ બન્યા.

ચુરોપનું મહાચુદ્ધ અગ્નિ અને બ્રિટિશ નરકારે તેમાં જ્યારે
 ઝપલગ્યું ત્યારે વારંવારના નાણાંની અને ઝિકુટીંગમાં માળુ-

સોની ભરતી કરવાના અવનવા પ્રયત્નો હિંદુસ્તાનમાં શરૂ થયા. રાજપુત્રીથી, શરમથી અને દાબદબાણથી નાણાં અને માણસની ભરતી થતી. કાકિયાવાડમાં દરેક રાત્રીએ કે તાલુકદારે કેટકેટલી રકમની લેન ભરવાની તેની ફાજવણી લેન ભરાવનાર કરી રાખના. ગોપાળદાસના તાલુકાની ઉપજના પ્રમાણમાં એમની રકમ સુકરર થઈ. રકમ તો ૧૦૦૦ ની અંદરની હતી પણ તે ઉધરાવવાની પદ્ધતિ આમે ગોપાળદાસને વાધો હતો. કેઈ લેન લેવાને રાજ છે કે નહિ, અને રાજ હોય તો કેટલી રકમની લેન લેવા ઇચ્છા છે તે પૂછ્યા સિવાય અમલદાર નાંકડા મૂકે તે સ્વીકારી લેવા એ ગોપાળદાસને અને એમના એક મિત્રને માનભંગ થવાની અને ધીકણપણાની નિશાની લાગી. આથી તેમણે પોતાના નામ ચાદીમાથી કાઢી નખાવ્યા અને આ વખતે તેઓ કશું ભગવા માગતા નથી એમ ચોકસું જણાવી દીધું. લગાઈ જેવા વખતમા એક નાનકડો તાલુકદાર લેન લેવા ના પાડે એમા એમની ભારે નિર્જયતા દીખી આવે છે. એમને ઘણા ઓગળી ગયા હતા એટલે આ મંજૂરમા પાછળથી કશું કહેવામા પણ ન આવ્યું પાછળથી ગોપાળદાસે રાજપુત્રીથી લેન અને દાન તર્ફકે ૬-૭ હજાર રૂપીઆ આપ્યા હતા. તેમા ૨૫૦૦ રૂપીઆની એક મોટર એમ્બ્યુલન્સ ફોર મારે લેટ આપી હતી તેનો પણ સમાવેશ થાય છે; રિક્કુટ માગના ગોપાળદાસે જણાવ્યું કે માગ તાલુકામાથી કેઈપણ માણસ આવવા ગજ નથી એટલે હું તે આપી શકતો નથી. જવાબ મળ્યો કે આપને માણસજ આપવાની જરૂર નથી. માણસો અમારી પાસે તૈયાર છે. તેના કુટુંબને આપવાના બદલાની રકમ આપ આપો એટલે એ માણસો આપના તાલુકાના જ ગણાશે. ત્રણસો ત્રણસો રૂપીએ ૩ લગાયક અને દોઢસો દોઢસો રૂપીએ ૨

[બનલગાયક માણસો તાલુકા તરફથી મોકલવામાં આવ્યા. એ માણસોને પૂના ચડાવતાં પહેલાં દરબારીને જોતલસર જવાનો પ્રસંગ આવેલો; માણસોને હજી રાજકોટ મોકલવામાં આવ્યા ન હતા. રસ્તામાં જતાં તેમને મળવાનો પ્રસંગ અત્યાનક મળ્યો. તે વખતે પેરેડમાંથી તેમાંના એક માણસે દોડી આવીને દરબાર-શ્રીને કહ્યું, “અમને ફાંગ્રીને લાકડે ચડાવવા શામાટે મોકલેલ છે?” એટલામાં તેનો અમલદાર આવીને તેને પકડી ગયો. આ વખતે એ બિચારાના બાયડી છોકરાંઓના આક્રંદથી ગોપાળદાસને ભારે આઘાત અને પશ્ચાત્તાપ થયો. એ સાચા દિલનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો. મુલાખે તેઓ પૂના પહોંચ્યા હશે તે મુલેહ થવાના સમાચાર ફરી વળ્યા.

બદલાતા સાહેબોનાં સ્મારક ફંડ સ્થાપવાને અને તેમના માનમાં પાર્ટી આપવાનો રિવાજ લગભગ સામાન્ય થઈ પડ્યો હોય છે. ઓફિસના ખુશામનપ્રિય દેશી અમલદારો આમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લે છે. નવા આવનાર સાહેબ પણ પોતાની પાછળ આવી નામના માટે લલચાય અને ખુશામનીયાઓનું હાથનાં રમકડાં અને તેમજ બદલચલા સાહેબ મોટા હોદ્દા ઉપર વળતે ફરીથી આવે ત્યારે પોતાના ઉપર સહેમ નજર રાખે એ આવાં સ્મારકો સ્થાપવાના હેતુઓમાંનો એક હોય છે. ગોપાળદાસની કારકીર્દીમાં કર્નલ કાર્ટર નામના એક ભલા સાહેબનું સ્મારક ફંડ શરૂ કરવામાં આવ્યું. અને તેમાં દરેક તાલુકદારોને અમુક અમુક સ્કમ ભરવાનું ઓફિસના મુખ્ય કરાણી.....એ કરાવ્યું. આ સ્મારક મામે ગોપાળદાસને વાંધો ન હતો પણ તેનાં નાણાં ઉઘરાવવાની આપખુદ પદ્ધતિ મામે તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો અને જણાવ્યું કે આ ફંડમાં મારે નાણાં ભરવાં વાજબી

છે કે નહિ તેનો વિચાર ક્યાં સિવાય એક દમડી પણ આપી શકું એમ નથી. કાળા સાહેબનો મિત્રજ ગયો અને તેમણે ગોપાળદાસને ખાનગીમાં બોલાવીને કહ્યું, “દરબાર સાહેબ! તમારે આ ફંડમાં નાણું ભરવાંજ પડશે અને ગ્રીધી રીતે નહિ ભરશે. તો તાલુકા ઉપર જમીં જેસાડી મેનેજર પાસેથી નાણું ભરાવવાનો ઉપાય અમારી પાસે છે. અને તે વખતે આપ પગે પડતા ફાળો આપવા આવશે તોપણ નહિ લઉં એ થાદ રાખજો.” ગોપાળદાસે ઠંડે પેટ્ટે જવાબ આપ્યો, “જ્યારે આવો ગ્રીધી ઉપાય આપની પાસે છે તો પછી હમણાં મને પગે પડવાનું પ્રયોજન શું? તે રીતે જ વસુલ કરી દ્યોને!”

એ બનાવને વરસો વીતી ગયા, પણ એ પછી કોઈ પણ ફંડમાં ગોપાળદાસનું નામ તેમની સંમતિ સિવાય ભૂલે ચૂકે નહિ મૂકવાની ગોરા કે કાળા અમલદારો ખાસ કાળજી રાખતા.

ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસે ગોપાળદાસ એક સરકસમાં ગયા હતા. ઉપલા “જમીં મૂકનાર” સાહેબ પણ તેમા પધાર્યા. તેમના આગમન વખતે ગોપાળદાસ ઉભા થયા નહિ એટલે તેમની પામે જઈ સાહેબ બોલ્યા, “કોઈ ગેઝેટેડ ઓફિસર આવે ત્યારે તાલુકદારે ઉભા થવું જોઈએ એ નિયમની આપને ખબર છે?” ગોપાળદાસે ઉત્તર આપ્યો, “એની તો મને ખબર નથી, પણ કોઈ તાલુકદાર આવે ત્યારે ગેઝેટેડ ઓફિસરે ઉભા થવું જોઈએ એમ મને લાગે છે ખરું. કારણકે અમને તમે ગાંડા ફરાવો ને તાલુકાપર જમીં જેસાડો તોયે અમે દરબારજ કહેવાઈએ. પરંતુ આપ તો નોકરી છોડો એટલે સાહેબ મરી જવાના અને સાદા ‘ર.....દ’ થવાના!”

એભલ પટગીર એક નામીચો બહારવટીઓ હતો. રાણપુર
 પાસેના નોલી ગામનો તે વતની હતો. તેણે બહારવટું લીધું
 હતું, પરંતુ તેમાંયે તે પોતાનું ક્ષત્રિયપણું દેખ દેખ વારંવાર
 વનો હતો. એના માટે એમ કહેવાય છે કે સ્ત્રી અને છોકરાંને
 તે ભાણેજ હતો. એ મમથમાં મહાભાઈનું નામ અને કામ
 પૂર જોમમાં પ્રકટી નીકળ્યું હતું. એ જંગલી બારવટીયાઓમાં
 પણ એમની હાકલ પહોંચેલી. રાયસાંકળીના ફરખાર મહાત્મા
 ગાંધીજીના પક્ષના છે અને પોતાની પ્રગતે બહુ મુખ અને
 સંતોષ આપે છે એમ તેને ખબર હોવાથી તેમની રચતને નહિ
 હુંટવા તેણે પોતાના સાથીઓને મૂચના આપી હતી. એક
 યનાવ એવો બન્યો કે એક વખત રાયસાંકળીના જે ગોવાળી
 આના છોકરાંને તેઓ ખગર ન આપી દે તે માટે એસલતન
 માણસોએ પકડીને પોતાનું કામ સમાપ્ત થઈ જાય ત્યાં મુઠ્ઠી
 જેસાડી મૂક્યા. તેમને ખાવાનું આપવામાં આવ્યું થોડીવાર
 પછી છોકરા તરફના થતાં એસલે પોતાના માણસને પાણી
 લાવવા હુકમ કર્યો. ફર જવાની આગસે તે માણસ નજીકમાંથી
 ખાડું પાણી લઈ આવ્યો. છોકરાઓએ તે ન પીધું એટલે એ-
 લલે પોતાના માણસને તમાચા માર્યો અને કહ્યું, ‘આવાં ફૂલ
 જેવા બચ્ચાને તે ખાડું પાણી અપાય? વળી જાણુનો નથી
 એ સાંકળીના છોકરાં છે? પેલો માણસ દોડતો ગયો અને મીઠું
 પાણી બાગકો માટે લઈ આવ્યો. તેજ પ્રમંગે ફરથી એક
 ગાડું આવતું દેખાયું. તેને હુંટવાનો ઇગદો સળ્યો. પણ
 એસલતને લાગ્યું કે એ ગાડું સાંકળીનું છે. ગાડું પાસે આવ્યું.
 પૂછી જોતાં એસલતની માન્યતા આવી પડી અને ગાડાને સલા
 મન જવા દીધું. થોડીવાર પછી એક બીજું ગાડું દેખાયું
 તે રાઈનું હોવાનું અનુમાન થયું. એભલે પોતાના માણસોને સૂ

યના આપી કે હું તપાસ કરીશ અને નહિનું નાહું નીકળશે તો-
જશરત કરીશ એવે તમે નીકળી પડજો છેવટે એ ગાહું
બીજા ગામનું નીકળ્યું અને હુપાયું.

આ પ્રમાણે નર્મ માડણીના માણસોને ઇરાદાપૂર્વક એલલ
ડોડી મૂકતો એની વાત સૌના આગ્રવામાં આવી અને તેથી
ગોપાળદાસે એલવને જ શ્રય આપવાનો શક પડ્યો જે એલલ
મલબધા પોલિસોની તાળમા ધૂળ નાખતો અને ગામની આસ
પાસ પહોંચે ભગ્ન પ્રિયાળબધ પોલિસના લશ્કરને હાથતાલી
આપીને આવી જતો અને બિચાજ ગોપાળદાસના મિપાઈની
શી તાડાત કે રાત્રી શકે ? આથી ગોપાળદાસના તાલુકામા
પોલિસે એલવને પાંચ હજારમિયાનગીરી કરવા માડી ગોપાળદાસ
ઉપર એલવને શ્રય આપવાનો શક હતો છતાં તેમણે પોતાની
આ પ્રમાણે ધર્તી હ મિથનગીરીનો વિગ્રહ કર્યો અને જણા
ઈયું કે લયામુલી ના પામે અષ્ટ્યાગ છે ત્યામુધી તેનો લોગ
વગેરે હું કરીશ અષ્ટ્યાગ લઈ લોને કાતો હજારમિયાન ગીરી
છોડો આખરે પાંચ નમનું આપ્યું પાછાથી એલવ તેના
એક માણસના રાત્રી નાગી અને નોગી ગામની વચ્ચેના
એક પડતર કાંઠા નો હતો તેને પાવિમે ઘેરી લીધો

પોતાની કીર્તિથી પોતાની પ્રશ્નનું કૈવં રક્ષણ કરી શકે છે-
શકે છે તેનું દૃષ્ટાન્ત આ કિસ્સો સ્પષ્ટ કરે છે.

૪૮

મવન ૧૯૭૫ માં કાઠિયાવાડમાં દુકાળ હતો. ધામ ચારા વિના ઘણા ઢોરો મરી જવા લાગ્યાં. તે વખતે કર્નલ જોશીના નામના સૌરાષ્ટ્ર પ્રાન્તના પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબે એક શોધ કરી. “ હાથલા ઘોર ” જેને ગુજરાતમાં કાઠીયા કંટાળા કહેવામાં આવે છે તેના કાટા ખાળી નાખી કટકા કરી તેમાં મીઠું ભેળવવામાં આવે તો તે ઢોરોને માટે સારા જોગફ ધણ પડે છે અને ઢોર તે ઘણી રૂચિથી ખાય છે. આવો માહેળનો મન બંધાયો હતો, અને તેના પ્રચારને માટે એક ખાતું તૈયારવામાં આવ્યું હતું. ગામે ગામથી તેના રિપોર્ટ મંગાવવામાં આવતા અને ધામ કરતાં પણ ઢોર આ ઘોર વધારે હોંશથી ખાય છે એવા રિપોર્ટ મળે તે વાચી સાહેબ કુટ્યા સમ્માતા નહિ.

દુકાળ પ્રસંગને માટે ઢસામાં અગાઉથી જ ધાસચારાનો સંગ્રહ કરી રાખવાની દૂરદેશી ગોપાળદાસે રાખેલી હોવાથી અને થોડું ધણું નવું ધામ અને ગરકો ગામમાં ઉત્પન્ન થવાને લીધે ઢસાના ઢોર હાથલા ઘોરના રૂચિકારક ખોરાકથી ભેનશીબ રહ્યા હતા. સાહેબ ઢોરોની જુદાં ધાયા અને ગોપાળદાસને “ હાથલા ઘોર ” ઢોરને ખવડાવવા આગ્રહ કર્યો. સાહેબની શોધની સફળતા-નિષ્ફળતાના પ્રશ્નમાં ન ઉતરતાં પોતાની પાસેનો પૃથ્વઠો ખતાવી નવા ખોરાકની ઢસાને જરૂર નથી એવો જવાબ ગોપાળદાસે આપ્યો. પણ આખરે સાહેબને રાજી રાખવા થાણાની દરમિયાનગીરી સિવાય એ ખોરાક ઢોરને આપી જોવાનું સ્વીકાર્યું.

ઢસાના રિપોર્ટ મંતોષકારક પરિણામ દર્શાવના ન હતા. તેમાં સાહેબની શોધની વાડવાડ ગવાતી ન હતી સાહેબની દૃઢ માન્યતા હતી કે જ્યાં જ્યાં ઢોર આ ખોરાક હોંશથી ખાતાં ન હોય ત્યાં ત્યાં બેકાળજી અથવા પદ્ધતિનો દોષ હોયો જ નેમ્બએ ખોરાકનાં ઉમદાપણમાં શંકાને સ્થાન હોઈ શકે જ નહિ. બધા ઢોર ખાય અને ઢસાના ઢોર શા માટે ન ખાય એ પ્રશ્ન સાહેબને અકાવતો. આખરે ટોપલીઓમાં દોષ હશે એમ અનુમાન એંઆયુ અને ૨૦૦ ટોપલી ટમાને માટે ઢસાના ખર્ચે મોકલવામાં આવી ટોપલીઓ પાછી વાળવામાં આવી, માહેબ આંધે ઢાણાની દરમિયાનગીરી ન ગહેવાની થયેલી શરતનો ભંગ થતો જણાવી વડીવટદારે ઘોર ખવડાવવાનું બંધ કર્યું !

ગોપાળદાસ આ વખતે વમો હતા. તેમને માહેબે આ મં-અંધમા મગી જવા બે ત્રણ તાગ કર્યા ગોપાળદાસે લખી જ-ણાવ્યું કે હું અહીં પણ માગ બેકુનોની સલાહના કામમાં સુધારો છું એટલે તરત જ છુટો થઈ ગયું તેમ નથી સાહે-બના સુસ્માનો પાર રહ્યો નહિ. ઢસાના વડીવટદારને બગરફ કરવાની સૂચના થઈ તેમના હાથના લખાણો જે ઢાણકાર તરફ જતા તે પાછા ફરવા લાગ્યા ઢસાના વડીવટદારને નીમવાની કે બરતરફ કરવાની સત્તા દબ્બારની હોવાથી ગોપાળદાસે તેને બદલ્યો નહિ. સાહેબનો મુકામ ઢાણદેવડીમાં હતો ત્યારે ગોપા-ળદાસ તેમને મળવા ગયા છએક વાગે માહેબ કામમાંથી પરવાર્યા અને ગોપાળદાસ નાંધે ફરવા નીકળ્યા. આગળ વાનચીત કરતા બન્ને ગ્રાસ્યા અને પાછળ પાછળ માહેબની મોટર આવતી.

ઘોટે ફૂગ ગયા એટલે એક નાશુ આગ્યુ ગોપાળદાસ ઢા-કવાથી તેના ઉપર બેઠા અને માહેબ ઉભા રહ્યા. હાથડા ઘોરનું પ્રકરણ ઉઘડ્યું અને બંધ પડ્યું. પાછી વડીવટદાર અમરચંદને

હર કરવાની વાત નીકળી. અત્યાર સુધી જાંબ રહેલો પડેલો કાચો. “કાળા કાચદા” સામેના વિરોધ તરફકે આખા હિંદુ-સ્તાનમાં પડેલી હડતાળનું અનુકરણ હસામાં પણ થયું હતું તે સાહેબની આંખમાં કળુની માફક ખૂંચતું હતું. હડતાળ પડતી નહિ અટકાવવાના શુભ્દા બદલ વહીવટદારને ઘરતરફ કરવાનો સાહેબનો નિશ્ચય હતો, પરંતુ કાગળ ઉપર તે કારણ ચંદે નહિ તેટલા માટે “હાથલા ઘોર” ખવડાવવાની બેઠકદારીનો શુભ્દા તેને માથે ચોટાડવામાં આવ્યો હતો. માહેબે દલીલ કરી કે હડતાળ પડતી વહીવટદાર કે તમે અટકાવી શક્યા નહિ એનો અર્થ એ કે વહીવટદાર કે તમારો કાબુ ફેંચત ઉપર નથી, માટે વહીવટદાર નાલાયક છે. એને હર કરવો જ જોઈએ. ગોપાળ-દાસે જવાબ આપ્યો, “એ દિવસે મુળમંદા પણ ભારે હડતાળ હતી એટલે એનો અર્થ ત્યારે એવો બને ને કે મુળમંદા ગવ-નગનો લોકો ઉપર કાબુ નથી? અને તેઓ પણ નાલાયક છે?” આ સામગીને સાહેબનું માથું ડરી ગયું, અને મભ્યતા કે વિવેક પણ વિસરી જઈને મોટરમાં ચઢી બેઠા એકવીસ રૂપી ચાનો કાગડુંન પગે ચાલીને હાથલા ઘોર ઢોરને યાગળર ખવડાવાય છે કે નહિ તેની તપાસ અર્થે નજીકના એક ગામે ગયેલો તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને મોટરમાં સામે લીધો, પરંતુ

આ સાહેબ ફારેગ થયા ત્યારે તેમના માનમાં અગાઉ થયેલા
હુકોઈ અમારુ કરના વધારે મોટુ અમારુ કરવાનો તેમના
શિસ્તેદાર રા લગવાનજીલાઈનો ઇરાદો હતો તેની તૈયારી
થવા માડી અને અમારુ મમિતિ નિમાઈ શ્રી રણછોડદાસ
નામના એક વિવાયત જઈ આવેલા કાગલાગીને તેના મંત્રી
નીમવામાં આવ્યા તે ગોપાળદાસના મિત્ર હતા દરેક તાલુક
દાગને આ રાજામાં નાણા લગવાનું કહેવામાં આવ્યું ગોપાળ
દાસે કમિનિના મંત્રીને પત્ર લખ્યો અને પોતે એક પાઈ પણ
એ ફરમા લગવા માગના નથી એમ કાગલો અને દલીલોમહિત
જણાવ્યું, અને તેના કાગલો પણ ગડ્યા મંત્રીએ જવાબ આપ્યો
કે તમારો કાગલ મળ્યો, પણ તે કમિનિ આગળ મૂક્યો નથી
નાકડ તમારી વિરૂદ્ધતા ખુલી યેને જણાઈ આવશે, અને કલ
પગપગએ સાહેબને કાને વાત જાય એ માટે નહિ તમારે
ફારામાં નાણા ન લગવા હોય તો ન લગશો ગોપાળદાસે લ
ખ્યું કે મારે કાગલ કમિનિ આગળ મૂકાય તે મારે જ મે
લખ્યો છે સાહેબને કાને વાત જાય એ તો મારો એ કાગલ
લખવાનો હેતુ છે જો તમે કમિનિ આગળ કાગલ ન મૂકશો
તો મારે જાતે માગ સહ્યો ઉપર લખ્યો પડશે આખરે કમિ
નિમાં કાગલ વાળ્યો લગવાનજીલાઈએ તે છતા ગોપાળદાસની
વતી ફરમા કે પરુ લખ્યાં, અને તે વાત તેમને લમી જણાવી
લગવાનજી ગોપાળદાસના મિત્ર હતા છતા તેમણે લખ્યું કે
“ આ કાર્યમાં તમે મને શ માવશો નહિ તમ ધારતા હશે
કે હમણા તને નાણા લરશે, ને પાછળથી હુ આપી ફરજ
પણ હુ અપાઈ કરે છુ કે તમે લખશો તો તમારો નાણા જશે,
અને હુ જાહેરમાં પ્રકટ કરીશ કે માગ નાને લગાયેલા નાણા
મે લખ્યાં નથી ” લગવાનજીએ નાણા તે લખ્યાં જ પણ

આખરે ગોપાળદાસે મિત્રને જાનર તે વાતનો ઇન્કાર ગાહેરમાં ન કર્યો.

૧૦

“ મારી નબળાઈ ”

ગોપાળદાસ મનુષ્ય છે અને મનુષ્ય કંઈ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નથી. ઘણા યા થોડા પ્રમાણમાં ત્રુટીઓ તો મનુષ્ય માત્રમાં હોય છેજ. ગોપાળદાસમાં આવી ત્રુટી અથવા નબળાઈનો અભાવ નથી. સત્યના લોભે પણ મિદ્ધાન્તનું પાલન કરવાનું આત્મભળ ધરાવનાર વ્યક્તિ કેટલીક વખત નાની અને નહુવી બાબતની શુભાશીના બધન તોડવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. ગોપાળદાસ એનું એક દષ્ટાન્ત છે. એમની અને બીડીની વચ્ચે દંદ યુદ્ધો જામ્યાં હતાં, અને વિજયનો વાવટો બીડીબાઈનો જ ફરકતો રહ્યો છે. એમના મિત્ર ગિજ્ઞુબાઈ એક પ્રસંગનીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

“ ઉનાળાની એક નુહર સાંજે હું, મારા મિત્ર, અને તેમનાં સનેહાળ પત્ની, ત્રણે જણા ફળીઆમાં ખાટલા ઢાળી વાતચીત કરી રહ્યાં હતા. ૧૫માથી વાત નીકળતાં મારા મિત્રનાં મનનીએ કહ્યું, “ ગિજ્ઞુભાઈ, આ વખતે તમે એમને ખીવામાંથી છોડાવો તો ઠીક. હવે તો તેમનો શોખ વધ્યો છે. એક હોકો હમણાં બનાવરાવ્યો છે, અને તે ઉપર પાંચસો રૂપીઆ ખર્ચ્યા છે. ”

મારા શ્રીમંત મિત્રે વચમાં કહ્યું, “ હા, સાચી વાત છે. હોં સારો મગ્નનો બનાવ્યો છે. ખરેખર પાંચસો રૂપિયા વ્યા છે. વગી તે દેશી બનાવડનો છે. આ જામના (હસાના) નીએજ બનાવ્યો છે. ” આમ કહી તેમણે હોકો મંગાવ્યો. ન્હયો અને નીચે મૂકતાં કહ્યું, “ આ વળને તો લલે એઓ પીડી-હોકો પીએ. લલેને પીતા. નીમ તો નથી જ લેવરાવવું. તેમ લલેને તેઓ તોડે એવા છે, એટલે નીમ લેવરાવીને શું રીએ ? ”

■ ખરું છે. મેં ઘણીયે વાર ખીડી ન પીવા નિશ્ચય કર્યો છે, પણ વારંવાર ખીડી સાંભરી આવે છે. એ “ મારી નબળાઈ ” કે એ હું જાણું છું. પણ અમુક અમુક વખતે મન થઈ આવે કે, અને પછી ખીડી પીવાઈ જાય છે. ”

મેં કહ્યું, “ પણ મારો આથક જ ક્યાં છે કે તમે ખીડી ખીડી દો. હવે તો જલે તમે ખૂણ ખીડી કુકો. તમે અસહકારી થયા છો. સાચી બાબતમાં સરકારની સામે થવા હિંમત ધરાવો કે. એને અર્થજ એટલો કે તમારામાં જે બળ છે તે એટલું મધું છે કે તમે ખીડી પણ છોડી ન શકો. ”

આ માર્મિક વાક્યની તેમના મન પર અસર થઈ. તેઓ જરા વિચારમાં પડ્યા. તેમણે કહ્યું, “ બધી વાત ખરી, પણ આ “ મારી નબળાઈ ” છે. આને છોડતાં જરા વાર લાગશે. ”

મેં કહ્યું, “ જેવી તમારી મરણ. મારો આથક નથી. ”

એટલામાં એમનાં પત્ની બોલ્યાં, “ એમ ન કહો. એમ તો એ કદી ખીડી છોડવાના જ નહિ. તમારે આ વખતે એમની ખીડી છોડાવવી જ જોઈએ. ”

મેં કહ્યું, “ લાઇથી, મારા બહેનનો આટલો બધો આથક છે ત્યારે તો તમે ખીડી પીજ ન શકો. મારા બહેનની ખાતર,

તેના તરફના તમારા સ્નેહની ખાતર પણ તમે તે છોડી જ દો. હવે તમારી નજાત આલશે નહિ. તમારી ઇચ્છા હોય તો હું પણ તમારી સાથે તમે કહો તે નિયમ લઉં. પણ હવે તો તમારે આ ટેવ છોડયે જ છુટકો. ”

જાણે મનમાં કંઈ નવીન વિચાર સ્ફુર્તો હોય તેમ તેમણે કહ્યું, “ તમે નીમ ત્યો તેમાં શું ? આ. .... જેને બીડી છોડાવવી છે અને જે તે માટે એટલી બધી કાગલ ધગવે છે, તે જ માગી સાથે હું કહું તે નીમ લે તો, ભલે હું બીડી છોડી દેવા તૈયાર છું. ”

મેં કહ્યું, “ તેમાં શું ? એમણે તો તમાગ માટે નીમ લેવો જ જોઈએ. એ તો તૈયાર જ છે. તેમા પૂછવાનું પણ શું હોય ? ”

મિત્ર બોલ્યા, “ ના, રે ! બાધ, એ નિયમ નહિ જ લે. હું કહું છું તેમ એ કરે તો હું આ જ બીડી છોડું છું. પણ એ ક્યાંથી અને ? ત્યો ત્યારે, એ મારી સાથે ઢંઢાડે આવે અને નાહ નહિ એવું નીમ લેશે ? ”

મારા બહેનની મનોદશા હું જોઈ શક્યો. તેમના મનમાં વિચારપરંપરા ચાલતી હતી. તે મુંઝવણમાં હતા.

મેં કહ્યું, “ બેશક લેશે જ તમારા હિત માટે તેમણે આ દ્રુ તો કરવું જ જોઈએ, નહિતર તમને આ વ્યસનમાંથી મુક્ત કરવાની વાતો કરતા હતા તે ખોટી જ કરે. ”

“ પોતાના પતિને દુર્ગુણમાથી બચાવવા પૂર્વે અનેક સ્ત્રી-એએ ભારે ભારે સંકટો વેઠ્યા છે, તો આમાં તે શી મોટી વાત છે ? આમાં તો એક પંથ ને દો કાજ જેવું થશે. તમારું વ્યસન જશે અને અત્યંતોદારના પવિત્ર કાર્યમાં બળ આવશે. બ્યારે આવી બહેનો જ આ હીલચાલને ઉપાડી લેશે ત્યારે જ અરે ઉદ્ધાર થશે. ”

મારા ચિત્ર બોલ્યા, “એ તો હડહડતાં સ્વામીનારાયણ છે. ભાઈ, પછી એની મૂર્તિનું શું થાય ? એ તો કદી ઢેઢવાટે આવવાનું નીમ લે ખરાં ? જો એ લેતાં હોય તો, ચાલો, આપણે અત્યારથી બીડી ન પીવી. ”

મેં કહ્યું, “તમારી ભૂલ થાય છે. અંત્યજ્ઞેને અડવું, અડીને નહાવું નહિ, તેને અને આપણા ધર્મને કંઈ સંબંધ નથી. આપણે તેથી સ્વામીનારાયણ મટી ન જઈએ. આપણે મૂર્તિની પૂજા કરી શકીએ. મહાત્મા ગાંધીજી પક્ષ વૈષ્ણવ છે. તેઓ ચુસ્ત સનાતની છે, અને છતાં અંત્યજ્ઞેને અડવામાં કશો ય સંકોચ રાખતા નથી. એમના એક ભત્રિજા છે. તેઓ વૈષ્ણવ છે, ગાળામાં કંઠી બાંધે છે. સવારે નહાઈ ધોઈને ગીતા વાંચે છે. તેનો પાડ કરે છે, અને છતાં અંત્યજ્ઞશાળામાં શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે. આપણે જેને અધમ દશામાં રાખ્યા છે તેને ઉદ્ધારવા માટે અડવામાં પાપ નથી પણ ઉલટું પુણ્ય છે ! ”

“તમે એમને હજી સમજતા જ નથી. એ શાંતિથી બેઠા છે તેથી શું ? તમારા અને અંત્યજ્ઞના હિત માટે એઓ આટલું કરવાનાં જ. કેમ ખડેન, તમે શું માનો છો ? ચોક્કસ હાજ પાડો એટલે એમનું મો બંધ થાય. ”

ખડેન બોલ્યા, “મારે ક્યાં વાધો છે ? હું ત્યાં જવામાં વાંધો નહિ રાખું અને જઈ આવીને નાહીશ પણ નહિ. પણ એઓજ બીડી છોડી શકવાના નથી એમણે એટલું નક્કી કરવું જોઈએ કે પાછળથી તેમણે નીમ મૂકી દેવા માટે મને કહેવું નહિ જોઈએ, કે લલચાવવી ન જોઈએ એ પાછળથી કહે કે હવે તો બીડી પીધા પિના નહિ ચાલે, ત્યારે હું સુસ્કેલીમાં આવી પડું. ”

મેં કહ્યું, “તમારે કહેવું કે બીજાની સમક્ષ આપણે લીધેલો નિયમ તોડાય જ નહિ. ઉલટું દેખાથી તેનું પાલન કરવું

જાહેર, અને છતાં તેઓ નિયમ તોડવાનું કહે તો રીસાઃ જાહેર: ”

મારા મિત્ર આ જાહેર સમય ગમ્મત ખાતર બીડી પીતા હતા, અને કહેતા હતા કે “ હવે થોડા જ વખતમાં આ બીડી જશે, માટે આજ બેટલી પીવાય તેટલી પી લઉં. ” આખરે નિર્ણય થયો કે મારા મિત્રે બીડી છોડી દેવી અને એમના પત્નીએ એમની સાથે ઢંડવાડે જવું અને ત્યાં જઈ આવી નહાવું નહિ.

પછી સૌ જાહેર ઉઠ્યાં. તે વખતે મારો આનંદ કેટલો જાહેર હશે ?

એ વખતે ગોપાળદાસની સાથે ગામના બીજા પણ ઘણા યુવાનોએ બીડી છોડવાનાં નીમ લીધાં હતાં. પરંતુ ઢસાન એડમીનીસ્ટ્રેશન રિપોર્ટમાં આ સંબંધમાં ત્યાંના વહીવટદાર લીધેલી નીચેના ભાવર્થની નોંધ વાંચવામાં આવે છે:—

“ ગીનુભાઈની ઢસાનો મુલાકાત પ્રસંગે દરબારશ્રી અને તેમની સાથે ઘણા યુવકોએ બીડી નહિ પીવાનાં મત લીધાં હતાં. પરંતુ અમારે દીલગીરી સાથે નોંધ લેવી પડે છે કે એ મત તોડવાની આગેવાની દરબારશ્રીએ પોતે લીધી અને તેની માઠી અસર બીજાઓ ઉપર પણ થઈ. ”

* દરબારશ્રીના પોતાના ઉપર આવી નોંધ એડમીનીસ્ટ્રેશન રિપોર્ટમાં તેમનો વહીવટદાર નિર્ભયતાથી લખી શકે એટલું વિચારસ્વાતંત્ર્ય ગોપાળદાસે ઢસામાં કેળવ્યું છે. આ નોંધ વાંચી ત્યારે ગોપાળદાસે જ તેના લખનારને પૂછ્યું, “ એડમીનીસ્ટ્રેશન રિપોર્ટમાં તે આવી વાત લખાતી હશે ? આ બીડી પ્રકરણને વહીવટી રીપોર્ટ

તા. ૪ થી જુલાઈ ૧૯૨૨ ને દિવસે આણંદ સ્વરાજ્ય આદ્યમમાં આ ચરિત્ર લખનાર અને બીજા કેટલાક કાર્યકર્તાઓ સ્વનાત્મક કાર્યક્રમને અંગે મળ્યા હતા. આણંદની પરિપક્વ વખતે દેશમાં સુરત જીલ્લાના કેટલાક ભાઈઓ કાર્યસિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી નાના પ્રકારનાં ત્યાગનાં વ્રત લીધાં હતાં તેની વાત નીકળી. એ વખતે ગોપાળદાસ બીડી કુંકતા હતા. ભાઈ મોહનલાલ પંડ્યા (ખેડાની મહેમુલી લડતના ‘કુંગળીચીર’) એ આજના દિવસે થોડો મેલ ધોવાનો જાશકુ કર્યો. ભાઈ કુલચંદ ગાપુજી અને ભાઈ ગોકળદાસ તલાટી જેવા વૃદ્ધ પુરુષો તેમજ બીજા યુવકોએ ખાંડ અને રૂઢાં છોડ્યા. ગોપાળદાસે શું છોડ્યું તેનો સંકલ્પ મૂકાવવાનું અને સોંપવામાં આવ્યું. જોનો આશ્રય હતો કે ગોપાળદાસ બીડી છોડે. પણ બીડીની ગોપાળદાસપરની સત્તાથી હું માહિતગાર હતો, એટલે તેનો સંકલ્પ મૂકાવવાની મારી હિંમત ન આવી. તેમાં અર્થ પણ ન લાગ્યો. મેં એમને ખાંડ છોડવાનું જણાવ્યું, અને તેમણે તે છોડી. પણ તરત જ બોલી ઉઠ્યા કે ‘તમે કહ્યા છે. ને આ વખતે બીડી મૂકવાનું કહ્યું હોત તો હું છોડી દેત. આ માલગી સોએ વધુ આશ્રય કર્યો, અને બીજા સંકલ્પ બીડી છોડવાનો ગોપાળદાસે કર્યો. એ સંકલ્પનો જે દિવસે ભંજ થાય દિવસે પ્રાયશ્ચિત તરીકે ચનાજ ન લેવું એ પણ તેમણે જાહેર કર્યું. મહીનોએક આ વ્રતનું પાલન થયું હશે. પછી જ્યારે અમે

સાથે શો સંબંધ ?” વડીવટદાર-જે ઢસાનો પાણીદાર યુવક હતો-તેણે કહ્યું, “આપણા રીપોર્ટમાં તો તાલુકાની નૈતિક પ્રગતિ કે અધોગતિ પણ દર્શાવી જોઈએ, અને દરમાર જેવા માણસ વ્રત તોડે એ પ્રસંગ નાનિસનો ન ગણાય.”

હસા જયા ત્યારે કોઈએ એમને ખીડી આપી. તે વખતે ક્યદા-વક્તા તરીકે તેમણે જણાવ્યું કે “ મેં નિયમનો ભંગ નથી કર્યો એમ તો નથી, પણ મને મંકુટ મૂકાવનારની હાજરીમાં હું વધુ ભંગ કરવા ઇચ્છતો નથી. ” આ પછી હુમણાં એમણે દૂધ, દડો અને દૂળ ઉપર રહેવાનો અખતરો આરંભ્યો છે. અનાજ એ રીતે આપોઆપ છુટ્યું, એટલે જાહેર રીતે ખીડી પીવાનો એમને પરવાનો મળી જયો !

આ એક જ વસ્તુ એવી છે કે એની આગળ પહોંચ જવા નિશ્ચય સકલપણગ્રામી ગોપાળદાસ રાંક થઈ જાય છે. આ વિષે તેઓ વાગવા કબૂલ કરી લે છે કે એટલી “ મારી નાખાઈ ” છે.

એમની નબળાઈનો એક ખીજો પ્રસંગ પણ મારા જાણવા-મા છે મિત્રો કે મેમાનોને, તેઓ જોડું કરતા હોય તોપણ તેમનું મન દુભાશે એ ખીકથી તે કહેવાની એમની હિંમત ચાલતી નથી. હસામા અત્યંત પરિવ્રજ એમણે મેળવી હતી, અને તેના પ્રમુખ તરીકે એમના મિત્ર કવિ નાનાલાલ સુંદરાયા હતા. કવિ કાઠિયાવાડ એજન્સીની શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર હતા. હસાની અત્યંત શાળાના શિક્ષક એ વખતે રજા ઉપર હતા. એટલે તેમની વતી પરિવ્રજ સંબંધી કંઈક કામ કરવાનું કવિએ એક ખીજી શાળાના શિક્ષકને સોંપ્યું. કંઈક ગેરસમજથી કવિને તેમને માટે જોટો ખ્યાલ બધાઈ જયો, અને તે શિક્ષકને ધમકાવીને પોતા પાસેથી ચાલી જવા કહ્યું. ખીજે દિવસે ગોપાળદાસે એ શિક્ષકને દરબારગઢમાં આવવા જણાવ્યું. તેણે કહ્યું, ‘ હું આવું, પણ કવિ માહેમ ત્યાં ઉતર્યો છે તેઓ મારું ફરીથી અપમાન કરશે, અને મને ચાલી જવા કહેશે એ કરતા મેં ન જ આવું એ ઠીક છે ’ ગોપાળદાસે તેની જવાબદારી પો

તાના માથે લીધી, અને બીજે દિવસે શિક્ષક દરબારગઢમાં આવ્યો. તેને જ્ઞેતાં જ કવિએ દુર્વાસાસ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને થોડીક પુષ્પાંગલિથી નવાજ્યા બાદ પોતાના મુકામ ઉપરથી ચાલી જવા ફરમાવ્યું.

પેલા શિક્ષકે કહ્યું, “ સાહેબ, હું આપના મુકામ ઉપર નથી આવ્યો, પણ દરબારગઢમાં આવ્યો છું, અને તે પણ અમારા દરબાર સાહેબના કહેવાથી. એટલે દરબાર સાહેબ કહેશે તો હું જઇશ. ”

આ વખતે ગોપાળદાસે કવિને સ્પષ્ટ વાત કહેવી જોઇતી હતી. તેને ઠેકાણે પેલા શિક્ષકને કહ્યું, “ જ્ઞેને લાઇ, એ મારા મેમાન છે, એટલે વચમાં મને પૂછીને મારી સ્થિતિ શું કામ કંકાડી કરે છે ? ” બિચારો શિક્ષક “ સાહેબ, મેં નહોતું કહ્યું, માફ નાહક અપમાન થશે ! ” એમ કહી રવાના થઇ ગયો.

• .૧૧

સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ અને સખાવતો

સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાનો રંગ ગોપાળદાસને પહેલેથી જ અડેલો. કેળવણી એ એમનો ખાસ કાર્યપ્રદેશ હતો; તેમજ સામાજિક સુધારાના પ્રયત્ન પણ આદરતા. પરંતુ રાજકીય હિલચાલમાં ઝંપલાવ્યા પહેલાં ચરોત્તર અને ઢસા સાંકળી જ એમની પ્રવૃત્તિઓના મર્યાદિત ક્ષેત્ર હતાં. બહારત કીધા વિના શાંતપણે કામ કરવાનું એમને ઘણું ગમતું. શ્રી. મોતીલાલ ઉપરના એક પત્રમાંથી એમના ઉદ્ગારો નોંધીશું:—

“ સાંકળીમાં મેં કહેલા કામથી આલાવાડના પોલિટિક્સ એજન્ટ સાહેબ બહુ ખુશ થયા, અને કોઈ માન મળે તે સ્વ કારવાની મારી ખુશી પૂછી. મેં કહ્યું, “ મને પ્રકટમાં આવે સિવાય કામ કરવું પસંદ છે, અને આજ જાણની દ્રષ્ટિએ ચક્ર બીલકુલ પસંદ નથી. ”

પોતાના દરજ્જાથી નહિ પણ લાયકાતના બળેજ બહા પડવાનો એમનો અને એમના ગુરૂનો આદર્શ હતો, અને તેથી અમુક સમય સુધી કોઈ પણ મોટી સલા કે પરિષદનું પ્રમુખ પદ ન સ્વીકારવાનો એમનો નિશ્ચય હતો. પાર્ટીદાર પરિષદનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવા તેના મંચાલક કુંવરજીભાઈ તરફથી આવેલી માગણીનો આજ કાગળથી અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો, અને આર્થિક ધર્મ પરિષદનું પ્રમુખપદ શરમ ન છંડાવાથી સ્વીકારવા બદલ એજ કારણથી એમને પાછળથી પસ્તાવો થયેલ હતો. છતાં એક મામાન્ય પ્રેક્ષક તરીકે આવી મલાઓમાં લાગ લેવાનો એમને રસ હતો. “ વસોની માર્વાનિક સલાઓમાં લગભગ બધીમા તેઓ વગર બોલાવ્યે પણ હાજરી આપતા, અને ઘણી વખત તે સલા બોલાવનારઓની પહેલાં મલામા જઈને બેસતા ” કેટલાં જોખમ વેડીને અમદાવાદની પ્રાતિક પરિષદ અને દાડિયાવાડની રાજકીય પરિષદમાં લાગ લીધો હતો તે આપણે જોઈ ગયા છીએ.

સને ૧૯૨૦ ના જુનમાં દસામાં મળેલી બીજી અંતર પરિષદને એમનું મહત્તાચ્યુ અને ઉદાર ઉત્તેજન હતું. “ દે-સાઈ ” સાહેબે પરિષદના મેમાનોની જે સરસા કરી હતી તે અંતર ભાઈઓ કોઈ પણ વખતે વિસરે તેમ નથી. ૭૦૦ માણસોને વણે ટંકનું જમણ તે નામદાર તરફથીજ મળ્યું હતું. ૫

વળી પરિપક્વનો મંડપ બંધાવી આપ્યો હતો, અને મેમાનોને સુવા માટે તાંબુ આપીને બધી જાતની સગવડ કરી આપી હતી.*

મોટી પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ પ્રમુખપદ સ્વીકારતા નહિ, પરંતુ પોતાના ગામના-વસોના-યુવક મંડળના પ્રમુખ તો તેઓ હતા જ. વસોનું જાહેર જીવન શ્રી. મોતીભાઈ અને આ “યુવક મંડળ” ના પ્રયત્નને આભારી છે, અને યુવક મંડળનો પ્રાણ તે ગોપાળદાસ. એટલે ગોપાળદાસને સમજવા માટે આ “યુવક મંડળ” ની પ્રવૃત્તિઓ જાણવી જરૂરની છે. તા. ૧૦-૬-૧૯૧૮ ને રાજ પ્રકટ થયેલા એના રીપોર્ટમાંથી કેટલાક ફેરો ઉતારીશું:—

“સભાઓ ઉપરાંત કેળવણીના અને સમાજસેવાના અન્ય કાર્યો કરવા યુવકોને એક સ્વતંત્ર મંડળની જરૂર જણાઈ. તેથી સંવત ૧૯૭૦ ના દિવાળીના તહેવારોમાં “યંગ મેન્સ એસોસીએશન” એ નામથી એક મંડળ સ્થાપ્યું.....

“રજાઓના દિવસોમાં ભાષણો આપવાં, વિદ્યાર્થીઓની વક્તૃત્વ શક્તિ ખીલે, મસ્જાનગી ભરેલી રમતો રમવાનો શોખ તેમનામાં વધે, અને કન્યાશાળામાં શીવણ ભરત કામને ઉત્તેજન મળે તે માટે ઇનામો આપવાં, ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો પૂરાં પાડવાં અને બહારગામ ભણવા જનાર ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને વગર ત્યાજે નાણાંની મદદ કરવી, એવી વિધિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી મંડળના કામની શરૂઆત થઈ હતી. પરંતુ કાર્ય કરવામાં જેમ જેમ અનુભવ મળતો ગયો,

હુંજ નહિ પરંતુ તેમને ખીલવવાની અને આગળ વધારવાની ખાસ આવશ્યકતા જણાય. આ ભારે ખર્ચની જવાબદારીઓ સ્વીકારી કેળવણીનું કાર્ય હંમેશને માટે આગળ ને આગળ ચાલતું રાખે તેવા પવિત્ર ને ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી આ કેળવણી મંડળનો જન્મ થયો છે.

“ યુવક મંડળનો વા વસો ગામની સઘળી પ્રવૃત્તિઓને છેલ્લો આઠ વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસીએ અને તેમાં યુવક મંડળના પ્રમુખ રા. રા. ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ દેસાઈએ લગ્ન-વેસો ભાગ લઈ લઈએ તો આ સઘળા પ્રયત્નોનું પરિણામ નહિ જ જેવું રહે એમ અમારે કબુલ કરવું જોઈએ. એટલે આ બધાં કાર્યોની પાછળ જે સાચું બળ છે તે રા. રા. ગોપાળદાસનું જ છે. કેળવણી મંડળની આ યોજના તેમને હતા મુકામે ટપાલ-મા મળતા જ તેમણે મંડળને મકાનો સાથેનાં પોતાનાં આખો આગ, બાગને લગતી સઘળી જમીન અને પંદર વર્ષ સુધી દર વર્ષે રૂ. ૧૦૦૦૦ આપવાની ઉદ્ધારતા બતાવી છે. કેળવણી મંડળને તેમની આ બક્ષિસ રૂ. ૨૫૦૦૦૦ પચીસ હજારની ગણી શકાય. આ અગાઉ પુસ્તકાલયોને તથા શાળાઓને મળી તેઓ રૂ. ૫૦૦૦૦ પાંચ હજાર આપી ચૂક્યા છે. રા. રા. ગોપાળદાસની આ બધી સખાવતોમાં ખાસ લક્ષણો જણાય છે તે એ કે હંમેશાં તેઓ કોઈના દબાણ વા આગ્રહથી નહિ, પણ પોતાના હૃદયના ઉમંગકથી જ મદદ આપે છે. નામ વા બીજી કોઈપણ મંતની શરત કરીને નહિ પણ બંધન વા શરત સિવાય જ મદદ આપે છે. બીજાઓએ શરૂ કરેલાં કાર્યો પૂરાં કરવા માટે નહિ પણ નવીન કાર્ય શરૂ કરાવવા માટે જ મદદ આપે છે. ધનદાથી વા રૂઢીને વશ થઈને નિરૂધમી અને આળસુ

ભેદુકોને પોષવા સહાયતો વા અન્નક્ષેત્રોમાં નાહ પશુ વિચાર-
 સ્વકે જરૂર જણાય તો રૂઢીખંધનો તોડીને પશુ દેશની આ-
 ઝોરૂપ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરનારી ચાલુ જમાનાને અનુકૂળ
 અને ઉપયોગી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં મદદ કરે છે. આ પ્ર-
 માણેની ઉદાર આર્થિક મદદ ઉપરાંત યુવક મંડળનાં નાનાંમાં
 નાનાં કાર્યોમાં તેઓ જે ખંત, ઉમંગ અને રસ લે છે એજ
 મંડળનાં કાર્યોની ફત્તેહનું ખરૂં કારણ છે. આ રીતે વસો ગા-
 મના સ્થાયી કલ્યાણના તેમના હૃદયમેશના નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નો
 અને ઉદાર સહાયતો માટે અમે તેમનો ઉપકાર કયા શબ્દોમાં
 માનીએ ? અમે તો એટલું જ જણાવીશું કે ભવિષ્યમાં રા. રા.
 ગોપાળદાસ વસોના ઇતિહાસમાં નવું વસો રચનાર તરીકે
 ઓળખાય. ”

* * *

વખત જતાં એમની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર વસોમાંથી ચરોતર પ્ર-
 દેશમાં વિસ્તાર પામ્યું. એ પ્રદેશમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવા
 સ્થાપન થયેલી-ગુજરાતની એક પ્રાણુવાન સંસ્થા-“ ચરોતર
 એજ્યુકેશન સોસાયટી ” ની કાઉન્સિલના તેઓ ચેરમેન ચુંટાયા.
 સોસાયટીના સ્થાપક એક પત્રમાં લખે છે કે “ સોસાયટીને
 તેમની મદદ પેંસાની હતી તે કરતાં ફીલસોફની, ઉત્સાહની
 અને તેમની જાન હાજરીની વધારે હતી. વસોમાં હાજર હોય
 તેવે લગભગ બધે પ્રસંગે પેટલાહ વા આણુંદની સોસાયટીની
 સભાઓમાં તેઓ નિયમિત રીતે હાજર રહેતા. અત્યારે સ્વયં-
 સેવકો સોસાયટીને અસહકારી બનાવી શક્યા તેમાં રા. ગોપા-
 લદાસની પુષ્ટિ પૂરેપૂરી હતી. એ તે તટસ્થ વા સામા પક્ષમાં
 રહ્યા હોય તો સોસાયટી કદાચ રાષ્ટ્રીય ન થઈ હોય. ”

જે માણસ જાહેર જીવનમાં આટલો બધો ભાગ લે અને

સિદ્ધાન્તને ખાતર સર્વસ્વનો લોગ આપવાનું સ્વીકારે તે દીકા-
વર અને સખાવતી હોય જ. દમડી દમડી ગણનારો માણસ
જે સિદ્ધાન્ત અને દમડી એ બેમાંથી પમંદગી કરવાની આવે
ત્યારે દમડીનો જ ઉપાસક બને છે. ગોપાળદાસની એક ગૃહસ્થ
તરીકેની અને દરબાર તરીકેની ઉદારતા અને સખાવતો ગણીતી
છે અને અમણી એ ઘણી છે.

એમની સખાવતની શરૂઆત ઘરનું તંત્ર એમના હાથમાં
આવ્યું તેજ દ્વણથી શરૂ થાય છે. સને ૧૯૦૮-૦૯ માં એમના
પિતા ગુજરી ગયા. તેને બીજે જ દિવસે વમો સાર્વજનિક પુ-
સ્તકાલયનું મકાન ખુલ્લું મૂકવાનું હતું. તેમણે તેજ દિવસે શ્રી
મોતીલાલને ખાનગીમાં બોલાવીને પિતાના વખતના કારભારી-
ઓની નામની પણ સંમતિ લીધા સિવાય ૫૦૦ રૂપીઆ પુ-
સ્તકાલયને આપવાનો ઇગદો દર્શાવ્યો. એ મંસ્થાને પાછળથી
બીજી પણ ૩૦૦૦ રૂપીઆની મદદ એમણે આપી હતી.
નિષ્કામતા અને વિવેક એ એમની સખાવતોનાં ખામ લક્ષણ
છે પોતાની સખાવતને જાહેરમાં મૂકવાથી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ-
ઓને લાલ થતો હોય તોજ તે પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમની પરવા-
નગી હતી. વમોના સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સાથે એમના પિતાનું
નામ જોડવાની માગણી આગ્રકુર્વક કરવામાં આવી હતી. તેને
ઈન્કાર કરતાં એમણે ઉડી વિવેકશક્તિ દર્શાવનારો જવાબ વા-
ળ્યો હતો:—“ મારા પિતાને પુસ્તકાલયનો શોખ નહોતો. તેમણે
ટીપમાં ભરવાની પણ ના પાડેલી. તેથી તેમનું નામ પુસ્તકાલય
સાથે ન જોડવું એમ હું ઇચ્છું છું. યાદ રાખશો કે મને મારા
સદ્ગત પિતા માટે માન છે, અને કાયમ માટે તેમનું નામ
જળવાયેયું જોવા હું તત્પર છું; પણ જે ઉપર તેમને મમતા
નહોતી તેની સાથે તો નહિ જ.

વસો તેના પુસ્તકાલય માટે તમારા (મોતીલાલના) શ્રમ અને ધીરજને આભારી છે. મારા પિતાનું નામ જોડવાને તમે કેમ સૂચવો છો ? હું વધારે (તમે બધા કહો છો તેમ) આપું છું તેથી ? પણ તમે આગળ ન પડ્યા હોત તો મેં આપ્યું હોત ? આટલી બધી સંસ્થાઓ છે; કેમ મેં કંઈને કંઈ આપ્યું નથી ? ઉડો વિચાર કરશો. તમે આશ્રિતનું નામ હચ્છો છો અને, શો ગજબ, આગેવાનને કારણે મૂકો છો.....
.....પુસ્તકાલય સાથે તમારું નામ જોડવાની મને અંતર ઉમેદ છે, ને જે રકમ હું હવે પછી આપવા મારું છું તે તમારા સ્મારક માટે આપીશ. મારું નિવેદન અદ્વજ જશે તો હું ઉપલી રકમ નામ પાડ્યા વિના આપીશ, એટલે કે મારા પિતાનું નામ જોડવાના હેતુથી નહિ. ”

મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ ઉપર આલતી ગુજરાતની પહેલી શાળા ગોપાળદાસના ચિરંજીવીના લઘુતર પ્રતિની એમની કાળજીને આભારી છે. એ સંસ્થા માટે વસોના કેળવણી મંડળને એમના તરફથી મળેલી રૂ. ૨૫૦૦૦ ની મદદનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. વસોમાં તળાવ ઉપર તેમના વડીલોએ બંધાવેલા કૂવાનું પાણી સૂકાઈ જતાં ભાગીયાઓએ ભાગ ન આપ્યા છતાં એમણે પોતાના એકલાના ખર્ચે તે દુસ્તર કરી ગળાવ્યો અને ઢસામાં ૨૨૦૦ રૂપીઆના ખર્ચે નવો કૂવો કરાવી આપી લોકોને પાણીનું મુખ આપ્યું.

“ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી ” ના ફંડમાં રૂ. ૧૦૦૦ અને રૂ. ૧૩૫૦ નું એક ટ્રસ્ટ ફંડ એમણે આપ્યું છે. મદ્રાસ ફંડમાં પણ રૂ. ૧૦૦૦ આપવાના ગવહેર કર્યા છે. ઢસાના ચં ગજળા પુસ્તકાલયમાં એમનો ફાળો રૂ. ૧૩૦૦ નો હતો.

ગોપાળદાસને સ્વભાવ એટલો બધો ઉદાર છે કે પોતે લીડમાં હોય તોપણ સાર્વજનિક કાર્ય માટે થતી મદદની માગણીને કદી અસ્વીકાર કરતા નહિ. માગનાર માગે તે કરતાં પણ વધારે મદદ એમના તરફથી તેને મળતી. એક પ્રસંગે એમણે કહ્યું હતું કે “ મેં કોઈ કાર્ય પાછળ અમુક રકમ ખર્ચવાનો સંકલ્પ કર્યો હશે તે નાણાંલીડને લીધે કદાચ ખીજ વર્ષ ઉપર મુલતવી રાખ્યો હશે; પરંતુ રૈયતે કે બહારના ગૃહસ્થે કંઈ માગણી કરી હોય તેનો ઇન્કાર મારાથી થઈ શકતો જ નથી. ”

દુકાગ પ્રસંગે રૈયતને પોતાની જવાબદારી ઉપર નાણાં કરજે લાવીને પણ એમણે આખ્યાં છે. એમના ઉદાર સ્વભાવને લીધે એમના બજેટ ઉપર અંકુશ ગખવાની ચિંતા એમના મુરખીને મદા ગખવી પડતી.

વસોના એમના ઘરની વસ્તુઓ, ગારી, ઘોડા, એ બધું જ સાર્વજનિક મિલકતની પેઠે લોકોના ઉપયોગમાં આવતાં. એમની હવેલી એ તો બપોરગામથી આવનારોનું “ અતિથિ-મંદિર ” જ.

ગોપાળદાસ ઈન કરતા પણ તે અંધશ્રદ્ધાથી કે કોઈની દોરવણીથી નહિ જ. આ અંધમા એમના વિદ્યાર્થીજીવનનો એક પ્રત્યંગ નોધવા જેવો છે.

જેઓ વડોદરા કોલેજમાં હતા ત્યારે એમના પિતાશ્રી વડોદરામાં પધારેલા અને કેમ્પમાં બંગલો રાખી ઘોડા દિવસ રહેલા. તે વખતે વૈજયંતી ધર્માચાર્ય શ્રી બાલકૃષ્ણ મહારાજની પધરામણી પણ વડોદરામાં થઈ હતી. પિનાજી ગોપાળદાસને અડતારીએ પાંચ દશ રૂપીઆ આપીને મહારાજના દર્શને

જવા સૂચના કરતા. ગોપાળદાસ દંશને જાય ખરા, પણ રૂપીઆ લેટમાં મૂકે નહિ અને કોઈ ગરીબ વિદ્યાર્થી કે આંધળાપાંગળાને મદદ આપવામાં ખરચી નાખે.

ગોપાળદાસની મદદ લઈને ઠગા, રાયસાંકળી અને ગુજરાત દાકિયાવાડના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ઉચું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યાશાળી થયા છે. અને લડતમાં જોડાતા પહેલાં પણ 'કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં લાવવા માટે પોતાને અર્થે મોકલવાની કિંમત એમણે દર્શાવી હતી.

ઘણી વખત એમનો જમણો હાથ આપે તે ડાબો હાથ પણ જાણવા પામતો નહિ. મિત્રો અને સ્નેહીઓને એમણે કહેલી ગુપ્ત મદદ એમના સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી. એમના એક કોલેજના સહાધ્યાયી મિત્રને અણીના પ્રસંગે મોટી રકમની જરૂર પડી, અને તેણે ગોપાળદાસ પાસે માગણી કરી. આ વખતે એમની પાસે એટલી રોકડ રકમ ન હતી એટલે ઘરમાંથી મોતીના દાગીના કાઢીને પોતાના મિત્રને આપ્યા, અને તે વખતે તેમજ પાછળથી પણ તેની કિંમત અંકાવવાની એ એમણે ઠરકાર રાખી ન હતી. ઓછામાં ઓછા પાંચ છ હજારની કિંમતના આ દાગીના હતા. આજે પણ આ હકીકત ત્રણ ચાર માણસ સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી.

દરબાર ચોર !

આ પ્રકરણનું મથાણું વાચીને વાચનાર આશ્ચર્ય પામશે. ગોપાળદાસની ચોર તરીકેની ખ્યાતિ આ પ્રકરણમાં વર્ણવી શકાય. ચોરી કરવાની વૃત્તિ એ એક જાતનો રોગ બનાયો છે, અને વિલાયતના કેટલાક મોટા મોટા ઉમરાવોની પત્નીને એ રોગ લાગુ પડવાની ખબરો વર્તમાનપત્રો આપતા રહે છે. એક દેશનું ને પણ પારકી ચીજો ગાંધારી પધરાવી દેવાનો રોગ હતો. ગોપાળદાસને આ પ્રકારનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો કે કેમ તે અમે કહી શકતા નથી. તેમની ચોરીના પ્રસંગો જ તેનો જવાબ આપશે.

*

*

*

દસાની સીમમાં એક સત્રીએ ગોપાળદાસ પેતાના સાથી સાથે નીકળી પડ્યા અને એક ખેડુતના ખેતરમાં પ્રવેશ કર્યો થાક્યો પાક્યો ખેડુત માથા પાસે જોડા મૂકીને ઉઘતો હતો. ગોપાળદાસનાં દાનત ખગડી અને તેમણે પેલા જોડા ઉપાડી ગચ્છન્તિ કરી સવારમાં ઉડીને ખેડુતે ઘડું શોધ કરી પણ જોડા મળ્યા નહિ એટલે દરબાર પાસે ફરીઆદ આવી દરબારે પૂછ્યું, “તને કોઈના ઉપર શક જાય છે ?” ખેડુતે નામ દેવાની આનાહાની કરતા જણાવ્યું, “સાહેબ ! ચોરને મેં નજરોતજર દીઠો છે, પરંતુ તે ગામનો આગેવાન અને દરબારનો પ્રિય માણસ હોવાથી અંધ તેને સજા કરી શકવાના

નથી. એટલે ખાલી નામ દેવાનું પ્રયોજન શું ? નાહકનો ખાપુ !
હું તેની આંખે ચઢું- ”

ગુનહેગારને સળ કરવાનું ગોપાળદાસે વચન આપતાં ફરી-
આદિએ એક પ્રતિષ્ઠિત જેડુતનું નામ દીધું. તરત જ તેને બો-
લાવવામાં આવ્યો અને તેના ઉપરનો આરોપ કહી સંભળાવ્યો.
આરોપ સાંભળીને તો તે બિચારો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. તેણે
સરળતાથી જવાબ આપ્યો, “ ખાપુ ! આનો હું શું જવાબ
આપું ? હું ગમે તેટલી દલીલ કરીશ, તોપણ આપનું સમાધાન
કેમ થશે ? આગરું પાછડું વેર વાળવાના પ્રયત્ન સિવાય આમાં
જરાબે સાચું નથી. ” દરબારે તેને પોતાના પગ ઉપર હાથ
મૂકીને કહેવાનું કહેતાં આંખમાં આંસુ સાથે જણાવ્યું કે
“ આવી ખાખતમા આપના પગ ઉપર હાથ મૂકવો પડે એ
મારું કમલાબ્ધ છે; પરંતુ હું તેમ કરીને પણ કહું છું કે જોડાં
વિષે હું કશું જાણતો જ નથી. ” ફરીઆદીને પગ ઉપર હાથ
મૂકીને એકરાર કરવાનું કહેતાં તેણે એ વાતને ઉઠાવી. તે પછી
ગોપાળદાસે પોતાના માણસ પાસે ચોરાયેલા જોડા મંગાવી
આપ્યા. ફરીઆદી લોઠો પડ્યો અને આરોપીના વફન ઉપર
સ્મિત ફરક્યું. એક પ્રતિષ્ઠિત માણસના ઉપર કેવળા વેરની વૃ-
ત્તિથી આવું અસત્ય અને ગંભીર આજ્ઞ ચડાવવા બદલ ફરી-
આદી પાસેથી તે જેતર લઈ લેવામા આવ્યું અને આરોપીને
જેડવા આજ્ઞા.

*

*

*

એક રાત્રે દસાંના એક જેડુતના ચોરડીના વાઢમાં બાવીસ
ત્રેવીસ ચોર પડ્યા, અને એક સાઠો કાપીને બૂથળાળી નિ-
ર્ભયતાથી ત્યાં જ બેસીને તેઓએ ઉગ્રશ્રી કરી. બીજે દિવસે

ખેડુતે દરબારગઢમા આવીને ફરીઆદ નોધાવી અને જણાવ્યું કે “ બાપુ ! ચોર મેં પકડ્યો છે તે ઘણા મોટા માણસ છે. જો આપ તેને નિષ્પક્ષપાત મળ કુવાનુ વચન આપો તો નામ દઉં । ” વચન મળતા ખેડુત ગોત્યો, “ બાપુ ! મારી શેલડી ના ચોર આપ પોતે જ । ”

“ અધ્યા, તુ જળરો લાગે છે । પપુ મારે માથે ચોરીનું આળ મૂકવું એ કેટલા જોખમનું કામ છે તેનો ખ્યાલ કયો છે ? ”

“ હા, બાપુ ! મને તેની ખબર છે, પરંતુ હું તો ફરીથી કહું છું કે મારી શેલડી આપે જ ચોરી હતી અને વગી આપના લીખાની સુડીથી કાપીને આપે તે ખાધી હતી, નહિ વાડ ? ”

ગોપાજઠામ આશ્ચર્યચકિત થઇને બોલ્યા, “ તે કેમ જાણ્યું કે મેં ચોરી કરી છે ? અને લીખાની સુડીથી તે કાપી છે ? ”

“ ચાલો, બાપુ ! આપના વિલાયતી બૂટની પટેલી એડીએ ખેતરમા ખતાવું, અને એવા બૂટ પહેનારો આપના વિના આ જામમા બીજો નથી એટલે ચોરમાના એક આપ હતા એ તો નક્કી જ થયું અને બહેમ ઉપરથી મેં લીખાની સુડી મોઢા ઘાલી જોઇ તો તે જળી લાગી હવે બાપુ ! કરો દર, ને પાજો વચન । ”

“ મારે ન્યાય તને જ સોંપુ છું તારી નજરમા આવે તે દડ ઠરાવ મારે તે ભોગવવો ”

“ મગ ખેતરમાથી ફરીથી શેલડી ખાવા ચાલે, એ મળ હું દરમાવું છું ”

દરબારે પોતાનું વચન પાળ્યું અને ત્યાગી જ ખેડુતોની સાથે ગોપખંડુના સાવથી લાગવાની શરૂઆત થઈ અત્યાજ

સુધી તેઓ જેતરોમા જતા અને લોકો માથે વાત કરતા, પરંતુ તેમના મિત્ર મેમાન થવાનું તો આ પ્રમ ૧ પછી જ શરૂ થયું

†

✽

સાકળીમા ગામનું રક્ષણ કરવા પાકા પગીની નિમણૂક આ લતી આવેલી છે. પગીને માગે જામના રક્ષણનો ભાર રહે છે, અને એ બદલ તેને પમાયતું મળે છે અને લોકો લાગે. અપે છે ચોરી થાય તો પગીએ ચોરનું પત્રનું ખોળી આપવું જોઈએ તેમ કરવામા નિષ્કુળ નીવડે તો પચડ્યાસ પ્રમાણે ચોળ ચેલા માલની ડિમત પગીને ભરી આપવી પડે છે. પગી પોતાના મદદગાર તરીકે બીજા સાણસોને પોતાના ખર્ચે રોકી લે છે.

ગામમા એક વખત ઉપરાઉપરી ચોરી થવા માડી પગી પગનું પકડવામા નિષ્કુળ જતો એટલે પચડ્યાસ પ્રમાણે માલની ડિમત તેને ભરી આપવી પડતી. પરંતુ કા તો પગીના કરથી કે પછી પચને પગીની દયા આવતી તેથી ચોળામા ચોછો આકડો ઠરાવતો. ગોપાળદાસને ચોરીઓ ચાનું રહેવામા કંઈક લેહ માલમ પડ્યો. પગી અને ચોરની એક ગાડ જણાઈ પણ ગામ લોકોની ખાતરી કેમ થાય? પચડ્યાસમા પણ તેઓ છે તરાય છે એ ડેવી રીને લોકોને ખતાવી આપવું તેનો વિચાર તેઓ કરવા લાગ્યા. એક રાત્રે ગોપાળદાસ પોતાના બેએક સ્થાથી સાથે ખજાવાડમા ગયા અને એક ખેડુતના ડખાસના ઢાલામાથી એક પિછોડી ભરીને માલની ગામડી બાધી એ ગાસડી ગામના એક બીજા ખેડુતના ઘરમા છુપાવવામા આવી ચાલ પાચ દિવસ પડી કપાચ નેરવા કાઢ્યો, ત્યારે ઠાવામા

મોટો ખાટો પટેલો જાણ્યો. ચોરીની ફરીઆદ નોં-
આવી. પગીને આની ખબર આપવામાં આવી અને
અપાઈ કે “ આ વખતે જો પગલું ખોળી નહિ કાઢીશ તે
પસાયતું બંધ થશે અને બીજા પગી નીમવાની ફરજ પ.
ચોરી થયાને આર પાંચ દિવસ વોતી ગયા હતા એટલે
લાંની નિશાની ક્યાંથી રહે ? બિચારા પગી નિષ્કળ ગયો.
પંચ માલનો અંદાજ કરવા બેઠું.

પટેલો પંચ-“ અત્યા, ચોરી થઈ લાગતી નથી. ૫
મોરડું (મોર) બેઠું હશે મોરડું. તેથી આ ખાટો પડ
હશે ”

બીજા પંચ-“ ના, ના, મોરડું તો નહિ પણ બિલાડું
બેઠું છે ખરું. જોયોને ખાટો જરા મોટો છે ! ”

ત્રીજા પંચ-“ બિલાડું બેઠું હોય તો પંચથી ખાટો કરતાં
આમ તેમ કાલાં વેરાયેલાં હોય તેવું નથી. એટલે ચોરી થયેલી
એ વાત તો નહીં. ”

આખરે બધા સંમત થયા, અને પાંચ શેર કાલાં ચોરા-
વાનો અંદાજ કાઢ્યો. ગોપાળદાસે બેઠુતને પૂછ્યું, “ કેમ તું
કેટલી ચોરી થઈ ધારે છે ? ” “ હું તો શું કહું, પંચ કહે તે
ખરું; પણ મને લાગે છે કે હજી શેરથી ઓછાં તો નહિ જ ગયાં
હોય. પણ પગીને આ વર્ષમાં બહુ ભરવું પડ્યું છે એટલે રહેમ
નજર રાખીને પંચે પાંચ શેરની ચોરીનો ક્યાસ કર્યો. ” ગો
પાળદાસે પેલી ગાસડી મંજાવી અને જોખી જોતાં ૧ મણ ૫
શેરનું વજન થયું. “ જુઓ, આ વેપારમાં ચોર અને પગીને
કેટલો ફાયદો રહે, વાડ ? ” લોકોની આંખ ઉઘડી. તેમની
ખાત્રી થઈ. જે દિવસથી પગી બહુલાયો.

ચોરોને નિશાયર કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેમના દિવસ રાત્રે ઉગે છે. ગોપાળદાસ વળી એક રાત્રિએ પોતાના એક સાથીને લઇને નિશાયર બન્યા, અને એક ખેડુતના ખેતરમાં પેકા. ખેડુત જાગતો હતો એટલે તેણે કેઈ હરામખોરોને ખેતરમાં પેઠેલા જીંદને મનમાંનાં સ્વસ્તિવચન સંભળાવ્યાં. ગોપાળદાસના સાથીનો અજાજ ગયો અને તેણે હાથ ખતાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ગોપાળદાસે તેને આમોશ રાખવા સૂચવ્યું, અને તાપણી સજાગાવીને બેઠા. તાપણીના પ્રકાશમાં પોતાના દરબારનાં દર્શન થતાં પેકો ખેડુત શરમિદો થઈ ગયો અને અપશબ્દોની માફી માગી. આ બનાવની ખબર ગ્રામમાં ફેલાતાં સઘળા ખેડુતો એવા, અને તેમણે સંકલ્પ કર્યો કે આજથી કોઈએ મિત્ર કે શત્રુ કોઈના પ્રતિ પણ અપશબ્દ વાપરવા નહિ. આપણે-ચોર કે હરામખોર ધારીને ગાળો આપીએ અને વખતે જોઈએ આપણા લાઈ સાહેબ ! આમ તે દિવસથી દસાની હઠ-માંથી અપશબ્દો હટપાર થયા !

આ પ્રસંગો ઉપરથી વાંચનાર ગોપાળદાસના રોગની ચિકિત્સા કરી શકશે.

૧૩

મહેસુલ પદ્ધતિ અને દરબારશ્રીના ખેડુતો *

રામચન્દ્રજીના વખતમાં કે ધર્મરાજ સુધિષ્ઠિરના કાળમાં કે બીજે પ્રસંગે ખેડુતો ધન, ધાન્ય, પશુ, રિદ્ધિવિદ્ધિ, ઇ-

* “પટેલ જન્યુ”-દરબાર અંક. શ્રી મોદનલાલ પંડ્યાનો લેખ.

મન આગર વિગેરે બાળલેથી દેવા મુખી હતા, રાગ પ્રગ
વચ્ચે દેવો દેવી પ્રેમ હતા, રાગ પોતાના મુખનો વિચાર નહિ
કરતાં પ્રગટ્યાણુમાં દેવા મગ્ન રહેતા, વિગેરે બાળલે આપણે
આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો અને ઇતિહાસોમાં વાર્ત્ત્યો છીએ અને
સાક્ષીઓ છીએ, અને આપણા પ્રાચીન ભાસ્ત મારે આપણે
મગ્ન થઈએ છીએ. આ બધું આગળ હતું અને તેથી આપણે
તે કાળને મત્સ્યુજ કહીએ છીએ. પણ આ કડિન કળિકાળમાં
એ બધું ન હોઈ ગયું એવી આપણી માન્યતા થઈ પડી છે.
પણ ઇશ્વરની લીલા અકળ છે. વિગળ રેતીના રણમાં પણ
એકાદ લીલો ટાપુ દિગોચર થાય છે.

અગ્રેજ મરકારના રાજ્યમાં ખેડુતોની જોડલી દુર્દશા છે.
તેથી વધારે બીજા વર્ગની ભાગ્યેજ હશે અને દેશી રાજાઓ
ખેડુતોની દુર્દશા તે તેને ચે કુદી જાય. આખા દેશનો આધાર
અને મરકારની ઉપજનો પાયો ખેડુતો છે. ખેડુતો પાંચમાઢ
થશે તે દિવસે હિન્દુસ્તાન પણ પાંચમાલ જ મમજું, અને
એકુજ આપણે અનુભવના જઈએ છીએ. મરકારી અમલદારો
એવી કહીલ કદ છે કે વરમાઢ પડવો કોઈના હાથની વાન
નથી અને વરવાઢ દુકળ પડે છે એ ઇશ્વરના હાથની બાજી
છે. વળી ખેડુતો ઉઠાડે છે અને ભીડના વળત સાડ કાંઈ બા
ચાવ કળતા નથી, તેમ તેમની ખેતીની રીત જુનો પદ્ધતિની
છે, અને તેમાં તેઓ સુધારો કરતા નથી. સુધારો કરવાનાં તે
મની પાસે ધણું આધનો પણ નથી જમીનના દુકડા દુકડા
થઈ ગયા છે, અને તેમાં ગામીય પદ્ધતિની ખેતી કરી શકાતી
નથી. આ ઉપજત ગાદુકારો ખેડુતોને કોડી ખાય છે, આવી
આવી દલીલો આગળ લાવી મરકાર પોતાને ધર્મ ગાનવની

નથી અને ખેડુતોનું રક્ષણ કરનાર નહિ પણ પાયમાલ કરનાર પોતે છે એ વાત ડહાવે છે. આ બધી દુઃખદાયક કહાણી-માંથી નીકળી આપણે દરબારશ્રીનાં ગામોમાં જઈ ત્યાંના ખેડુતોની સ્થિતિ તપાસીએ તો વેરાનમાં બગીચો દેખાશે, અને રામરાજ્યની ઝાંખી થશે.

થોડા વર્ષની વાત ઉપર દરબાર સાહેબના ખેડુતો હિન્દના બીજા ખેડુતો જેવા લાચાર હતા, કરગરમાં ડુબેલા હતા, પૂરતાં સાધન વિનાની તેમની ખેતી ધુળધાણી જેવા હતી. જેમ શાહુકારો ખેડુતોને નાણાં ધીરે છે તેમ સજયો પણ કહે છે. હસામાં પણ તેમજ ચાલતું. શાહુકારો અને દરબાર એમ બન્નેનાં હોંછાં ખેડુતો માથે તલવારની માફક લટકતાં હતાં. ખેડુતને ખાવાને ફાણા આપવામાં આવે તેના વર્ષ પાકે એટલે સવાયા આપવાના અને તે ઉપર વટાવ જુદો લેવાનો. વર્ષ પાક્યે અનાજનો ભાવ કમતી હોય તો આપેલા અનાજની સવાઈ લેવાય. વળી શાહુકારોનું હોંછું પતે તે પહેલાં દરબારનું આપેલું પતવુંજ જોઈએ. જેવી રીત અંગ્રેજી સરકારમાં તગાવીનું હોંછું જમીન મહેસુલ સાથેજ લેવું પડે છે અને જો તે પહેલાં શાહુકાર ખેડુતોનો માલ લાવે તો સરકારી હોંછાનો ખોજો તેના ઉપર પડે અને તેને જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. આવી પદ્ધતિ ચાલતી હતી. ખેડુત માથે દેવાના ઢગલા તો હોય જ; એટલે દરબારી અમલદારો ખજાનામાંથી ખેડુતોનો બપોલ પાકેલો માલ લઈ જઈ દરબારગઢમાં નાખે. માલ લઈ જતી વખતે એમ કહેવામાં આવે કે જેમ જેમ જોઈએ તેમ ખાઉકી આપવામાં આવશે. આમ ચાલ્યો એટલે ખેડુતોની દાનત બગડે જ. ખેતીમાંથી પાકેલું બધું દરબારના માણસો લઈ જતા હોવાથી

જેડુતની ખજામાંથી ચોરવાની દાનત થતી. અમુસ્કદવાર થોડું થોડું ગામના મામાન્ય ખજામાંથી પાકેલો માલ ચોરે અને દરખાસ્તના માળુમ તે ચોરી પકડે અને તેની દરખાસ્ત પાસે રજીસ્ટ્રાર આવે. શાહુકારો માગે તે જુદું. રોજ જેડુતને ખાસે ધક્કા ખાય અને પગલે. પણ બધું દરખાસ્તમાં લાગામટાઈના નિયમ પ્રમાણે લાગે અને કરના દહેણા પેટે લેવામાં આવે, એટલે શાહુકાર લે શું? અને જેડુતનાં છોકરાં ખાય શું? જેડુતને પોતાની જેતી સુધારવાની ઇચ્છા પણ શી રીતે થાય? આવી સ્થિતિ અસહ્ય થાય એટલે જેડુત ગામ છોડી પરહુદમાં જઈ વસે. આવી દુઃખદાયક સ્થિતિ ગોપાળદાસે જોઈ. તેમના દીલમાં હયા આવી. રૈય! પોતાનાં છોકરાં છે, અને તે ભૂખે મરે, પછી બાપ બાઈ પીને ફરે તે શા કામનું? તેમનું હૈયું ક્ષાત્રયું જેડુતને માટે પ્રેમ છુટયો. વળી રાજ્ય છોડીને જેડુતો જતા રહે તે સહન ન થાય. તેથી ઉપજને તુકશાન થાય અને જમીન પડતર રહે. જેતી ઉપર લક્ષ ન અપાય એટલે પાકે પણ ઓછું. આ બધું જોઈ વિચારી તેઓશ્રીએ જેડુતને કરજ-માંથી છુટો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ તેમણે ટહેણદાર શાહુકારને જોલાવ્યા અને તેમના ચોપડા તપાસ્યા. તેમનું કુલ દહેણું, આજ સુધી ખાધેલું વ્યાજ, વ્યાજનું વ્યાજ, વ્યાજનો ફર, વગેરે વિગેરે તપાસતાં કોઈ શાહુકારને તેની નીકળતી દહેણી રકમના આડ આતી, કોઈને છ આતી, કોઈને ચાર આતી અને કોઈને એકી ઓછું અને કોઈ કોઈ શાહુકારને તો ધીરેલી રકમ કરતાં જમણી તમણી વ્યાજની રકમ આવી ગઈ હોય તો કાંઈ ન આપવું, એમ નીકાલે કયો, અને આ રકમે જેડુતો ન આપે તો દરખાસ્ત દરાવેલા હસા પ્રમાણે વસુલ આપે,

એવી ખાંચધરી આપી. એટલે દરબાર જેડુતોના જામીન થયા. આ ગોડવણથી વેપારી લોકો રાજી થયા, અને જે લોકો જવા જેવું ગણતા હતા તેમાંથી થોડું ઘણું પણ દરબારની મદદથી મેળવી શક્યા. તેમણે ધાર્યું કે જે લોકો પતતું નથી કે પતવનું નથી, અને ખાતેદાર પાસે કાંઈ નથી, તે આપવા દરબારશ્રી માથે રાખે અને હસા પ્રમાણે નાણાં વસુલ થાય, એ જેવો તેવો લાભ નથી. જેવી રીતે શાહુકારોનાં લોકોને નીકાલ ક્યો તેજ પ્રમાણે દરબારી લોકોને પણ ફેંસલો કર્યો, અને આ બધી હકીકત જેડુતોને જણાવી દીધી, અને તેમની ખાત્રી કરાવી દીધી. હવે જ્યારે વર્ષ પાકે અને ગામના સામાન્ય ખજાનામાં જેડુતોના ઘણા એકડા થાય ત્યારે તેમાંથી જેડુતને અને તેના કુટુંબને એક વર્ષ ચાલે તેટલો દાણો અને તેના બગાદને માટે જોઈએ તેટલું ખડ આપી, બાકીનું દરબાર લે. તેમાંથી શાહુકારને તેના ઠરાવેલા હસા પ્રમાણે અપાય, અને છેવટે દરબારના જમીન મહેસુલના અને લોકોના હસા પ્રમાણે લેવાય. કદાપિ દુકાળ પડે તો શાહુકારનો ઠરાવેલો હસો રાજતીજેરીમાંથી ચુકવવામાં આવે અને જેડુતને ખોરાકી પોતે આપે, અગર સેવકસમાજના લોકોમાંથી અપાવે. આ રીત દાખલ કરવાથી જેડુતો ચિન્તામાંથી મુક્ત થવા લાગ્યા. તેઓ ખેતીમાં વધારે મહેનત કરી તથા ખાતરપુંજો કરી વધારે પકવવા લાગ્યા, જેમ તેમ કરી કરજના હસા ભરાઈ જાય અને છુટા થવાય એવી પેરવી કરવા લાગ્યા, અને જાડું પાતળું ખાઈને પણ કરજમાંથી મુક્ત થવા મંડ્યા રહ્યા. જમીનમાં પાકે કે ન પાકે પણ જેડુત તથા તેનાં છોકરાં અને ઢારને દરબારશ્રી મદદ કરે અગર કરાવે, એટલે જેડુતને દરબાર ઉપર ગ્રેમ છુટ્યો, અને

કોઈ રીતે દરબારનું કરજ આપી દેવાય તો માડું એમ ઇચ્છવા લાગ્યા.

આ જે હકિકત ટુંકમાં આપી તેથી જોઈ શકાશે કે ખેડુતને એમ દીવા જેવું દેખાયું કે મારે માથે કોઈ ધણી બાળે. અને મારે કાપવાની મજલ હવે કેટલી રહી. તેથી તેણે પુરૂષાર્થ આદર્યો, અને તેમાં દરબાર સાહેબ તેની સાથે ધયા. તેનામાં આશાના કિરણ ફુટ્યાં, અને તેને ઘેર સોનાનો સૂર્ય ડગવા માણ્યો. જૈરાં ઘેરનાં કપોલ ફરે, અને દરબારશ્રીને આશિષ દે. થોડા વર્ષની મહેનતમાં તેનું કરજ પતી ગયું, અને તે છુટ્ટા થયો. અત્યારે હાથમાં જઈને તમે જોશો તો માલમ પડશે કે ત્યાં ખેડુત ભાગ્યેજ એવો જાણે કે તેને માથે કરજનો બોલો હોય. તેની આંટ વધી. તેનામા જગામાંથી ચોરવાની દાનત હટી તે ગઈ અને તે પ્રમાણિક બન્યા. તેની જમીનમાં પ્રથમ જે પાકનું તેથી જમણું ચોગણું પાકવા માણ્યું. કરજમાંથી છુટ્ટા થયા પછી તેણે પોતાની અંગત સ્થિતિ સુધારવા માંડી. રહેવાનાં ઘર જે પ્રથમ સુદામાના ઘર જેવાં હતાં તે સુધારી દીક ક્યાં. બળદની જોડ સારી લાવ્યો, ગાડું ગાડી વસાવ્યાં હળ લાકડું તથા બીજાં હથિયાર તાજાં કર્યાં. જમીનમાં કુવે કર્યો, પીત મોલ કાઢવા લાગ્યો, જમીન સુધારી, એમ અનેક રીતે પોતાની સ્થિતિમાં સારો ફેરફાર કર્યો.

દરબાર સાહેબે માત્ર આ ખેડુતનું કરજ કીટારવાનોજ અને ખેડુતને ટુંકાળ વિગેરે આકૃતમાંથી ઉગારવાનોજ પ્રયત્ન કર્યો નહીં; તેઓશ્રીએ આગળ બીજાં પગલાં ભર્યાં. કાકિયાવાડમાં કેટલાંક અપવાદરૂપ ગણ્યો સિવાય કુલ જમીનની અને ઘરની માલીકી ત્યાંના દરબારોની છે. ખેડુતો તો માત્ર લાડુત છે. સોંચલાડું આપે અને દરબારની મરજીમાં આવે ત્યાંસુધી

મીન ખેડવા દે. તેથી વિશેષ કાંઈ હુકમ ખેડુતનો જમીન
 પર નથી આ પદ્ધતિથી ખેડુતને જમીન સાથે અને રાજ્ય
 થી કાયમનું હિત લાગ્યે-જ થાય અને જમીન મુધારવાનું મન
 ય નહીં વિચિત્ર સ્વભાવના દરખાસો ક્યારે શુ કરશે તેનો
 સવસો ખેડુતને હુમેશ રહે છે આવી પગિન્થિતિમા ખેતી
 હી લાચાર ગિથિતિમા હોય ધરના માલિક પણ દરખાસ
 નાતા હોવાથી તે રૂઠે એન્દે દરવખરે અને બહુ તો તેના કમાડ
 હી જવાની તેને છુટ હોય છે આ સ્થિતિમા સાધનમ પત્ર
 લખસો પણ સુઠામાની હુ પડીમા-જ નહેવાનું પમદ કરે છે
 પાપાજાદામલાઈએ આ બધું જોયું આ-જથી છ વર્ષ ઉપર
 ઓશ્રીએ હિમ્મતથી જમીન અને ઘર ઉપગના માલેકી હુકમ
 કોને બક્ષિમ કર્યા માલેકી જેમ પોતાની વસ્તુની વ્યવસ્થા
 રે તેમ લોટો જમીન અને ઘર સબધી કરી શકે જમીન
 પારે હોય તો વેચે ઓછી હોય તો વેચાતી રાખે, ગીરો
 રૂઠે, બક્ષિસ આપે જે વ્યવસ્થા પોતાને યોગ્ય લાગે તે ખેડુત
 રી શકે આથી ખેડુતને વધારે શૂર બઢયું જમીન પા
 ા તન તોડીને મહેનત કરી મુધારો કરવા લાગ્યા, અને તેને
 રેક સોનાનો દુકડો કર્યો જમીનની કિમ્મત વધી અને તેથી
 ધા ખીજા ઉપર જણા-યા તેવા લાલ થવાથી ખેડુતો જે પર
 દમા નાશી જતા હતા તેને બદલે પરદુહના ખેડુતો જે તેમના
 જમ્મમા હુ ખી થતા હતા તે ઢસાની જ્યેત થવા લાગ્યા છેવા
 વર્ષમા ઢસા ગામે ખેડુતોની સખ્યા બમણી થઈ છે અને
 મની એકદર વસ્તી ૧૦૦૦ ઉપજથી વધીને ૧૫૮૪ ની
 ઇ સાધારણ રીતે ખીજા નાના નાના રાજ્યોના હુ ખી
 ખેડુતો શ્રીમત સરકાર ગાયકવાડના અમરેલી પ્રાંતમા આવીને

વસે છે, કારણ પ્રમાણમાં ત્યાં સુખ હોય છે. આવી ગાયકવાડી રૈયતમાંથી પણ કેટલાક ખેડુતો દસામાં વસવાટ કરવા લાગ્યા અને દરબાર સાહેબની રૈયત બન્યા. અંગ્રેજી રાજ્યમાં ત્યાં જમીનની માલીકી ખેડુતની છે ત્યાં તે માલીકી હુકમ પ્રાપ્ત થઈ લેવાના પ્રયત્ન થયા છે અને માલીકને માત્ર જમીનનો કબજેદાર ગણવામાં આવે છે; ત્યારે દરબાર સાહેબના રાજ્યમાં કબજેદારને માલીક બનાવી સ્વતંત્ર કર્યો.

જમીન અને ઘરના માલિકી હુકમ બંધાય પછી સંવત ૧૯૭૩ માં દરબારે દસામાં લાગબદાઈને સ્થળે રોકડ વિધોતીની પદ્ધતિ દાખલ કરી. એ વખતે લોકોને સમજાવતાં તેમને ખુબ મહેનત પડી હતી. લાગબદાઈની પદ્ધતિમાં ખેડુતોને અનેક પ્રકારની હાલાકી ભોગવવી પડતી. બધા પાક બગામાં એકઠો થાય અને માપ લેનાર આવે ત્યાં સુધી તેમાંથી મુકી દાણો પણ ખસેડાય નહિ. માપ લેનારનું મહેનતાણું પણ ખેડુતોને માથે. એ મહેનતાણાને ‘ માંડવી ’ કહેવામાં આવે છે, અને તે મણે ૧૧ શેર

પવાનો સામાન્ય રીતે વહીવટ હોય છે. આ ઉપરાંત મણે ૧૧ શેર લેખે “ દરબારની આદીનાં કાલાં, ” તેમજ “ કુંવર પછેડી, ” “ કામદારી કપાસ, ” “ માપું, ” “ કણગરી ” (દાણા ઉપર મણે એક આનો, કપાસનાં કાલાં ઉપર બે આનો), “ હવાલદારી (સાંતિ-હજી દીડ ૩ શેર દાણા, ૪ શેર કાલાં), “ મંદિરરાજ ” (સાંતિ દીડ ૫ શેર દાણા), “ પગીની પાટી ચોરી ” (સાંતિ દીડ ૧૧ મણ કપાસનાં કાલાં અને ૧૧ મણ દાણા) વિગેરે નાના પ્રકારના લાગબદાઈ ખેડુતોને આપવાના હોય છે. દરબારનો રાજબાગ પાકના ત્રીજા હિસ્સાનો હતો. આ બધા લાગબદાઈની લંગાર છતાં દુકાનમાં કે નબજાં વર્ષોમાં,

ભાગ્યદાઈની પદ્ધતિ જોડુનેને અનુક્રમ પડતી. વધારે પાક ઉતરે તો રાજ્યભાગ વધારે જતો અને ઓછું પાકે તો ઓછો. આથી, તથા બિટીશ રાજ્ય, બંધાં વિગ્રાટીની મુકદ્દર પદ્ધતિ પ્રચલિત છે ત્યાં નળખાં વર્ગોમાં આની રુકરર કરવાના જે કડવા અનુભવ લોકોએ આજ્યા છે તેથી કરીને લોકો રાજ્યાતમાં વિઘાટી દાખલ કરવાની પદ્ધતિની આમે થયા. પરંતુ દરબારશ્રીની સમમુતીથી અને તેમનાં શુભનિશાનો લોકોને ખાતરી થવાથી તેઓ સંમત થયા. પરંતુ રાઈ અને સાંકળીના જોડુને . જી ભાગ્યદાઈની પદ્ધતિને જ વળગી રહ્યા છે ત્યાં પણ નાના મ કારના અનેક લાગણો કમી કરીને દગ્ગારે લોકોને ઘણી રાક્ત

દરબાર માહેબની ઉપજને નકશાનને બદલે કાયદો ધર્યો. ખેડુ-
 તો ઉપર આ પ્રમાણે વિશ્વાસ મુક્યો તેનું પરિણામ એ આગ્યું
 કે ખેડુતોનું પચ પ્રત્યેક ખેડુતને કેટલું પાકનું તેની જે આની
 થતી હોય તે કરતા એક આની વધારે મૂકે, પણ એાદી ન
 મૂકે. ખેડુતો ઉલટા દરબાર માહેબની ઉપજની કાગળ રાખવા
 લાગ્યા. ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવા અંગ્રેજી રાજ્ય વખતે વખત
 કાયદો કરીને કાશં મારે છે તે આ ઉપરથી કાંઈ ધડો લેશે
 ખરૂં ? વિધાન આપશે તો વિધાન મેળવશે. પ્રેમ હશે તો
 પ્રેમ લેશે. આ મનાવન કાયદો છે. પણ તેની સમજણ ૧૭-
 વહીને ન પડે ખેડાની લડત વખતે મહાત્માજીએ સરકારને
 વારવાર વિનંતીપત્રો લખ્યા અને પગે લાગી લાગી રૂબરૂમાં કહ્યું,
 કે ખેડામાં અથેલા પાક વાત્ને અને અનાવારી કાઢવા વાત્તે
 ખેડુતો અને અમલદારોનું ભેગું પચ નીમો. પણ સરકારને
 પોતાના હક્ક અને પ્રતિષ્ઠાનો ગંડો વગર્યો હતો. દરબાર મા-
 હેબે વિદ્યોગી દાખલ કરી કે તરતજ કેટલો પાક ઉગશે તેનો
 ગામપચ નીર્માને દે મલો કયો ખેડુતો પ્રમાણિક બન્યા. તેમનો
 પાકેલો માલ કાંકરાં કચ્છર વિનાનો જ્યાં વેચવા બધ ત્યા પ-
 કાવા લાગ્યો, અને ચાલુ ભાવ કરતાં તેનો જે આના વધારે
 ભાવ આવવા લાગ્યો. હમા એટલે પ્રમાણિકપણું, હમા એટલે
 મીઠી વાત, હમા એટલે માથો વ્યવહાર; આવી ભાવના પ્રમરી.
 કંથાર ઉગતી હતી ત્યા દરબારથીના પ્રેમની મીઠી નજરથી
 શેરડી ઊવા લાગી. ટસામાં અત્યારે નાગો, બુખ્યો કે કાંડ
 ખેડુત મળ્યો મુરકેલ.

હમા, રાઈ અને નાકળીની ટલીક હકીકત નોંધી આ પ્ર-
 કરણ નમાસ કરીશું. દરબારથીનાં આ ગામો પાસે પામે આવેલા
 નથી. હમા એ સોરઠ પ્રાંતમાં અમરેલીની પશ્ચિમે ૭ કોશ અને

અલાખા સ્ટેશનથી ૪ માઇલ દૂર આવેલું છે. વસ્તીના મોટા ભાગ કણ્ણી અને કુંભાર ખેડુતરો છે. વણીઆ, સોની, પિન્નરા, મુથાર, કુકાર, કોળી, મોચી અને વાળાંદનાં જરૂરીયાત પ્રમાણેનાં ઘરો ઉપરાંત ૨૦ ઘર અંત્યજ્ઞેનાં છે. એ ૨૦ ઘરમાં અત્યારે હાથે કાંતેલા મુતરની ખાદી વણવાની ૧૫ શાળ ચાલે છે. ૧૫૮૪ માણસની વસ્તીના આ ગામમાં રેટીઆની મ'ખ્યા ૧૮૨ અને મહાસલાના સલાસદો ૧૭૦ છે. સ્ત્રીઓ અને અંત્યજ્ઞે પણ મહાસલાના સલાસદ થયાં છે. ઠસાનો ઉપજ ૧૭૦૦૦ રૂપીઆ.

રાઈ અને સાંકળી જાલાવાડ પ્રાંતમાં આવેલાં છે. સાંકળી વઢવાણથી અગ્નિ ખુણામાં ૫ માઇલ ઉપર અને લીંબડીથી ઇ-શાનમાં ૬ માઇલ દૂર આવેલું છે. વસ્તી ૫૮૪ માણસની છે. તેનો મોટો ભાગ કાઠી અને તળપદા કોળીઓનો છે. ૮ ઘર કાઠી દરબારો-ગામના અસલ માલિકનાં છે, અને ૬૦૦ એકર જમીન તેમની માલીકીની છે. દરબારશ્રીની જમીન ૧૮૦૦ એકર અને તેની સરેરાશ ઉપજ ૧૦ થી ૧૨ હુન્નર રૂપીઆ.

રાઇ સાંકળીની દક્ષિણે ૪ માઇલ ઉપર આવેલું ૧૫૦ માણસની વસ્તીનું નાનું ગામ છે. તેની સરેરાશ આવક ત્રણથી ચાર હુન્નરની.

૧૪

જ્ઞાનની પરખો.

પંદરસો માણસની વસ્તીના ગામમાં જ્ઞાનની પાંચ પાંચ પરખો મંડાવેલી જેવી રીતે તે દરનાં નામો છે.

નાથી આત્માની તરફ ઈષ્ટે એવું જ્ઞાન તો દુનીયા જેને અ જ્ઞાન માને છે એવા ગામડીઆઓમાં વધારે પ્રમાણમાં રહે છે, પરંતુ વ્યવહારમાં દુનીયા લખવા વાંચવાની કળા જાણનારને અજ્ઞાન તરીકે ઓળખે છે. “ માત્ર ગામમાં એક પણ માણસ જ્ઞાનનીર વિના તરસ્યો ન રહે ” એવી લાવનાવાળા દરબારે આવકના દગમાં લાગના ખર્ચે હસામાં પાંચ પ રથો-નિશાળો માડી હતી. પોતે ગાદીનશીન થયા તે પહેલાં જે નિશાળ ચાલતી હતી તેમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે ફી લેવાતી તે એમણે માફ કરી, અને પુસ્તકપટ્ટી પણ વિદ્યાર્થીઓને તાલુકા વરફામાં આપવાનું ઇગળ્યું. વર્ષમાં એકાદ વખત વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો આનંદપર્થદને નીકળે અને નેનો રસ્તે અર્થ મિલાયનો ખીજે અર્થ દરબાર આવે.

થોડા કિતમ પહેલાં હસામાં દરબારના અમલમાં જે નિશાળો ચાલતી તેની હકીકતનો કેહો નીચે પ્રમાણે:—

શાળાનું નામ	વિદ્યાર્થી સંખ્યા.	માસિક ખર્ચ.
૧ મુખ્ય ગુજરાની શાળા	૮૦	૬૪-૦-૦
૨ દુન્યાશાળા	૫૫	૫૮-૦-૦
૩ અંસજી વર્ગ-ત્રણ ધોગણુ મુધીનો	૭	૨૭-૦-૦
૪ અંલ્યજ ગાળા	૨૮	૨૦-૦-૦
પંચુરણ ખર્ચ		૧૧-૦-૦
	૧૭૦	૧૮૦-૦-૦

આ ઉપરાંત મોટી વયના માણસો માટે સત્રિગાળા ચાલતી. જે શાળા ગામમાં તેમજ રસ્તે પાક માચવવા ખેતરમાં મૂતા ખેડુતોની અનુકૂળતા ખાતર ખેતરમાં ખેમતી. જૂઠા જૂઠા ગિ-

કો જુદી જુદી દશાનાં જેતરોમાં જ્ઞાનનો પરચ માંડતા. માળે “ઢસા નૂર” નો સર્વશ્રેષ્ઠ ખિતાબ ધરાવનાર ખીમા ટેલ આ રાત્રિશાળાનું જ્ઞાનનીર પીનાર વિદ્યાર્થી હતા.

રાઈ સાંકળીનો પોપટ ભરવાડ પણ આવી શાળામાં શીખતો. રાત્રે શીખેલું દિવસે બકરાં ચારતાં ‘પાકું’ કરતો, અને માગળ વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતો. એક દિવસ એક નવો શબ્દ આવ્યો. પોપટથી તે ઉકલ્યો નહિ ને ગાડું અટક્યું. પરંતુ પરતજ તેણે માર્ગ કાઢ્યો. રસ્તે જતા એક ભાઈને જે આના આપીને તેણે અડધો કલાક બકરાં સાચવવા રોક્યો, અને પાપેના જેતરમાં દોડ્યો જઈને પેલો શબ્દ શીખી આવ્યો. જ્ઞાન મેળવવાની કેટલી તરસ ! પોતાનાં બકરાં લોકનાં જેતરમાં પેસી નુકશાન ન કરે તે માટે એક ગરીબ ભરવાડ જે આના આપીને અડધા કલાક માટે પણ રખેવાળી કમવે એમાં એની કેટલી પ્રમાણિકતા ! અને કેવી ધર્મભાવના !

ગોપાળદાસને પોતાની તમામ રૈયતને જ્ઞાનનીર પાવાં હતા; પરંતુ તે કાયદાના જોરે નહિ, પણ તેને માટેની તરસ ઉપજ કરીને. સાંકળી ઢસા કરવાં નાનું ગામ છે. ત્યાં પણ એમણે છોકરા અને છોકરીઓ માટે મુઠી બુઠી શાળાઓ સ્થાપન કરી હતી. સાંકળીની કન્યાશાળાને ખાલાવાડ માંતના એક અત્યંત ભલા અને દયાળુ દિવના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ કોન્ડનનાં પત્નીનું નામ જોડવામાં આવ્યું હતું. એ બાઈ પણ પોતાના પતિના જેવી અત્યંત ભલી હતી. સત્તા અને નામનાનાં એ પતિ-પત્ની ભૂખ્યાં ન હતાં. કોઈ પણ સંસ્થા સાથે પોતાનું નામ જોડાય એ તેમને પસંદ ન હતું, પરંતુ ગોપાળદાસ જેવા માનવન અને સ્વનાંત્ર વિચારના દરબાર પણ એ દંપતિની સુવનતાથી મુગ્ધ થયા હતા, અને તેથી તેમણે કન્યાશાળાને

મિસિસ કોન્ડનનું નામ જોડવાને લોકોને પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો. પરંતુ સાથે માથે જણાવ્યું કે એ માટે સાહેબની મંજૂરી લેવાનું કામ માડું નહિ, પણ ગામની સ્ત્રીઓનું છે. તરત જ ગામની ખેડુત સ્ત્રીઓનું એક ડેપ્યુટેશન સાહેબ પાસે પહોંચ્યું, અને પોતાની માગણી રોશન કરી. સાહેબે જણાવ્યું કે “આમા હું કંઈ કહી શકું નહિ. મિસિસ કોન્ડનની જગ્યાએમાં તો જોઈએ.” બંધઓએ કહ્યું, “તો ચાલો, અમારી માથે અને મડમ સાહેબ આજના અમારી વતી વકીલાત કરો.” ડેપ્યુટેશન મેમ સાહેબ આજણ ગયું અને એ ભત્રી બાઈ ગામડાની સ્ત્રીઓની માગણી પાછી ઠેલી ન શકી. એક અપવાદ તરીકેજ સાહેબની ગાળા માથે નામ જોડવાની સંમતિ આપી.

આ કન્યાશાળામાં છોકરીઓની હાજરી પાછળથી બરાબર રહેતી નહિ એટલે ગોપાલદાસે તે માટે અપવાસ શરૂ કર્યા. લોકોને જે દિવસ પછી બપોર પડતાં જ તેમણે માફી માગી અને ત્રીજે દિવસથી નિશાળ ભરાઈ ગઈ !

ગોપાલદાસ પોને શિક્ષણકાર્યમાં અત્યંત રમ લે છે. તે વસો કેળવણી મંડળના એક પ્રમુખ છે અને ચરોત્તર એજ્યુકેશન સોસાયટીની કાઉન્સિલના એઓ એમેન છે. મોન્ટેસોરી શિક્ષણ પદ્ધતિના કેટલાંક પુસ્તકો એમણે વાંચ્યાં છે અને દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીલવનવાળા બાળશિક્ષક શ્રી ગિન્દુભાઈને એ પદ્ધતિનો જોખ લગાડનાર પોતે હતા.

પોતાની નિશાળોનો વડીવટ એમણે ત્રણ વર્ષને માટે એજન્ડાના કેળવણી ખાતાને સોંપ્યો હતો ને પછી અસહકાર ગરૂ થયો અને એમની ત્રણ વર્ષની હુદન પણ પૂરી થઈ; એટલે એમણે પોતાની શાળા પાછી સોંપી દેવાની માગણી કરી. પોલિટેકલ એજન્ટની ઓફિસમાંથી એમને લખવામાં આવ્યું કે

તમે ગ્રીધી રીતે એજન્સીના કેન્દ્રવાળી ખાતાને લાખી શકતા નથી. અમારું માર્ગસ્તે જે માગણી હોય તે જવી જોઈએ. દરખાસ્તીએ જવાબ વાળ્યો કે અમે શાળા સોંપી હતી ત્યારે આપની ઓફીસની દરમિયાનગીરી વચ્ચે રાખી ન હતી એટલે અમે ગ્રીધી રીતે પત્રવ્યવહાર ચલાવવામાં વાગળીજ છીએ. આ પછી ત્રણેક મહીને એમને જવાબ મળ્યો કે એ શાળાઓ કાયમને માટે એજન્સીએ પોતાના હવાલામાં લીધી છે ! આથી કરારનો અને વિન્યાસનો લાંબ થાય છે એવું જણાવી ગોપાળદાસે એકથું લાખી દીધું કે એ શાળા પાછળ જે ખર્ચ તમે કરશો તેનાં ખીલનો એક પાંચ પછુ હવે પછી અમે ચૂકવીશું નહિ. અને અમારા મકાનનો કુખર્જ લેવા ઘટતાં પગલાં લઈશું. આ સંજોગમાં એ નિશાળો સાથે અસહકાર કરવાની લોકોને ફરજ પડી. જે પરજો ગોપાળદાસે માંડી હતી તેના નીરમાં વિષ ભળવાથી તેનો લાલ હસા તળનો એક પછુ વિદ્યાર્થી લેતો નથી. હાલ તુરત ત્યાં છોકરાઓ માટે એક નવી રાષ્ટ્રીય પરજા માંડવામાં આવી છે.

૧૫

લોકકલ્યાણના મંદપ.

“ પુસ્તકાલય ” અને “ સેવા મંદળ ” ની પ્રવૃત્તિઓ.

જમીન અને ઘરનો માલદી નહતો મદાવન અને જ્ઞાનની પરજો માંડીને ગોપાળદાસ યેમી રહ્યા નહિ એમને તો ગો-

વદ્દનરામે “ સસ્વતીચંદ્ર ” માં વલ્લુવિલી કુટ્યાલુમાંની
 યોગનાઓ અમલમાં મુકવાના અભિલાષ હતા. તેમણે લોક-
 કુટ્યાલુના મંડપ સ્થા એને પ્રથમ પાસે રચાવ્યા. “ ચંચળા
 સાર્વજનિક પુસ્તકાલય ” ની ગણના “ જ્ઞાનની પરમો ” ના
 પ્રકરણમાં થાત, પરંતુ તેની રચના આ પ્રકરણ સાથે વધારે
 બાધગેસ્તી હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.
 બીજો નંબર “ એવક મંડપ ” ની લેખનો છે.

ચંચળા ના સાર્વજનિક પુસ્તકાલય

પુસ્તકાલય ખાતે એકાદ ગેજુદુ, “ નવગ્રુવન, ” કેટલાક
 ધીમ ગાડવાટિકપરો અને માનિક ચોપાનીનાઓ મગાવવામાં
 આવેછે. પુસ્તકોની મળ્યા મ ૧૮૭૭ માં ૫૪૮ ની અને
 પુસ્તકાલયની કુલ મીલકત ૩૦૦૦ રૂ. ની હતી આ સંસ્થાનો
 વાર્ષિક ખર્ચ ૨૦૦ રૂપીઆનો છે. પુસ્તકાલયનું કંડ અગાઉદામ
 ખેતીવાડી જેડ જે દમામાં જ ખોલવામાં આવી છે તેમાં
 આઠ અનાના દરે બાજે મૂવામાં આવે છે તેના ઉત્પત્તિમાંથી
 અને ‘ સ્વાયોગીના લાગા ’ માંથી એ ખર્ચ નીજે છે ના
 મમા ડોડાખ મનાના લક્ષ થાય, તેનો ૧૦ રૂપીઆનો ‘ સ્વા
 ચોગી ’ નો લાગો દરમારને આપશે પડતો. નના નાના
 દેગી નનચોથી જાયવા ગડિયાવાડમાં આવા જેટલા લાગા
 માબગીએ તેવા ચોગી ગોપાળદામને આ વાગો અપગિત
 લાવાથી તેમને તે બધ રો, એમ લોકોએ ગજુખુનીથી
 ચોગી રીઃ પાંચ રૂપીઆ પુસ્તકાલય અતિ આપવાનો નાપ રો
 ॥ મને વનિક પચામેક રૂપીઆનું ઉત્પન્ન થાય છે

આ સંસ્થાનો કાન્લાર ગામ લોકોએ ચોલા એક પ્રમુખ,
 ૪ ઉપપ્રમુખ, ૧ મંત્રી, અને ધીમ મલ્યોનું કાર્યવાહક
 મડળ થવાવે છે એ મડળના પ્રથમ વર્ષના પ્રમુખ સૌ
 લલિતલક્ષ્મી હતા.

આ પ્રવૃત્તિમાં લોડો કેન્દ્રો રમ લે છે તે એ સંસ્થાના
 વાર્ષિક રીપોર્ટમાંથી નોંધેલા કેટલાક ફક્ત ઉપરથી મલમ
 પડશે ગામડા ગામમાં મામાગિક સેવાનું કાર્ય કરવાની લાપના
 વાળાઓને એ મા દિશક થઈ પડશે.

સ ૧૯૭૭ માં ૭૩૪ વખત પુસ્તકો વાંચવા આ યા
 એમ માનિક સરેગશ ૬૧ ની આવે છે, જે ગયા વરસ

કરતાં ૧૧ નો ઘટ્ટાડો બનાવે છે. ૧૪૪ માણસોએ પુસ્તકાલયનો લાલ લીધો જે ગયા વરમ કરતાં ૩૩ નો વધારો બનાવે છે. આ વર્ષમાં ૩૧૫ પુસ્તકો વંચાયાં છે તે ગયા વર્ષ કરતાં ૧૪૫ નો વધારો બતાવે છે. ૧ જાણે ૩૦ ઉપરાંત, ૪ જાણે ૨૦ ઉપરાંત, ૧૫ જાણે ૧૦ ઉપરાંત અને ૧૨૪ જાણે દશથી ઓછાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે ”

“ રીપોર્ટવાળા વર્ષમાં ૮ સ્ત્રીઓએ પુસ્તકાલયનો લાલ લીધો છે તે ખુશી થવા જેવું છે. અંત્યજ વાંચનારાઓની મંજૂર પાણી ટકી રહી છે. વિશેષ આનંદની વાત એ છે, કે પુસ્તકાલયના ૧૫ પુસ્તકો પરામ વંચાવા ગયા હતા. વમવાયાં, (હમમ પિંગમ, મોચી, સુતાર તથા ઈતર કોમમાં વાચનનો વધારો થયો છે

કોમવાર વચાવતાં પુસ્તકોની સંખ્યા—

બ્રાહ્મણ-૨૮	સોની-૪	ઈતર કોમ-૧૩
વાણીઆ-૩૦	મોચી-૩	કાઠી-૮
કણ્ઠી-૭	અંત્યજ-૩	સંધી-૮
સુતાર-૨	વાણદ-૬	કલાલ-૧
ખીંગરા-૨	બાવા-૫	ચારણ-૧
ખાટીદાર-૪	કુંભાર (ખેડુત) ૭	
લલાચા-૯	ચાલી ૦	

“ પુસ્તકાલયનો જેમ અને તેમ વધારે ઉપયોગ થાય તે માટે સદ્ગત માતૃશ્રી ચંચળાણી સંવત્સરીના દિવસે વ્યવસ્થાપક મંડળ તરફથી અમુક પુસ્તકો પસંદ કરી તેમાંથી પરીક્ષા લઈ ઉંચે નંબરે પાસ થનારને ઇનામ આપવામાં આવે છે. તે સુચન નામે પ્રમાણેનાં ઇનામો આપવામાં આવ્યાં છે. ૧-૮-૦ વેલ્લુ રાધવ, ૧-૦-૦ ચતુર્ભુજ લક્ષ્મીચંદ, ૦-૮-૦ ચક્ર રામ, ૧-૪-૦ મગવલાલ વળતચંદ, ૦-૧૨-૦ રતિ તાલ શોધવણ. ”

(સંવત ૧૯૭૭ ના પાંચમા વર્ષના અહેવાલમાંથી)

“ અલખુ ખેડુતો આ સંસ્થાનો લાલ લઈ શકે તે માટે લાયકેરીયન દરદોજ રાત્રે કલાક દોઢ કલાક વર્તમાનપત્રો અને માસિકો વગેરે વાંચી સંભળાવે છે. સાત અડવાડીઆં સુધી રાખવામાં આવેલી નોંધ તપાસતાં તેનો નીચે પ્રમાણે લાભ લેવાયલો જણાય છે.

પ્રથમ વર્ષમાં— કૃષ્ણી કુંભાર—ખેડુત વાણીયા બ્રાહ્મણ મંતર કુલ—
૬ ૭ ૫ ૪ ૫ ૩૦

ધીંગલ વર્ષમાં— ૨૧ ૧૮ ૪ ૫ ૬ ૨ સંધી સોની

મોચી વાળંદ બાવા કુલ

૧ ૧ ૧ ૫૬

પુસ્તકાલયથી થયેલી જાગૃતિ:—“ આ સંસ્થાના અંગે

ખીલ એક યોજના દાખલ કરવામાં આવી છે. દર અડવાડીએ સલા ભરી લોકોપયોગી વિષયો ઉપર લાખણુ તથા વાદવિવાદ ચલાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ વર્ષમાં કુલ ૭ લાખણુ આપાયાં હતાં. જે બે પ્રસંગે આવી સલાનુ પ્રમુખસ્થાન અમારાં પૂજ્ય બા સાહેબ શ્રી લક્ષ્મીવત્સની બાબે અને અમારા વડી-

વટદારનાં ધર્મપત્ની વિજ્યાબહેને લીધું હતું. તે વખતે પુરુષો ઉપરાંત ગામની સ્ત્રીઓએ પણ સભામાં મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. “કન્યાવિકૃત” નો વિષય આ સભામાં એટલો અસરકારક રીતે અર્થાથો હતો કે તે ઉપરથી અમે કળેલા શખસોએ કન્યાવિકૃત નહિ કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી:—

ભટ જોશંકર હરજીવનદાસ
 ગામંદ ગોપાલજી હરિશંકર
 સોની હમીરભાઈ વાદેશભાઈ
 શેઠ જોડીદાસ બાવાભાઈ
 ન. અમરચંદ લખમીચંદ
 જ. વલ્લભજી મીરાભાઈ
 પટેલ ગદ્યાભાઈ પ્રદમગી
 વિમ્ભ મધાશંકર જંગમ
 પા કાળાભાઈ લાધાભાઈ
 પા હરજી વેલાભાઈ
 ડા હવરાજ દાહડગી
 પા. જોડાભાઈ તાગુભાઈ
 મુળાજી વલ્લભજી
 ઢેઠ નચ્ચુ હવા
 ઢેઠ ગોધા ખીમા

એ છે, કે ખેડુત વર્ગની મોટી હિંમતની જ કન્યાઓ પ્રમત્ર પહેલ અને મમત્વ હેતુ પાસે ગિરણ લેવા દરેક ગરિના વખતે નિયમિત રીતે અને હોસથી જાય છે. ”

“ મહામા ચતા લાપણદાર ગોધગ મુકામે અત્યજ્ઞના ઉદ્ધાર કન્યાના મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રયાતની હુકીજી ગણ્યા પછી રાહીના અત્યજ્ઞ પોતાના દીકરા-દીકરીઓને જ્ઞાન આપવા ઉત્સુક બન્યા છે અને તેમને માટે જુદી ચાખાની માગણી કરે છે. ”

પુનઃકથાગાથી મોટો લાભ એ થયો કે લોકોની જ્ઞાન-નૃણા વધી અને પશ્ચિમે એક અગ્રેજ નિરામ અને કન્યાશાળા સ્થાપવાની જરૂર પડી ’

(“ ૨ ૧૯૭૩ નો પ્રથમ વર્ષનો રીપોર્ટ ”)

પ્રલેગ સામે પગલાં —“ પુનઃકાંસ્ય સ્થાપન થયા પછી હતા જેવા નાનકડા ગામમાં પણ ઉત્માક એટલો બધો વધ્યો છે, કે ત્યારે ગમે તે વર્ષે પ્રલેગ મમત્ર કાડિયાવાડમાં દેખાવ દીધો હતો તે વખતે આ નવાના કાર્યવાહક મડળે એક કામ ચલાઉ “ આરોગ્ય સ્થાન મડળ ” ગોળી કાઢ્યું હતું અને એક જ દિવસમાં એ મડળમાં ૨૬ માણસો ગરુખુશીથી સ્વયં સેવક તરીકે જોડાયા હતા એ મડળે હમાને વિભાગમાં વહેલી નાખ્યું. પ્રત્યેક વિભાગમાં આ-આ સ્વયંસેવક અને દર બે વિભાગે એટલેક ઇન્સ્પેક્ટર નીમી દીધા હતા અને યોગ્ય મલાહ અને મહાય આપવા માટે બે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ નીમ્યા હતા ગામ લોકોએ ગરુખુશીથી કોમેન્ટાઈન ગણવાનું ઠગવ્યું

અને બહાર ગામથી આવનાર કેઈ પણ માણસને ગામ બહાર બનાવેલાં છાપરામાં ત્રણ દિવસ રાખવાની સુગવડ કરી હતી. તે છાપરામાં મુખિન્દ્રેન્દ્ર તથા ગામના કેટલાક ગૃહસ્થો અને દરબાર થી વખતો વખત, આવનાર માણસને નાવા ધોવા તથા જમવા સુવા વગેરેની યોગ્ય સગવડ છે કે નહિ તે નજરે જોઈ તેમને કેઈ ઝીને તકલીફ કે અડચણ ન પડે તે માટે યોગ્ય બદોબસ્ત કળા સ્વયંસેવકોએ પોતપોતાના વિભાગના આદેશ-અરજાનું માટે ઉકરડા ગામ બહાર લેવાયી જવાનું, લિનાશ કે કે ગદ્ગદીવાળી જગ્યાએ જંતુઓના નાશ માટે ફીનાઇલ પોટર, અગર માણુ અને ઘાસનેલ નાંખી ઉઘાળેલું પાણી પૂડું પાડવાનું, ઘરના પ્રકાશ આવે તેટલા માટે છાપરાં ઉપરથી નળીમાં ખસેડી લેવાનું, સવાર સાંજ ફરેક ઘેર ગુગળ, ડામર અને લીમડાનો ધુમાડો કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું હતું. આવી સાવચેતીના પરિણામે જ્યારે ઢસાની અનુર્ભામા દેઈ પણ ગામ પ્લેગથી મુક્ત ગઈ ત શક્યું ત્યારે ઇશ્વરકૃપા અને સ્વયંસેવકોની ખંત તથા જાતમહેનતથી પ્લેગને દમાના મીમાડા બહાર રહેલું પડ્યું હતું. ”

(સ. ૧૮૪૮ નો બીજા વર્ષનો એકવાલ)

વાંચક ! પુસ્તકાલય એ પુસ્તકોનું નિર્ણય સંચલકસ્થાન નથી, પરંતુ લોકકલ્યાણનો મંડપ છે એની ખાતરી આપતા ઉપરથી તને થઈ સુકી હશે.

“ સેવકમંડળ ”

પુસ્તકાલયને અંગે થયેલી જયંતિ અને કામચલાઉ “ આ-ય રક્ષક મંડળ ” ના પ્લેગને અટકાવવાના પ્રયત્નને મળેલી ગતાધી મામાજિક સેવાનાં કાર્યો માટે એક કાયમના મંડ-
“ જરૂરિયાત સોના મનમાં વમી. તા. ૧૫-૨-૨૦ ને રાજ

“ સેવક મંડળ ” ની સ્થાપના કરવામાં આવી, એ મંડળ ઢસામાં અત્યારે સોકૃત્યવ્રતિ અને કૃત્યાણુકારિણી પ્રવૃત્તિઓને ઝરે છે. આ મંડળને માટે ગામઝોડોની સલામાંથી ૧ પ્રમુખ, ૧ ઉપપ્રમુખ, ૧ મંત્રી અને ૧૩ સભ્યો સુટી કહાઠવામાં આવે છે.

કાર્ય પ્રદેશ અને આવકનાં સાધનો :— મંડળની સ્થાપના વખતે તેની સ્વપ્રવૃત્તિઓને પોષવા અનાજ અને ઘાસ-કચરાનું ઉધરાણું થયું હતું. ખેડુતોએ દર વીધે બશેર લેખે ૨૫૦ મણ જુવાર એકત્ર કરી અને તેમાં દરખારશ્રી તરફની ૫૦૦ મણ ઉમેરાઈ. આ બધી જુવાર ખાણમાં ભરવામાં આવી. વાણીઆ અને બિનખેડુત સોડોએ કાજો કર્યો અને ૨૦૦ રૂપીઆ રોકડા આપ્યા. દાણા ઉપનાંત દર વીધે ૧ પૂજો કડખને ખેડુતોએ અને ૨ પૂજા દરખારે આપીને ૨૧૦૦૦ કડખના પૂજાનો પરવઠો કર્યો. કાઠિયાવાડના ખેડુતોની સ્થિતિ જુગરાતના બીજા ભાગના ખેડુતો કરતાં ઘણી કંગાજ છે; ઢસાના ખેડુતોની કશા અત્યારે પ્રમાણમાં ઘણી સુધરી છે છતાં યે ત્યાં પણ કેટલાક સોડો એવા મગી આવશે ખરા કે જેમના દાણાની કોઠીનું તળીયું નવો પાક આવના પહેલાં દેખાવા માડે. સામાન્ય રીતે આવી સ્થિતિ ધ્રાવણ મઢીનામાં આવી પડે છે અને તે વખતે અડવાયેલો ખેડુત આજીવિકા માટે વાણીઆને ત્યાંથી પાક ઉતરે દોઢા બમણા પાછા આપવાની શરતે દાણા ઉપાડે. માગશર મઢીનામાં નવો પાક ઉતરે છે એટલે ૪ મઢીનાના વ્યાજ તરીકે ખેડુતને મણ અધમણ પોણા મણ દાણા ભરવા પડે છે. “ સેવક મંડળ ” આવે વખતે બખરલાવ કરતાં ઘણા ઓછા દરે દાણા ધીરવાનું કામ ઉપાડી લીધું. પ્રજાંગે ગરીબજુરખાને અને આફનામાં આવી પડેલા કુલીન માણસોને મફત દાણો પણ આ-

પવામાં આવે છે. અત્યાં એક મુમલમાન બાઈ અને આઘળી
ડેખીને મહુણ દગણા આપી નેશું આપે છે, અને તે ઉપનત
આશુવિ । માટે શુભતા દા । અને વચ્ચે રૂઢમાવી આપે છે

તુકાગના વખતમા અનાજ અને ધાન-ગાનનો આમે મરક
ધા । આની તદ મમાન થઈ પડે છે આગાલી દાખ । વઈ તે
રહેલા હિ દુ-ગાનમા લમ લમ આવા પુન્વ । (ખાજો) હેતા
ખાણમા ભરલી જુવા વચ્ચે મુધી બગડતી નથી, પરંતુ દમામા
તેા ત્રાવણ માસમા જડિઆતવાગા લોકોને એ જુવા ધીન્વામા
આવે છે એવે દુ માગગ મર્ગને તેના બદવાના નાજ
આનીને ભરાય છે અનાની પેઠે હુણ પા ઉડીની અને
। મ વાડોના માટે મ ન આપવામા આવે છે ધામચાને
મ નક નખવાની આ પદ્ધતિથી દુકામા વ્યારે ધિવાવાડના
ખીમ બધા ગામના ઢોરોને “ હાથના ઘોર ” ઉપર નીબવુ
પરંતુ પરંતુ ત્યારે હનાના ઢો ધામચારા ઉપર નિર્ભર તા

ગામ તુકાગની મામે ગામને ટડાવી રાખવાન મુખ્ય કામ
મેવામહુણ કરે છે એ સિવાયની ખીજ પ્રતિમા ગાના
વખતમા ઘેર ઘેર કરીને લોકોને હવા પહોચાડવી, તેમના ધર
અને ગરીર સ્વ છ નખવમા વગેરેનો સમ રેગ થાય છે

ગામ મુધગઈના કાનો પણ આ મહા કરે છે ગામના
હવા અને હવાડાની દેખરેખ અને પુણી, ગામના અને ખીમના
સ્તાઓની આધાજી ૨૦-૨૫ રૂપીઆ મુધીના ખચની મરા
મન, અને હવાજો ભવ્ય કોશ વન્ત પુરા પાડવાની જવાબદારી
સેવમહુણ ને સિરે છે હનાની પ્રમિદ્ધ સજનમહુલી અને
। મ મહા બહા ગામ અથ તેના ખર બદન હજાર તર
રી મળતો કાજો બાક જતા બાકીની રકમ મહામાથી

અપાય છે. દરબારે આ ખર્ચમાં કેટલો ફાળો આપવો તે નક્કી કરવાનું કામ પણ મંડળનુંજ !

મંડળને પ્રારંભિક ફાળા ઉપરાંત ચાલુ આવકનાં પણ કેટલાંક સાધનો છે. જેવાં કે:—

લામનો (આમડાંનો) ઇંજરો—ગામનાં દાર મરે તેનાં આમડાં ઉપર પણ કાઠિયાવાડના દરબારેને હુકમ પહોંચે છે. હસામાં આમડાં માટે ચમારોને ઇંજરો અપાનો અને તેના ૩૦૦-૪૦૦ રૂપીઆ દરબારને વાર્ષિક ઉપજતા. આમડાંના વેપારમાં આટલી ભારે રકમને લીધે નફો રહેતો નહિ, પરંતુ દારની “ માટી ” ને માટે હરિકાઈ થતી. ઇંજરાની પદ્ધતિથી રોટને આર્થિક કાયદો; પરંતુ તેનાં દુષણો પણ ભારે હોય છે. અંગ્રેજી રાજ્યમાં હાડના ઇંજરા દાખલ થવાથી સરકારને ત્યાં ટંકશાળ પડી છે. તેને એકના ચાર ઉપજવા લાગ્યા છે; પરંતુ ઇંજરદાર ઇંજરાની માટી રકમ પૂરી કરીને પોતાનું પેટીયું કાઢી શકે તે માટે જામનના પપંચ આદરે છે. હાડમાં લેજસેવા થાય છે, અને વધારે લોકો પીવા આવે એવી સુકિતઓ અજમાવે છે. આમ આ પદ્ધતિ હાડને સાર્વાનિક જનાવવામાં

પરંતુ વળી સવાલ એ ઉઠે છે કે કોઇનું ઢાર મરે તેમાં દરબારનું દાવું ક્યાંથી ? ખરી રીતે તેના માલિકનો તેના ઉપર હક્ક પડેલો. ગોપાળદાસે પોને આ આવક છોડી દીધી અને “ સેવકમંડળ ” ને આપી. પરંતુ જે વર્ષ પછી-ઈ. સ. ૧૯૨૨ માં ગામના અત્યંતજે માટી ખાવી છાંડી ત્યારથી દરબારની સલાહથી મંડળે આ રૂપીઆ લેવાનું માંડી વાળ્યું.

ખજા અને મૂઠી ફંડ:—ખજામાં નવો પાક આવે તેમાંથી ગાડી દીડ બજાર દાણાનો નવો લાગે “ સેવકમંડળ ” ને માટે લાદેલો શરૂ કર્યો છે અને તે સિવાય દર અડવાડીએ ગાળાના વિદ્યાર્થીઓ ઘેર ઘેર ફરીને મૂઠી ફંડ ઉઘરાવે છે. એ મૂઠી ફંડમાં આવક કરના નાનાં બાળકોમાં સેવાનો શુરસો પ્રક્ટે એ લાલ મોટો રહેલો છે.

બીડીનો ઇનારો:—જહાંગીર બાદશાહને માટે કહેવાય છે કે તે બેમાન થાય તેટલો દારૂ પીના; પણ બહાર લોકોને દારૂ નહિ પીવાના ફરમાનો કાઢતા. “ પરોપદેશે પાંડિત્યમ્ ” ના આવા દુષાન્તોમાં ગોપાળદાસ એકનો ઉમેરો કરે છે. બીડી-બાઈએ એમના ઉપર જમાવેલી સત્તામાંથી છૂટવા એમણે કાંકાં તો ઘણી વાર મારી જ્યાં; પરંતુ તેના બળવત્તર મોકાશમાંથી છૂટવાની તાકત તેઓ હવે પછી મેળવે ત્યારે ખરા છતાં દસામાંથી બીડીનો બહિષ્કાર થાય એ જવાને તેઓ ઉત્સુક છે ખરા; અને તે માટે સરકાર દારૂની બંદી ઘટાડવા કરે છે તેવા કેટલાક પ્રયત્નો પણ કરે છે. પરંતુ આવા વાંછીઆ પ્રયત્નોને સુફળ આવનાં દેખ્યાં નથી.

પહેલાં દસામાં બીડી તમાકુ વેચવાની ૧૧ દુકાનો હતી. તે બધી કાઢી નાખવામાં આવી છે અને એકજ દુકાન ઇમારા.

ની પદ્ધતિથી ચાલુ રાખવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થી અને ૧૧ વર્ષની અંદરના માણસને બીડી તમાકુ આપી શકાય નહિ. નિયમલંગનો દંડ બે રૂપીઆ. ઇન્તરદારનો માલ “સેવકમંડળ” પાસ કુદે અને વેચવાના દર પણ તેજ બાંધી આપે. આ પદ્ધતિથી હસામાંથી બીડી નાબુદ થયેલી જોવામાં આવી નથી; અલબત્ત “સેવકમંડળ” માટે એક આવકનું સાધન વધ્યું છે ખરું. ઈ. સ. ૧૯૨૦-૨૧ માં ઇન્તરની આવક રૂ. ૧૮૧-૦-૦ હતી અને ૧૯૨૧-૨૨ ના વર્ષમાં તે ઘટીને રૂ. ૧૧૧-૦-૦ ઉપર આવી એટલા પ્રમાણમાં વપરાશમાં ઘટાડો થયો હોય એ સંભવિત છે. આ સિવાય મંડળને લઘુ પ્રસંગે ઐચ્છિક લેટ-દ્વારા પણ કેટલીક મદદ મળે છે.

પવિત્ર દિવસની યોજના:—નાનકડા હસામાં કોઈ પણ નવિન હિતકારક પ્રવૃત્તિનો પ્રયોગ બાગ્યેજ બાકી રહ્યો હશે. “વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસ” ની નવીન યોજના હસા-એ પણ ઉપાડી લીધી છે, અને તેને માટે મહાત્મા ગાંધીજીની જ્યંતિનો દિવસ પસંદ કરવામાં આવ્યો છે એ દિવસે ઓછા-માં ઓછા બે આના અને વધારેમાં વધારે ૧ રૂપીઆ સુધીનાં દાન સ્વીકારવામાં આવે છે. ૩૦ થી ૩૫ રૂપીઆ એ દિવસે મંડળ માટે એકત્ર થાય છે.

આ પ્રકરણમાં નાની નાની બાબતોને મહત્ત્વ આપીને નોંધવામાં આવી છે; કારણ કે એ નાની બાબતોની પાછળ લાવના અને વ્યવસ્થાશક્તિનું બળ છુપાયેલું છે.

“સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ” નું પુસ્તક જેમણે વાંચ્યું હશે તેમને આ પ્રકરણની મહત્તા સમજાયા વિના ન રહેશે.

દરેક વાચક પોતાના ગામમાં આવા લોકકથાઓના મંડપ રચવાની પ્રેરણા પામે તો કેવું મુંઝર ?

૧૬

હમાનું લોકતંત્ર: આત્મનિર્ણય

હસાના દરબારે લોકોને જમીન અને ઘરના માલીકીકક્ષે બંધા, વિષેટી બાંધી આપી, અને કેજવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપી એટલા જ કારણથી હસાના તંત્રને સમસ્યાની ઉપમા અપવામાં આવતી નથી. સારા માલિકના શુદ્ધમોને પણ આવી સમસ્યા ઘણી વખત મળી રહે છે. દરબારશ્રીની મહાનુભાવતા તો એમણે ખીસેલા લોકતંત્રમાં, એમણે સ્વીકારેલા આત્મનિર્ણયના પાલનમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ના. સહેનશાહ પોતાની જન્મતિથિએ અને ળેસતા વર્ષે અમુક અમુક લોકોને ખિતાબોથી નવાજે છે. ગોપાળદાસ જેવા નાનકડા તાલુકદારને પણ પોતાની જન્મતિથિને દિવસે એવી દહાણી કરવાનું મન થયું. પાડોશી રાજ્યો અને એજન્સીમાં આથી ઘનાર ઉપહાસની એમણે પરવા ન રાખી.

“ બેામ દિપ રવિ નલગિંદુ તો ઘર દીવડા શા જોટા ?” એ ન્યાયે એમણે પોતાના ખિતાબોની પ્રતિષ્ઠા હસામાં વધે અને જળવાઈ રહે ને માટે સાવચેતી રાખી.

સરકાર કે દરબાર પોતાની પસંદગીના માણુમોને ખિતાબ આપે તેમાં જાણે અજાણ્યે પણ ખુશામતપ્રિય કે સરકારનું જ હિત જોનાર માણુસોની વરણી થાય છે. સ્વતંત્ર વિચાર

ધરાવનાર લોકકલ્યાણના મંડપ સ્વનારાઓ તેમાંથી બહુધા બાતલ રહી જાય છે. અને તેથી સરકાર તરફનો ખિતાબ ધરાવનાર એટલે ખુશામતીઓ એવી માન્યતા જનતામાં ઘંઘા-ગેલો જોવામાં આવે છે. આથી ખિતાબોનું મહત્ત્વ પ્રજામાં રહ્યું નથી.

મહારાજ્યમાં ખિતાબોની થતી આવી દુર્ઘટનાના અનુભવ ઉપરથી ગોપાળદાસે ખિતાબ દરબાર તરફથી નહિ પણ ગામની રૈયત તરફથી આપવાની પદ્ધતિ અમલ્યાર કરી. પ્રજાનો જે-નામાં વિશ્વાસ હોય અને તે જેને સન્માનિત માનની હોય તેવા માણસોને કેવળ શોભાના ગાંઠીઆ જેવા ખિતાબોજ આપવા કરતાં તેની સાથે રાજ્યતંત્રમાં તેમને કેટલીક સત્તા પણ આપવાનું ગોપાળદાસે ઉચિત માન્યું.

દરબાર પોતે જેને અમુક ઇલકાબને યોગ્ય માનતા હોય એવા ગૃહસ્થોનાં નામની યાદી લોકોની જાણ માટે એક મહાન્ય અગાઉ બહાર પડે. તેમાંના કેઈ પણ નામની સામે ગામન્ય એક પણ માણસનો વાંધો આવે તો તે નામ યાદીમાંથી કઢી થઈ જાય એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે જેની સામે એક પણ માણસનો વિરોધ ન હોય એવી વ્યક્તિને જ ખિતાબ અપાય.

મોટી શ્રેષ્ઠ ખિતાબ “દમ્તાનૂર”નો, અને તે પછી “દીપક,” “પુષ્પ,” “રંજન” અને “ભૂપણ” અનુક્રમે આવે છે. “નૂર” એક જ હોય છે. અને તે દરબારમાં અથવા સરકારણે આવે ત્યારે દરબારશ્રીએ તેના માનમાં ઉભા થવું જોઈએ. ઉપરાંત ખુદ દરબારનો કેઈ પણ હુકમ “નૂર” કે “દીપક”-(દીપક અર્થાત્ ૪ છે)ને ગેરવાજબી લાગે તો વહીવટદારને એક ચિઠ્ઠી થી કે રૂબરૂ ખબર આપીને એ હુકમનો અમલ મોકુફ રખા-

વવાની સત્તા તેઓ ધરાવે છે. “નૂર” અને “દીપક”ના અધિકાર સમાન હોય છે, પરંતુ “નૂર”ના માનમાં દરબાર ઉભા થાય એટલી એની પદવી ઉંચી. “પુષ્પ”ને દરબારના હુકમને મોકુફ રખાવવાનો વ્યક્તિગત અધિકાર મળતો નથી, પણ “પુષ્પ મંડળ” (પુષ્પ પાંચ છે)ની બહુમતિથી અને “રંજન” તથા “ભૂપણ”ના એકત્ર મંડળને (રંજન એક અને ભૂપણ પાંચ છે) બહુમતિથી નહિ પણ સર્વાનુમતિથી એ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ધારાસભાઓ અને રાજસભા કે પાર્લામેન્ટના ઠરાવોને “વેટો” કરવાની-નકારવાની-સત્તા ગવર્નરે, વાઈસરોય કે શહેનશાહો ધરાવે છે, પરંતુ દસામાં તો દરબારના હુકમને નકારવાની સત્તા લોકપ્રતિનિધિ ભોગવે છે. ખરું લોકનંત્ર અને ખરું આત્મનિર્ણય તે આનું નામ.

દસાના લોકોને મળેલા આ અધિકાર કાયદા ઉપરજી ચો-લના નથી પણ તેનો ભોગવટો થાય છે.

એક ખીટીના ઇન્કરદારને, તે ગામના હિતમાં તુકશાન કરનાર લાગવાથી દરબારે ગામ છોડી જવાનો હુકમ કર્યો. “નૂર” અને “દીપક” ને આ સગા ઘણીજ આકરી અને ગેરવાજબી લાગી. પોતાની પાસે અધિકાર હતો તે છતાં દર-બારથીની ઉપરવટ થઈને તેનો ઉપયોગ ન કરવાના વિવેકવાળા ‘નૂર’ અને “દીપક” દરબાર પાસે ગયા, અને પોતાનો હુકમ પાછો ખેંચી લઈ, ઘટે તો પાંચ પચાસ રૂપીઆ ઢંડ કરવાની વિનંતિ કરી. દરબારને પોતાનો નિર્ણય બદલવાનું વાજબી

* આ ઇન્કરદાર દસાનો વતની ન હોય. વેપારખર્ચે પર-ગામથી દસામાં આવ્યો હતો અને બાકાના પૈસામાં રહેતો હતો. તેણે ઇન્કરે “ગેવકમંડળ” પાસેથી રાખ્યો હતો.

કારણ ન લાગવાથી વિનંતિનો અસ્વીકાર થયો અને મગ્ન ગેર-
વાળી લાગતી હોય તે “વેટો” ની મત્તાનો ઉપયોગ
કરવાનું સ્વચ્છ. ત્રણ દિવસ સુધી પચેની પરંપરા ચાલી.
દરબાર હજ્યા નહિ અને આખરે “નરે” હુકમ મોકલ્યો ગામવા
વડીવડદારને દરબાર કયું. ‘બીજો દિવસે દરબારે ઉમાનંદ બીમા
પટેલને પૂછ્યું, “તમે તો એને છેડ જ છેડી દીધો કઈ દંડ
પણ ન કર્યો !” નરે ઉત્તર વાળ્યો, “બાપુ ! એને મગ્નથી
જે અમર પાડવી હતી તે પડી ગઈ છે.” એ બાબતે બીજો
વરસો બીતી ગયા છે બીટીવાળો ઉમામા દરબારથીની સમક્ષ
નીચે આજે જે મોકલ્યો છે પાતાનો હુકમ મોકલ્યો ગયો તેનો
ખ્યાલ સરખો પણ દરબારથીના મનમા આવ્યો નથી.

ઉમામા મરણ પાડળના ખર્ચો નિષિદ્ધ છે ગોપાળાદાસના
સહવાસથી જામયોકોએ એવા ગર્થ નહિ કંપા અને થના
હોય તેમા ભાગ ન લેવાનો પ્રતિબદ્ધ કર્યો છે. પાંચ પૈમાની
પૂજવાળા એક માણસને પાતાના રેમાનો મદુપયોગ (૧) કરવા
ગંગા નોતરવાનું મન થયું મળ્યું વાળળ ખચ નહિ થાય,
પણ જીવતા ‘જગતીયુ’ કંવાને કઈ પ્રતિબદ્ધ એવોજ હતો ?
કાયદામાથી ‘ઇસ્તુ’ કાઢવાનો કઈ વકીલોનોજ ઇન્કાર નથી !
જગતીયુ થયું અને આખું જામ તેમા જમવા ગયું દરબાર
આવ્યા ત્યારે આ વાતની તેમને ખબર પડી. તેઓ ધારા
બાધનાર હતા, તેઓ પણ ગુન્હેગારના ચિજરામા ડોકોલા હતા.
ગામે પાતાની પ્રતિજ્ઞા ભેદી છે એવું દરબારને લાગ્યું અને
ઈન્સાફ ચુકવનારા પટેલી ગયો પણ બાકી રહેલા ન હોવાથી
પ્રતિજ્ઞાગંગ બદલ દરબારજ દરે, માણસનો એકએ, રૂપીઓ
દંડ ઠગ્યો ‘વેટો’ કંવાની મત્તા ધરાવનાર પણ દંડાયલા
હોવાથી તેમની સિમિતિ ગચ્છક બની તેમને લાગ્યું કે આપણે

ભૂલ તો કરી, પણ -તો કંઈ જાણી જોઈને કરી નથી. મરણ પાછળ રૂઢીના બંધનને લીધે સ્થિતિ હોય કે ન હોય તોપણ તે વરા મને ક્રમને કરવા પડે છે તે નહિ કરવા અને તેમાં ભાગ નહિ લેવો, પરંતુ કોઈ માણસ જીવતા જાગતાં પોતાની રાજ-પ્રુશીથી ખર્ચ કરે તેનો સમાવેશ આમાં ન થઈ શકે. આવા સંલેગ વળને મુ કરવું તે વિષે આપણને દરબારશ્રીએ કહ્યું ન હતું, એટલે આપણે શું-હોગાર નથી અને કદાચ શું-હોય તો હોય તોપણ પહેલી વારનો અને અગાળપણે થતો હોવાથી તે માફ કરવો ઘટારન છે. વળી ગરીબ અને તવંગર, સમજી અને છેક જ આગળ એ સવેને એક લાકડીએ હાંકવામાં પણ દરબારશ્રી વાનગી નથી. ગરીબ અને અભણ માણસોને તવંગર અને નિયમની ઝીણવટ સમજી શકનાર કરતાં ઘણી ઓછી સમજ થવી જોઈએ. આવી વિચારસરણી ગામના પટેલીઆ-ઓએ ઘડી કાઢી કરવા દરબારશ્રીને વિનંતિ થઈ, પરંતુ ફાકટ ગઈ. 'વેટો' કરવાના અધિકારવાળાઓ પોતાને કંઈ ભયો પડે તેથી આ હુકમની સામે થાય છે એવો અપવાદ આવવાનો સંભવ હતો. દરબાર અને ખિતાબ ધરાવનારો આ સ્થિતિ સમજતા હતા દરબારને પોતાની પ્રાપ્ત પ્રતિનિધિઓનું પાણી માપવું હતું એટલે નકાર લાગીને તાલ જોડા હતા. આખરે ખિતાબ ધરાવનારોએ નિશ્ચયજન્ય જમાવું અને કંઈ પાછો આવવાનો હુકમ આપ્યો ! લગભગ બધાનો હડ વસુલ પણ આવી ગયો હતો તે પાછો અપાયો દરબાર નાખુશ થવાને બદલે મજા થયા.

પ્રતિજ્ઞાના બાદથી જકડાયલા 'લોખંડી ચોકડા'ના ધડનાર કિંદના સનેદી અમલદારો ! તમે જેના તાલુકા ઉપર જતી ગેમાડી છે, તેના ચરણ મર્મીએ જેમીને તમારે ઘણું ઘણું

શીખવાનું છે એમ આ હકીકતો જાણ્યા પછી પણ નહિ સ્વીકારે? જેમને સર્વોપરિ સત્તા આપવામાં આવી છે તેઓ તેનો દુરુપયોગ ન કરે તે માટે તેમના ઉપર અંકુશ પણ લોકમતની સત્તાનો જ મૂકવામાં ગોપાળદાસની ચતુરાઈ જાણી ઉઠે છે. કોઈપણ ખિતાબ ધરાવનારની વિરુદ્ધ આખા ગામમાંથી ગમે તે ૨૦ માણસની અરજ મળે એટલે તેનો ખિતાબ રદ થાય. આથી તેમને પ્રામાણિકપણે જ પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની અને ઢઠ લંગીથી માંડીને સર્વ કોઈનો સાથે મમતાથી વર્તવાની ફરજ પડે છે.

૧૭

રામરાજ્યની ભાવના-કેટલાંક પ્રતિબિંબ

રાજા રાજ્યના નિર્ણાયક—રાજા કાળનું કાચું છે. સત્જુગ : કળિયુગની સ્થાપનાનો આધાર રાજ્યની ભાવના અને આચાર્ય ઉપર અવલભેલો છે. ત્રપિઓના એ અનુભવપૂર્ણ વચનની નત્યતા જોવી જાણવી હોય તો આપણે ગોપાળદાસના ઢસાનાં દર્શન કરવાં પડશે. જે કાળમાં રાજ્યથી રાંક સુધીનાં માણસો ધર્માચરણ કરતા હોય, નત્યને આચરતાં હોય, પગપાળીઓ પણ નિર્ભયતાથી વિચરી શકતા હોય, કોઈના પણ હક્ક કે સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ પડતી ન હોય, અને લૂપ્તમશે કોઈને પીડી શકતો ન હોય તે કાળ તે સત્જુગ. આખું હિંદુસ્થાન જ્યારે કાળના પખમા સપડાયેલું છે ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં નહિ પણ આખી દુનિયામાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય-સત્જુગ

સ્થાપવાને અવતરેલા મહાત્માજીની જન્મભૂમિના એક નાનકડા તાલુકામાં તેમના મનોરથે મૂર્તિમંત થતા દિગોચર થાય છે.

હસાના દરબાર જે રાની પ્રગતુ કેવા વાત્સલ્યથી લાલન પાલન કરે છે એ . ઉપરનું લય અને ત્રાગતું વાતાવરણ તેમણે કેવું દર કર્યું, પણ અને ભૂખમરના પંજામાંથી પોતાની પ્રગતે છોડવીને કેવી સુખી કરી, જર્મીન અને ઘરના માડેડી હુકમ, અને જ્ઞાનદાનના સદાવ્રત કેવાં સ્થાપ્યાં, અને પ્રગતના આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતને એમણે કેવા મોટા દિલથી સમક્ષમાં મૂક્યો એ આપણે આગળનાં પ્રકરણોમાં જોઈ ગયા. દરબારની લાવ નાઓ આમા અત્યંત થાય છે. પરંતુ તે લાવનાનાં પ્રતિબિંબ પ્રગતે કેવા ઝીંઝા છે તે જાણ્યા વિના હમાને સમસાન્યની ઉપમા અતિશયોક્તિ ભરી લાગે.

અફિ માનુ વાતાવરણ હસામાં એટલું ફેલ્યેલું છે કે હસાના હવાડે હરણાઓ પણ પાણી પીવા આવે છે. પોલિટિકલ એજન્ટ કે મોટે માન્ધાતા પણ દરબારની તકમકના ૧૨૫ માઈલના પ્રદેશમાં પણ, પાણી કે માનવીઓની નિર્ભયતાને ભંગ કરી શકતો નથી. તેમને મળેલી પ્રભુની બક્ષિસ ઝૂંટવી શકતો નથી. હસાનો ખેડુત પોતાના બગીચાને હાંકવા આવતો કે પરાણીનો ઉપયોગ કરતો નથી, ગાડાં કે સ્ત્રીગરમે જોડાયેલા બગીચાને માટે તે માટી લાકડી મરખી પણ શખતો નથી.

મહાત્માજીએ આપેલા “સ્વદેશી ધર્મ” માં મતલબગતી સ્થાપના કરવાનું સામર્થ્ય પડેલું છે. સ્વદેશીધર્મ સમગ્રમાં વિના સારા જગતના બચ્ચરો હાથ કરવાની લાલમના ઘોટાં અટકાનાં નથી, અને એ ઘોટા ન અટકે ત્યાંમુધી ઝરપાયાં હુથિયારોના અને લોડીની નદીઓ વહેવડાવવાના પ્રયોગો વિરા-

મવાના નથી, અને આશ્રાયવાદનાં પૂર ઉતરવાનાં નથી. સ્વ-
દેશી એ સ્વાવલંબન, આત્મસંયમ અને એકતા સાધવાની
બીજીખુટ્ટી છે. ટસા એ ધર્મનું સ્વસ્થ સમજી ગયું છે. બારડો-
લીનું મુઢરમાં મુંઢર ગામ પણ એને ટપી ગયું એમ નથી.
ઢસાનો પુરુષવર્ગ ઢસાના કપાસમાંથી, ઢસાની ખેડેનોએ કાતેલા
સુતરની ઢસાનાંજ અંત્યજ ભાઈ-ખેડેનોએ વણેલી ખાદી નખ
શિખ ખહેરતો જોવામાં આવે છે. અને સ્ત્રીઓના બચ્ચુ કાપડ
પણ હવે અપાઘાબંધ તૈયાર થવા માડ્યું છે. ટસામાં ૧૮૨ રે-
ડીયા અને ૧૫ શાળ ચાલી રહ્યા છે.

૧

૧

ઢસામાંથી માંસમદિરાનો ઉપયોગ કરનાર શ્રોત્રીઓ મળે
એમ નથી. અંત્યજોના અંતરમાં પણ મરેલાં ઢારતુ માંસ
છોડવાનું ઉતારવામાં ઢરખાશ્રી સફળ થયા છે. પોતાના વણિ
બંધુ ઉપરના એક પત્રમાં આ વિષે ઢરખાશ્રી લખે છે કે
“ ઢસાના અંત્યજોએ ખુબ કરી. ઢાડ તે તંબોએ જે એક
વર્ષથી છોડયો હતો, પણ મરેલાં ઢારની માટી કે જે તેમનો
હંમેશનો ખોરાક છે, મેમાન વિગેરે માટેનું સ્વાગતલયુ” ખાલું
ગણાય છે તે સઢંતર બંધ કર્યું છે એક ઢાર મરે નો આખો
ઢેટવાડતુ ઢશપંઢર અને કઢાચ પચીસ દિવસ સુધીતુ શાક,
તેમણે ખુશીથી છોડ્યું. વળી સગાંબાલાને તે શાક અવાર
નવાર પહોંચાડતા. પરગામના સ્નેહીઓ ઢસાવાળાને પહોંચાડે.
આ પ્રમાણેનું માનીતુ -તે કોમને મન તો આકુસ પાયરીની
કેરીઓ, દૂધપાક બરફીચુરમાતુ-જમણ તેમણે હંમેશને માટે
શ્રી, પુરુષ, અને ઢોકરા સૈત્યો જામપરનામ બંધે સ્થળે નહિજ

લેવાની ભીખપ્રતિજ્ઞા આ ફેરે હું ગયો ત્યારે કરી. હરેક જણે મારા પગે હાથ મૂકીને પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હું ધાતું છું કે આખા ગુજરાતમાં કોઈ પણ ગામે આવી પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તો તે હસા એક જ છે.”

હરબારના પગ ઉપર કે તેની ગાદી ઉપર હાથ મૂકીને અસત્ય કહી ન જોશાય કે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા કદી ન તોડાય. અસત્ય જોડનાર અને પ્રતિજ્ઞા તોડનાર ફારવ નરકે જાય એવી લોકોની દૃઢ માન્યતા છે. ગુન્હેગાર હરબારના પગે હાથ મૂકવાની વાતને યુક્તિથી ડોકાવી દેવા પ્રયત્ન કરશે અને તેમ છતાં પગે હાથ મૂકવો પડ્યો તો પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કરશે પણ અસત્ય ન જોડશે.

અંત્યજ્ઞે આ જાત લેવાને કેમ પ્રેરાયા તે કિસ્સો જાણવા જેવો છે. ગોપાળદાસ એ લોકોને માટી છોડવાને ત્રણ ત્રણ વર્ષથી સમજાવતા હતા, પરંતુ તેમાં તેમને યશ મળેલો નહિ. લોકો કહીત કરતા કે એ છોડીએ તો અમારો ખોરાક જાય અને વળી માટી નાખવા જનીનમાં ખાડા જોડવા પડે તે ક્યાં ખોદીએ અને તેનો ખર્ચ કોણ વેડે ?

પરંતુ જ્યારે હરબારે હરબારપત્રું છોડીને દેગને માટે ફકીરી લીધી, અને અસહકારના ધર્મયુદ્ધમાં એક સામાન્ય સિપાઈ તરીકે ફાખડ થયા ત્યારે તેમની તપશ્ચર્યા અને ત્યાગથી અંત્યજ્ઞ ભાઈઓનાં હૃદય પણ ડોકી ઉઠ્યાં. જ્યારે હરબારથી ખાતીની કંદની પહેરીને ટંકાની ગુલાકાને ગયા ત્યારે તેમના ઉપદેશની અમર જ્વર જની. હમા ગામમાં માટી ન ખાવાનો અંત્યજ્ઞ ભાઈઓએ ફારવ કર્યો. હરબારથી ખુશ થયા અને ચામડાના ઈગર જલદ તેમની પાસેથી વાર્ષિક ૧૦૦ રી ૨૦૦ રૂપીઆ “સેવકમડા” માટે લેવા ને માફ કરાવ્યા, પરંતુ

આટલાથી દરબારશ્રીને સંતોષ થયો નહિ. તેમણે પ્રશ્ન, ‘શું ઢસામાંથી એવો એકાદ માણસ પણ નહિ નીકળે કે જે ગામ પરગામ હુંદગી પર્યંત માટીનો ત્યાગ કરે ?’ આ પ્રેમલીની વાણીથી એક આત્મા ઉપરનાં પડ ધોવાયાં. ગોપાળદાસના ચરણે મસ્તક મૂકીને તે જાણ્યો, “ જાણુ ! આજથી માટી ખાવી હવે હસમ છે ! ” અને શો ગજળ ! એક પછી એક દરબારના પગે હાથ મૂકીને પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓની પરંપરા ચાલી ! એક પણ સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળક બાકી ન રહ્યું ! ગોપાળદાસનો આત્મા આનંદસાગરને ડોકે બેઠો. અંત્યજ લોકોને પાંચ વર્ષને માટે વગર બ્યાજે એકમાથી ધીરેલા ૩૦૦ રૂપીઆ અને ૨૧૧ રૂ. નું દરબારી લેણું ગોપાળદાસે માફ કર્યું.

મલિનતાની છારી દૂર થતાં અંત્યજોને પોતાપણાનું લાન થયું. આનંદોત્સવ ઉજવવાનો તેમણે હસપ કર્યો અને તે માટે દરબારશ્રી પાસે ૧૦-૧૫ રૂપીઆ ઉછીના માગ્યા. દરબારે ઉછીના નહિ પણ ૨૦ રૂપીઆ ભેટ આપ્યા. સુકરર દિવસે ઉત્સવ ઉજવાયો અને પેલે દિવસે ગામ પરગામ ગયેલાં સ્ત્રીપુરુષોએ પણ દરબારના પગે હાથ મૂકીને પ્રતિજ્ઞા લીધી. “ જાણુ ! અમે પણ મટી માણસ થયા છીએ ” એ એમના તે દેવસના ઉદ્ગાર !

આવા અંત્યજ શાઈઓને પણ ઢસામાં પાણીનું દુધ હતું. તેમનો સ્વનંત્ર કૂવો નર્મી અને ગામ લોકો સાર્વજનિક કૂંડથી તેમને પાણી ભરવા દેતા નથી, એટલે હવાડાનું પાણી એ લોકો પીતા. અંત્યજ વર્ગ તરફની આપણી નિસ્સ્કાર વૃત્તિ અને

બેદરકારી ને લીધે તેમને પશુની પંડિતમાં મૂકતાં પણ આપણે
 ખંચાતા નથી તેનું આ દ્રષ્ટાન્ત. ગોપાત્રદામ અંત્યજ/સામ્રથોની
 વહારે ધાયા. તેમણે ગામ લોકોને કહ્યું, ‘મારે તો બધીજ
 રૈયત સરખી છે. પછી ને બ્રાહ્મણ હો કે ભંગી. મેં સાર્વ-
 જનિક કૂવો કરાવી આપ્યો છે ને અમુક કોમોને માટે જ નહિ
 પણ હસાની મારી તમામ રૈયતને માટે. છતાં જો તમને વાંધો
 હોય તો તમારે અંત્યજ લોકો માટે જુદો કૂવો કરાવી આ-
 પવો જોઈએ.’ લોકો કહેતા કે કૂવો એમને જોઈએ છે માટે
 એ લોકો કરી લે, અથવા તો દરબાર કરાવી આપે. દર-
 બાર કહેતા કે જેને એમ લાગતું હોય કે ઢંડ લોકો જે કૂવેથી
 પાણી ભરે તે કૂવાનું પાણી પીવામાં અધર્મ છે, તેમણે પોતાનો
 ધર્મ સાચવવા બીજી સગવડ કરી લેવી જોઈએ. તમારી
 માન્યતાને માટે તમારે ભોગ આપવો જોઈએ; નહિ કે
 ઢંડ લોકોએ કે દરબારે. ગામ વારંવાર હલીલ અને સામી
 હલીલો થતી. એ તકરારમાં અંત્યજો માટે નવો કૂવો થતો
 નહિ અને ગામ લોકો સાર્વજનિક કૂવેથી પણ અંત્યજોને
 પાણી ભરવા દેતા નહિ. વગી. એક વધુ વિદિ થઈ. પરંતુ
 લોકોએ જવાબ આપ્યો, ‘રૈયતના ધર્મ સચવાય તેની કાગળ
 દરબારે રાખવી જોઈએ, એટલે અંત્યજો માટેનો કૂવો દરબારેજ
 કરાવવો જોઈએ, નહિ તો અંત્યજ લોકોએ કરી લેવો. પરંતુ
 ગામ એનો ખર્ચ વેઠે એ ગેરવાજબી છે.’ છતાં જો દરબાર અડધો
 ખર્ચ આપે, અને અંત્યજો જાતમહેનત આપે તો ગામ લોકો
 અડધો ખર્ચ આપવા કબૂલ થયા. દરબારને આ વાત રૂચી
 નહિ. અંત્યજો જાતમહેનત પણ નહિ આપે અને દરબાર
 અડધો ખર્ચ પણ નહિ આપે. એ કૂવો તો ગામ લોકોએજ
 કરાવી આપવો જોઈએ, કારણ કે સાર્વજનિક કૂવામાં પાણી

ભરવાનો એમનો હક્ક છે, એટલે એ હક્ક ડુબાવનાર વગેરે
 એનો ખર્ચ લોગવ્યે છૂટકો. ગામ લોકોએ અંત્યજને ખાત
 મહેનત આપવા સમજીત કરવા માંડી; પરંતુ દરબારશ્રીની
 સલાહ ન મળી એટલે તે લોકોએ ઈન્કાર કર્યો અને ક્રવાની વાત
 અટકી. એટલે ગોપાળદાસે દરબારગઢના કૂવામાંથી પાણી ભરી
 જવાની ઢક લોકોને સલાહ આપી. અંત્યજે ત્યાંથી પાણી ભરવા
 લાગ્યા, પરંતુ તે વાત પણ ગામલોકોને કચી નહિ. આસ
 કરીને એટલા માટે કે ગામ વચ્ચે થઈને અંત્યજ લોકો પાણી
 લઈ જાય; ગામની સ્ત્રીઓ આવજનિક કૂવેથી પાણી ભરીને
 આવતાં સામી મળે અને અકસ્માતથી કોઈ વખત અંત્યજનું
 ખેડું ફુટતું તો તેના છાંટા ઉડ્યા. આથી ગામલોકો અકળાયા,
 અને ભેગા થઈને અંત્યજ સાથેના તમામ વ્યવહાર બંધ કર-
 વાનો કરાવ કર્યો. “ ચોર કોટવાળને દંડે ” તે આતુ નામ !
 બીજે દિવસથી ઠરાવનો અમલ કરવાનો હતો, પરંતુ પાસેના
 ગામમાં પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબનો મુકામ થવાનો હતો અને
 તેમને કાને આ વાત જાય તો દરબારનું વગેરું થાય એમ
 ધારી સાહેબનો મુકામ હોય ત્યાંથી ઠરાવનો અમલ મોકુફ
 રાખ્યો. સાહેબનો મુકામ નથી આવવાનો એમ ત્યારે ખબર
 મળી ત્યારે અંત્યજ સાથેના બહિષ્કાર શરૂ થયો. ગામમાંથી
 અંત્યજ લોકોને અનાજ, ઘી, તેલ, મસાલો, શાકપાંદરું કે
 બીડી તમાકુ મળતાં બંધ થયાં. દરબારે અંત્યજવાડામાં એક
 દુકાન ખોલવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ચલાળાથી જોઈતી વસ્તુઓ
 મંગાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો, એટલામાં અંત્યજવાડામાં એક
 મેમાન આવ્યો. તેને માટે બીડી જોઈએ. ગામની કોઈપણ દુ-
 કાનેથી તે મળી શકી નહિ; એટલે દરબાર માળાપતુ ઘર
 શોધ્યું. દરબારે પોતાના માણસ મારફત ઇબરદારને ત્યાંથી

ખીડી મંગાવી અને ઇમ્તરદારે તે આપી. દરબારને નવાઈ લાગી. તેમણે પેલા ઇમ્તરદારને જોલાવીને કહ્યું કે “આ ખીડી તો મેં અંત્યજવાડામાં મોકલવા મંગાવી છે.” તમે કેમ આપી શક્યા ?” ઇમ્તરદારે જવાબ આપ્યો, “અમારો અસહકાર અંત્યજ લોકો સાથે છે, આપની સાથે નહિ. આપ જે ચીજ મંગાવો તે આપવાની અમને છૂટ છે; પછી તેનો આપ પોતે ઉપયોગ કરો કે ચાહે તો અંત્યજને આપો.” દરબારે કહ્યું, “ત્યારે તો મારે તો અંત્યજવાડામાં દુકાન ખોલવાનો જરૂર નથી. એમને જે કંઈ જોઈએ તે આ... આવીને કડી ગાય અને હું તે મંગાવી આપી શકું.” ઇમ્તરદાર જોલ્યો, “હાં, તેમ થઈ શકે. અમારે તેમાં વાંધો નથી.” દરબારે પૂછ્યું, “ત્યારે તમારા આવા અસહકારની અંત્યજ ઉપર શી અસર થશે ? તેમને કંઈ ખાસ અડચણ નડવાની નહિ; માત્ર મારા એક માણસને તમારી દુકાનનો ફેરા ખાવાનો રહેશે એટલુંજ.”

ઇમ્તરદારે કહ્યું, “અમારે તેમની સાથે વેર નથી. અમારે તો તેમને આ અસહકારદ્વારા એટલુંજ જણાવવાનું છે કે તમારા વર્તનથી અમારું દીન દુઃખાય છે. અમને સજી કરવા હોય તો દરબારગઠના દુવાનુ પાણી ભરવાનું બંધ કરો.”

આ બહિષ્કાર પાંચ તાન દિવસ ચાલ્યો. લોકો દરબારગઠમાં હંમેશાની માત્રક આવળ કરતા અને બહિષ્કારના વ્યાજખી ગેરચાજખીપણા માટે દલીલો ચાલતી. પરંતુ તેમાં કડવાશનું નામે ન હતું. લોકોની રુખ્ય દલીલ એ હતી કે (૧) આખા આમની શરમ નહ તપ્પનાં દરબારગઠમાં પાણી ભરવા આવ્યું એ ગેરચાજખી જે અને (૨) દરબારગઠમાંથી પાણી ભરવામાં પોતાની અબજ વધતી હશે એમ લોકો ભલે માનતા હોય,

પણ જોઈ વખતે દરબારની આગર લોકોની દષ્ટિએ ધોવાઈ જાય છે તેનો ખ્યાલ એમણે શા માટે ન રાખવો જોઈએ ?

દરબાર સૂર્યવતી કે આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવામાં કારણભૂત ગામલોકો છે. તમારે એમને કૂવો કરી આપવાનું અને ગેરવ્યાજબી રીતે એમનો બહિષ્કાર કરવા માટે માફી માગવાનું કબૂલ કરવું જોઈએ. જો તમે હજીયે નહિ સમજશો અને એમની માથેનો અસહકાર આકુ રાખશો તો મારે અંત્યજ લોકોની હેરાનગતી દૂર કરવા તેમને દરબાર ઇના સંજ્ઞામાં સુપડાં પાંધી તસાવવા પડશે. બિચારા લોકો વધારે મુંઝવણમાં આવી પડ્યા.

અંત્યજ વર્ગ તરફની આજ ગુધીની ઘેઘરકારી તેમના સમજવામાં આવી. તેમણે અંત્યજનો બહિષ્કાર કર્યો તે માટે તે લોકોની માફી માગી અને કહ્યું કે “તમારા પ્રતિની અમારી ઘેઘરકારીને લીધે કુવામાં જાતમહેનગ માગવાનો અમારો હક્ક નથી, પરંતુ તમે તે આપશો તો ઉપકાર સાથે સ્વીકારીશું. અંત્યજને ગામલોકોને હુલવવામાં પોતાની ભૂલ માલમ પડી, અને તેમણે બચાવે માફી માગી અને ઉદારતા બતાવી ત્યારે આપણાથી સાંકડા દીલના કેમ થવાય. એમ વિચારી એ લોકોએ,

તે દરરોજ સાફ થાય ને તેમાં કોઈ લુગડાં વિગેરે ધૂએ નહિ
તેવો બદોબસ કરવામાં આવ્યો.

હરગરશ્રી અને નંમનાં પત્ની પોતાની પ્રગ્લની સાથે એ-
ટલા ગાંધા બળે છે કે ગળે એકજ કુટુંબનાં માણસો. માત્ર
પિતાની પેઠે તેઓ લોકોની સામે જોસે છે. લોકો તેમની નમસ્સ
સુખદુ ખતી વ નો કરતા કૃતાર્થતા અનુભવે છે, તેમાં ખોટીને
દુ ખનાર ફલકો કરે છે, કે નિર્દોષ આનંદના વહુવા લે છે.
ગાળાગદન કહેતા કે હવે “ગામની સ્ત્રીઓથી મારી લાજ કેમ
કાપ ? તે નો મારી મહેન દીકરીઓ. હું તેમનો સગ એટલે
“પ કહેવાઉં ” હરગરની આવી ભાવનાને લીધે ગામની
દોડીઓ ટોળાબધ માવનરુ ઘર હોય તેમ હરગરગદમાં ઉ
તરી પડતી, અને રમે રમતી. કાગલમિત્ર જગ્યાએ પોતાની

મારી સગી દીકરી હોય તેને પણ આ સંજોગમાં પુનર્લગ્ન કરવા
 હું રમ આપું. વળી તમારામાં સ્વાજ છે, અને તમે તો
 રણ્યા પછી સાસરાનું મોઝે જોયું નથી; એટલે તમને મારી
 દીકરી તરીકે પણ પુનર્લગ્ન કરવામાં બાધ નથી.” આખરે
 ધર્મપિતાની સલાહ મનાવેને માથે ચઢાવી; પરંતુ ‘વરની
 પસંદગી દરબારે પોતે કરવી’ એ શરતે.

બીજી દત્તક દીકરીને તેના પિતાએ, વરવાળાએ કોમી સ્વાજ
 માર્યો કરાવેલા રૂપીઆ વમુલ ન આપવાથી, સાસરે વળાવી ન
 હતી. છોકરી સમજણી થઈ. તેને લાગ્યું કે દરબારની દીકરીના પૈસા
 કેવાય ? દરબાર નો કિલ્લો પરકણ (વાંકડો) અને કન્યાદાન
 આપે છોકરીની ધર્મધૃતિથી તેનાં વડીલો તથા ભાઈઓ શર-
 મ ન અને છોકરી વગર તેડી સાસરે ગઈ. ત્યાં મોંઘી બહેનને
 ખેતિ જરા મોંઘો થયો. કેટલાક દિવસ પગવણી અને મારપીટ
 પણ આપ્યાં. પરંતુ થોડાજ દિવસમાં મોંઘી બહેને પ્રેમ અને
 ઉદ્યોગથી ખતિનું દીલ છૂતી લીધું. મોંઘી બહેનનાં સાસરીયાં
 ઘણા ગરીબ હતા, એટલે દરબારે તેમને ડસામાં આવીને રહે-
 વાની માગણી કરી પોતે બેતર આપવા પણ ગણાવ્યું. પરંતુ
 સ્વમાનની કિંમત મનનાર એ દંપતીએ કહ્યું, “અમે ભૂખે
 મરીએ, બહાર દેશાવર જઈને મજૂરી કરીએ, પણ પીયેરમાં
 ના રહીએ; એમાં અમારું માન નહિ.”

આ બંને દીકરીઓનો ધરસંસાર અત્યારે સુખી છે. દર-
 બાર વર્ષમાં એકાદ વખત તેમને પોતાને ત્યાં તેડાવે છે અને
 જતી વખતે તેમના હાથમાં વ્હાલથી રૂપીઓ મૂકે છે !

આ દીકરીઓ દરબારગઢમાં ગરબા ગાવા આવતી ત્યારે
 તેમની દરબાર પ્રશ્ન સા કરતા. પરંતુ તેઓ અણણ હતી એટલે

પોતાના અસાધ્યપણા માટે શરમાતી. આથી શાળાના મહેતાજી પાસે જઈને નવરાયના વખતમાં તેઓ લખનાં વાંચનાં શીખી. દરબાર તેમને ઉત્તેજન આપતા અને કહેતા કે “ જ્યારે તમે મને વસો કાગળ લખી શકો ત્યારે મને સંતોષ થાય, અને ત્યારે તમે લણ્યાં છે એમ હું માનુ. ” દરબારને રાજી રાખવા એ બે દીકરીઓ હાંસથી શીખતી અને કાગળ લખવા જેટલું જ્ઞાન મોટી ઉંમરે પ્રાપ્ત કરી લીધું ! કેટલી મમતા ! કેટલી કાળજી ! કેટલી પ્રેમ !

કોઈ ચોમાસાના પાનાથંક શેડની જુવારની ખાલુ ફાટી, અને તેમા વરસાદનું પાણી ઉતરવા માડ્યું. બિચારા વાણીઆની ૪૦૦ મણુ જુવાર ઉકરડે નાખવાની થશે એમ વિચારી ત્રણ ખેડુનો કેડે દોરડા બાંધી ખાલુમાં ઉતર્યા. લેખડ તુટીને ક્યારે પ્રાંણધાતક અકસ્માત થશે તેની માત્રી ન હતી એટલે શેઠે પેલા ભાઈઓને બહુએ વાચા કે “ આટલી જુવારને ખાતર તમારા જન જોખમમાં ન મૂકાય. મને કાળી ટીલી ચોંટે. ” પેલા ભડ ખેડુતોએ કહ્યું, “ આ વખતે-અમે જેમી રડાએ તો ઉલટી અમને કાળી ટીલી ચોટે કે દેસાઈના દસામાં આટલા ખેડુતો હતા તેમાંથી બિચારા વાણીઆનું નુકશાન થતું અટકાવનાર કેમ ન નીકળ્યો. ” આખું ગામ બેસાં ઇંકડાં સિકકે ટોપલી ટોપલા લઈને એકત્ર થયું. ગાડાવાળા ગાડાં જોડી લાવ્યા. જુવાર પાથરવા લોકોએ પોતાની ઓશરીઓ ખલી ની આપી. થોડાજ કલાકમાં જુવારનો ફાળેફાળો ઓશરીમાં નઈ પડ્યો ! ખાંડેશી પ્રત્યેની કરજનો કેવો મુંઢર ખ્યાલ ! દરબારશ્રીએ આ પત્રી ગામલોકોને બેળા કર્યા અને જે ત્રણ ભાઈઓ જીવને જોખમે ખાલુમાં ઉતર્યા હતા તેમને ધન્યવાદ આપ્યો, અને

પાઘડી બાધાવી પાઘડીનો ખર્ચ પાનાચ દ શેઠે આપવા આગ્રહ કર્યો તેનો અસ્વીકાર કરતા દગ્ગાશ્રીએ કહ્યું, “ આલું શૈયર અને આજો સેવાભાવ દર્શાવનારની કદર કરવાની ફરજ તમારી નહિ પણ ફરમાર તરીકે મારીજ છે. તમારા તરફની પાઘડીનો સ્વીકાર ગાય નો એ લાભઓએ બદલો મેળવવાની આશાએ કામ કર્યાનો ભાગ થવાનો સંભવ છે. કાલે દોઢ ગરીબ માણસને આવી મહાયની ૪૩૦ પડી તે વખતે એની પાઘડી આપવાની અચક્ષિત મરુચા છતાં આટલાજ ખર્ચે એથીયે વધારે ઉત્સાહથી લોકોએ તેને મદદ કરવી જોઈએ આપણે આદર્શ બ્રહ્મ ન ગાય તે માટે તમારી પાઘડી નજ લેવાય ” અરુચે અગમરુચે પણ લોકભૂતિ ન પોષાય તે માટેની કેવી કાળજી !

૧ વાઘાભાઈના પિતા મોટું દેવું મૂકીને અવસાન પામ્યા વાઘાભાઈના જે લાભઓ દેવાથી કટાણીને “ મિલકતમા હિંસો નહિ અને દેવામા ભાગ નહિ ” એમ કહીને ગામ છોડી ચાલ્યા ગયા દેવાનો જોજો એટલા વાઘાભાઈના માથા ઉપર આવી પડ્યો તાદિ મન નહિ થતા દેણાના દોકડા પતાવવા તેણે જગલ ખેડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ગિરમા ગયો ના દિવસ લાકડા ચીયા ૧૪૦-૨૦૦ રૂપીઆ એટલે કે દસ આલ્હો શાહુકારોને જે વાળીને પ્રોડ પ્રોડ રૂપીઆ વહેચી આપ્યા અને બાકીની જમના ખાતા પાડ્યા વગી જે વખત ૪૪૫૦ સેચા અને દોડ પતાવ્યું ગામમા ૧૫૦ વીઘા જમીન કરી અને બગદની સારી જોડીઓ બાધી દેવાના ગ્રામથી હામ છોડી ગયેલા લાઈ એને વાઘાભાઈના ઉપાર્જનની ખગલ પડી વાઘાભાઈએ ત્રણે વાઈઓ એટલે ગામમા નહે એવી ઇચ્છાથી તેમને બોલાવ્યા. તેઓ આવા નિમત્રણની વાટ જોઈનેજ બેઠા હતા એટલે તન્ન

જ આખ્યા અને જુગ રહેવા ૧૫૦ રૂપીઆના દેવામાં ફાં આપી મીલકતમા લાગીદાર થયા.

મોટા મનથી વાઘાલાઈએ બધી જમીન, દોરદાંકર અ ધરણારના ત્રણ ગરબા દિશ્મા પાડ્યા અને ભાઈઓને વહેંચ આપ્યા. મારામા માફ. ખેતર હંતુ તે આપે તોજ લઈ એ પાડ એક લાઈએ મુક્યો તેવીજ રીતે બીજાએ બગાઈની ઉમ જોડી ન જાતની હ પકડી. નમના લોકો આ બેશરમ માણીથી કદાવ્યા અને વાઘાલાઈને વહેવારે વત્તવા સલાહ આપ લાગ્યા. પરંતુ વાઘાલાઈનું ગામડીઆ અને નાણુ દેહમાં રહે ઉત્તર હદય આપહુગિકનાથી નહિ પણ બધુલાવના ઝંગથી ગાયેયુ અને આપભોજની લાગણીથી ભગતું હતું. “ ધી હજ તે ખીચડીમા ” એમ કહીને તેણે પોતાના ભાઈઓને મોભાગ લાગ આપ્યો. જ્યારે જગ્ગારે વાઘાલાઈને કહ્યુ કે “આવી રી તે વહેચણી થતી હશે ? ” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો “ આપેજ અમને ઉપદેશ કર્યો છે કે નાન. શાઈને રાજી રાખ એ મોટા ભાઈની ફરજ છે, અને મોગ ભાઈની આજ્ઞા ઉડાવ એ પણ નાના ભાઈની ફરજ છે તેજ ઉપદેશ પ્રમાણે મેં કર છે. (વાઘો એ વચટ લાઈ છે) ”

વાચક ! આ પ્રસંગો વાંચી હસામાં સમસાન્યની ઝાંખી નથી થતી ? આ વાંચતી વખતે આદાં પણ ઉત્તત હૃદયેનો સાક્ષાત્કાર તું નથી અનુભવતો ? હસાનું તંત્ર “ કાયદો અને મુલ્યવસ્ત્રા ” ની જડ પદ્ધતિના પાયા ઉપર નહિ. પણ પ્રેમ અને ધર્મભાવના ઉપર રચાયું છે એમ તને નથી લાગતું ? એક એવો દિવસ જરૂર આવશે—જાને તે કંઈ બહુ દૂર નથી— કે તમારે આ નાનકડા દ્વંદ્વમાં પ્રયોગ કરનાર અત્યારના પદ્મપ્ર મનાતા દરબારનો અનુભવ અને સેવા માગ ભારતીયના ધર્મ સંસ્થાની સ્થાપનામાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

રામ અનલમાં શતાબાના, પૃથ ગ્રેમી પરમે નેને;
પ્રીતમના સ્વામીની ક્ષીણ, તે ગગની દિન નિરખે નેને.

પ્રીતમ.

ખરેજ કરિનેા માર્ગ જાન્યોનો છે, કાય.નો નહિ: દેસ-
લાન ભૂલી તેની પાછળ દીવાના થનારઓનો છે, અતિ ગાહ્ય
થનારઓનો નહિ, માથું મૂકનાર અને પુત્રાર થનારઓનો છે,
દેહગ્ધા અને દ્રવ્યગ્ધાઓનો નહિ, ધર્મને ગાતર હવન ધારણ
કરનારઓનો છે. હવવાને ખાતર ધર્મને સ્થિતિસ્થાપક બના-
વનારઓનો નહિ જે એ પદે ચડ્યા હોય તજ એનો ગત
ચાળી ગકે, તીરે ઉભીને તમામો નેનાગઓ નહિ. જેને રામ-
બાણ વાગ્યા હોય તેજ ગણી ગકે. પીમની દ્રષ્ટિએ તો એ પદે
ચડનાર દીવાના અને મૂર્ખ પણ હોવાય પરંતુ દુનિયાનો, ધન

વન વન આથકનાર અને ઘાસનાં મૂળીઆં ઉપર શુભરો કરનાર પ્રતાપ દીવાનો હતો, “ શીળ ” સમાજનું સંગઠન કરનાર શુરો ગોવિંદ અને ધર્મને ખાતર જીવના ભીંતમાં અજ્ઞાત પચાંદ કરનાર તેના બે પુત્રો પણ દીવાનાજ હતા; મીરાં અને નર-મિંહુના નીવાતાપણથી કોણ અગ્નિયુ છે ? અને વર્તમાનયુગમાં આયલાંડના પદાર્થોનો આશ્રય લેનાર ડી. વેલેશ અને મીસરનો માનીતો દેશપારી ઝગપુલ એ પણ આજે દીવાનાજ લેખાય છે, અને દોડા વખત ઉપર રશીયાનો પેલો નામીયો, જાતના મૂ-ડીવાળાઓને અથગવનાર લેનીન દીવાનોજ લેખાતો ! એ રાયાના સકાલ વિજેતા અને મુસ્લીમ જાકારના સિતાન એ ગોળના સુસ્તર કમાલની ગણના પણ કયા થોડા દિવસ પહેલા દીવા નામા નહોતી થતી ?

નિવક અને ગાધીને દીવાના ભણી હસનાગઓનો ભણ અ-લાવે છે ન ? મિંહુના બાળથી મુઠનારા અલિભાઓ અને પગપનો પેલો કેસરી આજે પિતૃગમા પૂરાયા છે એ દીવાના નહિ ! શુ ? જેના બહુમણથી તામ્રાજ્ય હતી તારુ અને ટકી નકયુ તેજ સહમ શીળ વીર અકાલી તરીકે પ્રાનલીન થઈને હમને માએ હંડપ્રકાર ઝીવે એ શુ દીવાનાના લવના ? તારુ વિતના રામઓ નેરૂ અને હામ લાખોની કમાળી છોડીને ટકી-ભાય, બદિવાન બને એ દિવાનાપણુ લાખ્યા વિના ? અને એવા સહજ સહજ દીવાનાઓની પરપગ પેલા ની પાકાનાં દીવાનાના શબ્દની પાછળ વિકટ પથે ચાલી નીકળી એ કેને અગ્નિયુ છે ? પરંતુ હજુ સુધી કોઈ મુસ્તઘાડીને વનાપણા નો આવો રબ લાખવો બાકી હતા, તે ત્રુટી વીજ ગોપાગદસે પૂરી, અને ગાધીના શુજનનનું નવ ઝગડાળુ !

ત્યારે ગુજરાતના પાટનગરમાં શ્રી. ઝીઝાના પ્રત્યુપદે પ્રાંતિક પરિપદ મળી ત્યારે તેમાં ભાગ ન લેવાની પોલિટિકલ એજન્ટની સૂચનાનું ઉદ્ઘોષન કરીને ગોપાળદાસ ત્યાં હાજર રહ્યા. ખુલાસો પૂડનાં જવાબ આપ્યો કે “ તમે તે મને ત્યાં નહિ જવા મુચનાજ આપી હતી, અને કોઈની પણ મુચનાઓ માન્ય રાખવી કે નહિ તે મારી જુમડીની વાત છે. જો હુકમ આપ્યો હોય તો જુહો સવાલ. ” જે સમયે હિન્દુસ્થાનમાં ‘ હોમ-રૂલ ’ નો વિગ્રહજ્વળ ફરકતો હતો અને ગુજરાતમાં ભણ્ય મોખરે હતું, ત્યારે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખાતી, પોતાના ધંધુની રાજીવાન કાર્યરેખાને ચિંધીને રા. બક્ષિદેવી રસાના ઠરણાર-ગટમાં ગેડાં ગેડાં પળિને સાલિમાન ઉપાસલ દેતાં, કે “ જુઓ, મારા બન્ધુ આજે રણજેત્રમા મૂઝે છે અને તમે તો મુખાસને ખૂલતાજ રહ્યા ! ” આ મુદ્દુ પણ મર્મોળાં વચને ગોપાળદાસને “ આવધાન ” કર્યો. એવામાં ખેડ હુલ્લામાં સત્યાગ્રહનો ટંકાર થયો અને પોતે ઠરણાર હોવાના કારણેજ મરણમાજની છાવ-ણીમા ભળી શકના નથી, ને નરી આંખે દેખાતા સત્યને સ્થાપિત કરવાના પ્રયત્નમાં સામેલ રૂડી શકના નથી, એ સ્થિતિથી ગોપાળદાસને સરમ આવી. સત્યાગ્રહની લડતની હુકીકત છા-પાઓમા આવતી તે પણ સૌ. બક્ષિલક્ષ્મી ઠરણારથીને વાંચવા અને જામલોકોને વાંચી મંલજાવવા સૂચવનાં અને આપણું કંઈજ કરી શકનાં નથી એની યાદ આપનાં રહેતાં. પરંતુ મોરિનીનાં પન્થનો એટલાં શિથિલ નથી હેતાં કે સહજ પ્ર-યત્ને તૂટે. યાદોમ સુકાવયું કે નહિ તેનો નિર્ણય થાય તે પહેલાં

૧૫૪૧ના જાન્યુઆરીના આખા માસ દરિયાઈ પ્રવેરમય અમીન.

એડાની લડત બધ પડી (ત્યા ૬-૬-૧૮) પરંતુ ગોપાળદાસ હતા ત્યાથી એક કદમ આગળ ધમ્યા

મહાત્મ્યુદ્ધમા પુરૂ અને પૈસાના આપેલા ગવિદાનનો બદલો “ કાળા ડાયદા ” થી વાળવામા આવ્યો ત્યાં ૧૯૧૮ ના એ ગ્રિવની ૬ ફી તાલીએ આગા કિન્દુમ્તાને પુકયપ્રકોપ દર્શાવવા અને મહાત્માની આગેવાની હેઠળ સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાના સૂચન માટે સવવ્યાપી રહના પારી ટસામા પણ આનું આ નુકરણ થયું આ રહતાના નહિ અનુકાવવાના ગુન્હા બદલ વહિવટદારને દૂર કરવાનું ચોક્કસ હતું સાહેબે સૂચ્યું, અને ગોપાળદાસે મુખર્જિમા પણ હડતાળ પડી હતી તેથી શું મુખર્જિના ગવર્નરને નાલાયક ઠનાવી દૂર રૂગા ? એવી દલીલ સાચે તેની હિ મતપૂર્વક ઉપેક્ષા કરી

ઉપરના ત્રણ બુવાળ પછી ચોથું મોઝુ ખીત રાતું અને પળખના અન્યાયથી અમલકારના ચુકતું ઉત્પન્ન થયું, અને શરૂઆતમા તે ગતિમા અને દેખાવમા નાનું હોવાને લીધે વડી ધારાસભામા વાઘસરોયના ઉપહાસને પામ્યું પરંતુ જેમ જેમ વખત ગયો તેમ તેમ તે ઘડીએ ન વધે તેવું રૂબે વધવા લાગ્યું, અને તેની ગતિ, વ્યાપકતા અને અમર એવા પ્રયત્ન થયા કે તેનો ઉપકાસ રૂનારાઓ ચોક્કસ ઉઠ્યા અને અચલીત બન્યા ગોપાળદાસ “ નવજીવન ” નિયમિત અને અપૂર્વક વાચતા ગાંધીજીએ આ મોઝાના પ્રવાહમા તેઓ પણ તણાયા પોતાના ખેડુતોને પહેરી કપડા બાજવા અને સ્વદેશી પહેરવાનો આ હુકમ કરવા દાયા, પરંતુ સ્થિતિ સરકારને વાગવસ ની હોવાથી તેની અસર પડતી નહિ એવામા દબ્યારશ્રીના એક

મિત્ર અને સુગા હણદેર માટે ઠસા આવ્યા. તેઓ મદારમાદના ખાદીના મિદ્દાન્તુ ચુસ્તપણે પાલન કરતા. તેમણે ગોપાળદાસને કહ્યું, “ જ્યાં મુઘી તમે પોતે આવી જાડી ખાદી પહેર્યો નહિ અને તમારાં કપડાં ખાખશો નહિ ત્યાં મુઘી હજારો ઉપદેશ વૃથા જવાના. એ પછી દરબારશ્રી વસો અથા તે દરમિયાન એ ભાઈ અમરેલી જઈ પોતાના કપડાં અડધાં જાડી ખાદીનાં શીવડાવી લાવ્યા અને ગોપાળદાસને માટે પણ તેવાંજ લેતા આવ્યા અને તેમણે તે ટાંગથી પહેર્યાં. પેલા ભાઈએ હોદ્દાને કહ્યું, “ તમારા હજારો આવાં કપડાં પહેરે ત્યારે તમને આ પહેરણી અને તાવ્યાં કપડાં કેમ શોભે ? ” કેટલાક અરમથા, મમજા અને ટામા ખાદીને પ્રચાર શરૂ થયો.

ઈ સ. ૧૬૨૧ ના એપ્રિલમાં કાઠિયાવાડની મૂળી પ્રમને વાચા આવી, અને ગજકોટમાં શ્રી. વિકુલભાઈ પહેલના પ્રમુખપદ નીચે ‘ કાઠિયાવાડ મજડીય પરિષદ ’ મળી. ગોપાળદાસ તેમાં જવા તેણે ધયા. પોતાક તે હવે મુદ્દ ખાદીનોજ હતો; પરંતુ એમના મિત્ર અમૃતલાલ શેઠે પરિષદનાં એમને ખાદીની ટોપી પહેરેને નહિ જવાનો આજ્ઞા કર્યો. બીજા મિત્ર ગિજુ ભાઈ મળ્યા. તેમણે કહ્યું, “ જો, કેટલા બાંધીને રૂબે આવના ” ગોપાળદાસે કોનું જાનતું તે સવાલ ધણ પડ્યો. એમને પોતાને ખાદીની ટોપી પહેરીને જવાના અભિચ્છા હતો. પરંતુ શેઠે કહ્યું, “ તમે એક હજાર છે એ ખ્યાલમાં રાખો. પહેલાં અમારા જેવા પ્રાણી અને પછી ટોપી મૂકીને પરિષદમાં જોની આંખે ચરવા આવો. બાંધી ટોપી પહેવાનો હક્ક રમણાં તમને પ્રાપ્ત થતો નથી. ” આખરે કેટલા બાંધીને દરબાર પરિષદમાં

ગયા, પણ “ પહેલાં અમારા બેવા થાઓ ” એ શબ્દો તેમના હૃદયમાં ખુંચી રહ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના જુનની ૩૦ મી તારીખ સુધીમાં મહાત્માજીની સૂચનાથી તિલક સ્વરાજ્ય કાગળમાં એક કરોડ રૂપિયા એકત્ર કરવાનો દેગનો નિધાર થયો. એ કાગળ માટે મે મહિનામાં લક્ષ્યમાં મળેલી પરિષદે ગુજરાતને માટે ૧૦ લાખનો ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેને માટે મહાત્માજીએ ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક મંત્રકોની મુલાકાત લીધી. જુન મહીનામાં તેમણે વડવા યુકાપની ભૂમિને પાવન કરી. મહાત્માજી વ.વાણુધારે છે એવી ખબર ઠનાથી આવતી દ્રવ્યમાં ગો. ગોદાસને મળી. આ અમુલ્ય પ્રશ્નના લાભ માકળીતા કોલેને તેનાની ખબર આતી અને બને તેટલી રકમ એકત્ર કરી મહાત્માજીને યુરોપે ધરવાનાં સૂચના કરવા નેઓ વડવાણુ ઉતરી પડ્યા, અને ત્યાંથી સાંકળી ગયા. મહાત્માજીવાળી ચમાના ગોપાળદાસને સાત ન ૧ કોરાના મલાહ એમના મિત્રોએ આપી. પરંતુ ગોપાળદાસનો નિશ્ચય નેઓ પેરવી શક્યા નહિ, એટલે ૨૩ થાય તેમાં કાંઈ પણ નાણાં નહિ લેવાની ઈચ્છા સલામાત જવાની

કહ્યું કે “જેજે, ઝાઝાં ઘરેણાં પહેરવાની ભૂલ રહે કરતાં. મહારમાળની સમિપમાં સભામાં ઘરેણાં પહેરીને ગયેલાં ઘરેણાં સાથે પાછાં આવેલાં ગણધર્મી નથી !” સ્વરાજ્ય કાળા માટે થયેલા ગરહનાં શિવલાલભાઈએ ૫૦૦-૧૦૦૦ રૂપીઆ લરવા ઇચ્છા દર્શાવી હતી. પરંતુ મહારમાળનું આગમન થયું, તેમનાં દર્શન કર્યાં અને જો ચમત્કાર ! એજ શિવલાલભાઈએ પાછળથી એક લાખ રૂપીઆ મહારમાળને ચરણે ધર્યાં. ઘરની સ્ત્રીઓને એમણે કહ્યું, “હોય એટલા શણગાર સજ્જને આવો અને મહારમાળને પગે લાગો.” એક પહેને પૂછ્યું, “ઘોડી વાર પહેલા તો પીત્તળ હોતો હતા અને હાથમાં આમ કેમ ?” જવાબ મળ્યો, “એ કહ્યું હતું તે મહારમાળનાં દર્શન પહેલાં.”

સભામાં નાણાં અને ઘરેણાંઓનો વરસાદ વરસ્યો. ગોપાળદાસ વચનથી બંધાઈને આવ્યા હતા એટલે કાળામાં નાણાં ભરી ન શક્યા. એમને લાગ્યું કે જ્યારે દેશ સ્વતંત્રતાને માટે બલિદાન માગી રહ્યો હોય ત્યારે મારે મારાં ગાયો મહારમાળને અર્પણ કરી દેવાં જોઈએ. પણ કાયદો તેમ કરતાં આટો આવે છે, અને ઘોડાંધણાં નાણાં આપીને કુલપાંખડી ચડાવવાની તક પણ મિત્રોની શરતે મુંઝવી લીધી ! ગોપાળદાસને પગમાં બેડી પહેરવાનો ભારે શોખ હતો. એ સુવર્ણની હીરાજડીત બેડી મહારમાળના ભિક્ષાપાત્રમાં નાખી તેણે કૃતકૃત્ય થયા ! આ બેડી અગાઉથીજ સમજીને ગોપાળદાસ ડગલના ગજવામાં ઘાલી લાવ્યા હતા. એ બેડી એમને બહુજ પ્રિય હતી. પ્રિય વસ્તુનું ગલિદાન જ ઉચિત ગણાય એવી સમજથી તેમણે તે સ્વરાજ્ય કાળામાં આપી. ઘેર આવતાં મિત્રોએ તેમને વચનલાંગ માટે ઠપકો આપ્યો. તેણે બોલ્યા, “આપણી શરત તો નાણાં

નહિ આપવાની હતી, કંઈ ઘરેણા આપવાનો પ્રતિજ્ઞ ન હતો !”

મહાત્માજીની વડવાણીની મુલાકાતને પગિણામે ગોપાજીદાનને શૂર અદ્યુ અને મોહિનીના બંધન તોડી નાખવાને તેઓ કૃત નિશ્ચય થયા એ ત્રણ મિત્રો સાથે નવાચક આગમમા તાલીમ માટે એક મહીનો ગાળી આવવાનો નિર્ણય થયો “તાતુકદાગી” અને “કરમાગપણા” નો ઘટ જો બધાયેયો હતો તેની પગલા છોડી અને ઢસાનો વર્ણિત પોતાની ગેરહાજરીમા આ ભક્તિ લક્ષ્મી ચલાવે એવી વ્યવસ્થા કરી ઠરેલી મુદત વીતી ગઈ પણ પેલા મિત્રો કામમાથી ફારેજ ન થઈ શક્યા, એટલે એમણે એકલે અમદાવાદ જવાનો વિચાર રાખ્યે આ ચાલગીને માકળીમા પાકાઠાર થયો ઢસાના લોકોનું પચ અને લીખડીથી દિવન સાહેબ અને અમતલાલ શેઠ સાકળી આવી પહોંચ્યા ગોપાજીદાને કંઈ પણ પગનું ભરતા પહેલાં એ વાર ફરી વિચાર કરવને તેમણે સલાહ આપી, અને માકળી તથા ઢસાના લોકો તો હો લખનેજ ગેણ, કે અમે તમને જવા ન દઈએ “હાય હુ અમદાવાદ જઈ છું તે ઢઈ આગમમા રહેવાને ખાતર નહિ પણ ખાનગી કામે, અને બ્યાજે જઈગ ત્યારે એક વાગ ઢસા અને સાકળી આવી ગયા વિના નહિ જઈ” આ ઉત્તરથી કંઈક સમાધાન થયું, અને ગોપાજીદામ અમદાવાદ જવા નીકળ્યા, તેજ દિવસે વડવાણીથી એ સ્વયંસેવકો સાકળી આવ્યા હતા તેમણે રાષ્ટ્રીય ભાવન લવકાર્યો ને ઉપરથી શ્રી-ઓએ માની લીધું કે દરબાર ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યના પદ સાલગી ચાલી નીકળ્યા ગામની શ્રીઓની આખમાથી શાવણ ભાદરમે વહેવા લાગ્યો અને તેઓ પુરૂષ વર્જને ઠપકો આપવા લાગી કે “બેડા છો શુ ? જાઓ આગમમા અને મહાત્માજીને સમ

ગળીને દરગાને પાછા લાવે. એ તમારામાં પાણી ના છે તે અમે નીકળી પડીએ.” એટલામાં દરગાસ્ત્રીનો ખુશી ૫ ખરનો પત્ર આવ્યા. અમુક દિવસે તેઓ ત્રાંકળી અપનાર છે એવી ખબર વાંચી એટલે લોકોનો હ્યાટ બંધ થયો.

સને ૧૯૨૧ ના ઓગસ્ટ માસમા સ્વદેશી ટીલચાલો કેમ મના એકત્ર પ્રધાનથી વેગ આપવાને નરીઆદમા પાર્ટીદારોની સભા મળી દરગાસ્ત્રી તેમા બાન લેવાને કાઠિયાવાડથી પધાર્યા અને સભાનુ પ્રમુખપદ સ્વીકૃતું. આ વખતે તેઓ પાર્ટીની સુરવાજ પહેળા હતા તેમને લાગ્યું કે મારા આ બંધુઓથી હું પોપાકમા ભુલો પડુ એનો અર્થ તો એજ થાય કે હું એમનાથી કંઈક શ્રદ્ધા આપું છું કે “મને ધારી ગરમ આની અંતે તે તરી મુન્નવાને ઠેકાળે મેં ખાતીનું પાતીરું સ્વીકાર્યું.” આ મના પછી થોડા દિવસે વડતાલ સુકામે રાજામના ભુવવાળા પાર્ટીદારોની આ મળી, અને તેમાં ગોપાગઢાસે પ્રમુખપદથી ફરારવાળો પ્રખ્યાત ઠગવ રહ્યું કર્યો. જે કસવાને લીધે માત્ર દેગલકોનો ઉપર કેમ ગાલનો હોતો તેજ કસવ એક તાલુકાદે અંદર રીતે મૂક્યો અને “બંદુઓદા” ની હાવણીમા તે હવસથી તેઓ ખુટી રીતે લાગ્યા.

ગોપાગઢાના મિત્રો, મગાવડામાં અને કિલચિંતકોને લાગ્યું કે એમાં લાગણીના આનંદમાં આધારીઆં ક્યાં છે, અને પાછાથી પસ્તાવાનો વળ આવશે. એક મિત્રે એજ દિવસે એમને પૂછ્યું, “આજે તમે મોટું ભોખમ વડોલું છે. ભાવેશનો કંઈ વિચાર કર્યો કે ખરો ?” જવાબ મળ્યો, “કાઠિયાવાડ ગજકીય પંચિતમા બાગ નહિ લેવાને થયું મને નરકાં તરફથી તેમજ મના કેટલક કિલચી તરફથી નવના મળેલી છતાં પરિણામનો વિચાર કરી મેં તેમાં બાગ લીધે,

હતો ત્યારે પણ જોખમનો વિચાર કરેલો અને અસહકારની હીલચાલમાં સામેલ થતાં પૂરો વિચાર કર્યો છે. ધર્મ જાળવતાં પરિણામ આવે તેને આકૃત શા માટે માનવી ? હું એમજ માનીશ કે મને અંબાદાસ બાપાએ દત્તક નહોતા લીધો, અને જાણે કે હું સાવલીના વતનપર સાધારણ પાટીદાર તરીકે જન્મ્યો છું. અસહકારની લડત એ ધર્મયુદ્ધ છે. તે યુદ્ધમાં હું મારા વિષે ખૂબમાં ખૂબ પરિણામ ધારી બેઠો છું. ”*

ગોપાળદાસે જે પગલું ભર્યું તે અવિચારી અને વિપત્તિ એને જાણી જોઈને નોતરનારું છે. પાટીદાર કોમની સોગવ બાવા પુરતી એકની એક ગાદી એથી નષ્ટ થવા બેઠી છે. કોઈ પણ રીતે એમને સમજાવીને આ લડતમાંથી પાછા વાળવા જોઈએ. આવા વિચારોથી પ્રેરાઈને કોમના કેટલાક લાગવગ વાળા અને કેળવાયેલા ગૃહસ્થો એમની રાઈસાંકળીની હુકુમત છીનવી લેવાયા પછી કોઈ રનેહીનો લમખસંગ સાધી એકઠા થયા. ઉતારો ગોપાળદાસલાઈની હવેલીમાં હતો. તેઓ પણ એ ગૃહસ્થોના માનને ખાતર પોતાનું કામ છોડી આણંદથી ત્યાં આવ્યા હતા. દાળદળાણ અને સમજૂતિઓ ખૂબ ચાલ્યા. જેમને ગોપાળદાસ પોતાના પૂજ્ય અને મુરખી માને એવા ગૃહસ્થોનાં દબાણ પાછાં ઠેલવાં એ જેવું તેવું કામ ન હતું. એણા નિશ્ચયગળવાળો માણસ જરૂર આવે પ્રસંગે ગળડી પડે. પરંતુ ગોપાળદાસના આત્મજીને ધન્ય છે કે તેમણે પોતાના નિશ્ચય-માંથી એક ડગલું પણ પાછળ હઠવાનું પસંદ ના કર્યું. એક મોટા અમલકારે કહ્યું, “ આવા સંજોગોમાં સરકારને ચોખ્ખો ચોખ્ખું લખી શકાય કે મારી ભૂલ થઈ છે તેને માટે હું માફી માગું છું અને હવે પછી આવા ધંધા નહિ કરું ! ”

પ્રથતાની પરિસ્તીમારૂપ આતું પગલું જેને સ્વમાનનો અંશ
 પણ હોય તેવો સામાન્ય માણસ પણ ભરવા કપૂલ ન થાય તે
 ગોપાળદાસ તે સ્વીકારે જ કેમ ? બીજા એક વડીલે આવી
 ઉધાડી મારી નહિ પણ મધ્યમ માર્ગ સૂચવ્યો. સરકારને લખવું,
 કે “ હું અસહકારમાં દાખલ થયો ત્યારે મને ખબર ન હતી
 કે મારા એ પગલાંથી મારા વંશવારસોના હિતને પણ નુક-
 સાન પહોંચતું હશે. અત્યારે તેની ખબર પડવાથી હું આ
 હીલચાલમાંથી અલગ થાઉં છું.” આ સલાહ પણ માનવન
 ગોપાળદાસને ગળે ન ઉતરી. મિત્રોએ કહ્યું, “ તમે તમારી
 જાતને ગમે તેવા જાળમમાં મૂકો તેનો અમને વાધો નથી
 પરંતુ જે દ્રષ્ટ તમને સોંપવામાં આવેલું છે તેને નુક-
 સાન પહોંચાડવાનો તમને શો હુકમ છે ? ” ગોપાળદાસે જવાબ
 આપ્યો, “ જ્યારે મેં મારી વાડી અને ખંગલો વસો કેળવણી મં-
 ડળને કૃષ્ણાર્પણ કર્યા ત્યારે હું દ્રષ્ટમાં મળેલી મીલકત વેકરી નાખું
 છું, એમ કહીને અત્યારે શિખામણ આપનાર પૈકી કોઈએ મને
 હું ખોટું કદં છું એમ નહોતું કહ્યું. અત્યારે પણ સ્થિતિ
 તેવીજ છે. ” સલાહકાર મિત્રોની ખાત્રી થઈ કે ગોપાળદાસ
 ધર્મકાર્યમાં એક રૂંવાડું પણ ચોરે એમ નથી. પાછળથી આ
 પ્રસંગ વિષે એક મિત્ર આગળ વાતચીત કરતાં તેઓ બોલ્યા
 હતા કે “ ધર્મ-ફરજ વિષેનું આપણું ધોરણ એટલું હલકું થઈ
 ગયું છે કે તેનો વિચાર કરતાં જ્યાં ત્યાં માનવકૃત કાયદાનું
 ગ્રેત વચ્ચે આવે છે. હરિશ્ચંદ્ર રાજાને સત્યની ખાતર
 પોતાનું રાજપાટ ખોવાનો, પોતાની સ્ત્રીને અને છોકરાને પણ
 વેચવાનો જેટલો હુકમ હિંદુ ધર્મે આપ્યો હતો તેવો અને તેટ-
 લોજ હુકમ તે મને પણ આપે છે. ”

આમ ચારે તરફથી સ્વજનોના આગ્રહ અસહકારમાંથી

અજગા થવાને ચાહુ રહેતા એવા વખતમાં સૌ. લક્ષ્મીદેવગી
તરફથી તેઓ નિશ્ચિન્ત હતા. તેમના મિત્રો પૈકી લાઈ ગિલુ-
લાઈ એમને પ્રેતસાહન આપતા અને સ્વજનોમાં એમના વડીલ
બંધુ શ્રી ચતુરલાઈ તરફથી આશીર્વાદ મળતા રહેતા. નડિ-
આઈની સલા પછી ગોપાળદાસ શ્રી. વદ્ધભલાઈને મળ્યા. તેમણે
એમના નિશ્ચયને દૃઢ બનાવ્યો. ગોપાળદાસે જે ત્રણ મહીનામાં
પરવારીને આવવાનું વચન આપ્યું.

ગુજરાતમાં ત્યારે ખારડોલી અને આણંદ વચ્ચે સવિનય
લંગની તૈયારી માટે હરિદાઈ ચાલી રહી હતી, અને વૃદ્ધ અ-
ળાસ સાહેબ જીવાનજીથ સોલજરને પણ શરમાવે એવા
ઉત્સાહથી ખેડા જીલ્લાનાં ગામડાંઓમાં ઘુમી રહ્યા હતા, ત્યારે
ગોપાળદાસ થોલી શક્યા નહિ. તેઓ તેમના હાથ નીચે સ્વરાત્મ્ય
સૈન્યમાં દાખલ થયા. તેઓ આણંદ તાલુકાસમિતિના પ્રમુખ
ચુંટાયા અને દરબારગઢ અને હવેલીના નિવાસ મૂકીને સ્વરાત્મ્ય
આશ્રમવામી થયા. કાર્ય કરનારઓમાં અને જનતામાં આ
પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિના દાખલ થવાથી જોમ આપ્યું. પાટીદાર
દેખમા ગોપાળદાસનું જે ચોક્કસ સ્થાન છે, એમનો જે મર-
તબો રહેલો છે તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. એક તા-
લુકદાર દેશવરમાં પોતાની તાલુકદારી હોમીને ફકીર થાય એ
હિંમતની, એ ત્યાગની અમર લોકોના ઉપર યથા વિના રહી
નહિ. આણંદ તાલુકાના ગામડાંઓનું નૂર “લાઈ” ના પ્રય-
ત્નથી અગકવા લાગ્યું.

અમદાવાદમાં મહામલા મળી તેના સંગીતના જલસામાં
અને રાત્રિએ ખાદીનગરના ચોગાનમાં ઢમાની રાસમંડળી સાથે
હાંડીઆ રાસ ખેલના દરબારે દેશદેશાંતરના પ્રતિનિધિઓનાં અં-
તર હરી લીધાં. ખાદીનાં કપડાં દેખીને લડકનારાઓના વર્ગ-

માંથી નીકળી આવીને આ “મંડખોરો” ની છાવણીમાં છટે. ચોક્કસ લગનાર, પોતાની પ્રમત્તની સામે જાંધુભાવે રમનાર અને રહેનાર; દેશપ્રેમનાં ગીતો ગાતો ફરનાર અને કળિકાળમાં રામ-રાજ્યની ઝાંખી કત્તવનાર એ દરબાર તે કોણ? એવા પ્રશ્નો ખાદીનગરમાં ખૂમેખૂલામાં પૂછાતા, અને ઉત્તર સંલગ્નાતા, કે એ તો ગાંધીજીના ગુજરાતનું નૂર ગરવો ગોપાલ! એનાં દર્શન લોકોની ઠઠ જામતી અને સાનંદાશ્ચર્યમાં લીન થતી.

મરદાર આ બધી લીલા નિકાળતી અને શું કરવું તે વિચારતી. દરમિયાન મુંબઈના નાઠ ગવર્નર સાહેબ કાઠિયાવાડની મુલાકાતે પધાર્યા. એમની મુલાકાત વખતે મધ્યાગ્ન મહારામ્ અને તાલુકદાર મિત્રોને પધારવાનાં નિમંત્રણ થયા. આવાં નિમંત્રણ સમન્સ જેવા ફરજિયાત આંબળ્યાં નથી. પરંતુ આ કદ મિત્રોની મુલાકાતના નિમંત્રણ ન હતાં. સ્વદેશખંડોમાં શેઠને તાબેદારીએએ મલામી ભરવા આવવાના હુકમ હતા. ગોપાળદાસે ઝાલાવાડ પ્રાંતના પોલિટીકલ એજન્ટ સાહેબને લખ્યું કે “હું શુદ્ધ ખાદીનો” પોશાક પહેરું છું, તે પોશાકમાં હાજર રહેવાથી વિનયનો ભંગ થતો. આપને જણાતો ન હોય તો આ એજન્ટ સાહેબને મારો સંબંધ કાયમ ગમવાને ઇચ્છતો હોવાથી હાજર રહીશ. નહિ તો હાલ મારા ગામોને વહીવટ મારાં પત્ની કરે છે તેઓ એ પ્રમંગે હાજર રહેશે.”

તા. ૧૬ મી જાન્યુઆરીએ આ પત્રનો જવાબ મળ્યો. તેમાં એમને રાજકોટ હાજર રહેવાનો અને એજન્ટની મુલાકાત લીધા વગર રાજકોટ નહિ છોડવાનો હુકમ હતો. એ જ દિવસે પોલિટીકલ એજન્ટનો અર્ધ સરકારી પત્ર દરબારશ્રીને લીખી મળી જવાની વિનંતિ બાળનનો મળ્યો. તા. ૧૮ મી જાન્યુ-

આરીએ લીંબડીમાં ખનનેની મુલાકાત થઈ. દરબારશ્રીએ જણાવ્યું કે “ અમારી બિટીશ છાત્રામાં મિલકત છે તેના નાતાથી હું આ ચળવળમાં જોડાયો છું, પણ એજન્સીમાં સંબંધ કાયમ રાખવા ઈચ્છું છું. ખાદીના પોષાકથી વાંધો આવતો ન હોય તોજ ગવર્નરની મુલાકાતે આવી શકું. નહિ તો મારાં પત્ની આવે. ” સાહેબ બોલ્યા, “ પણ અમે કાંઈ તમારાં પત્નીને વહીવટકર્તા તરીકે સ્વીકાર્યાં નથી. ” “ આપે ન સ્વીકાર્યાં હોય પણ અમારી રૈયતે તેમને સ્વીકાર્યાં છે અને અત્યારે વહીવટી હુકમે પણ તેમના તરફથીજ નીકળે છે ! ” “ એ ગમે તેમ હો. હું રાજકોટ એજન્ટ સાહેબને પૂછાવીશ. ગવર્નર સાહેબને વાંધો ન હશે તો તમારી મુલાકાત થશે; પણ મુલાકાત થાય કે નહિ થાય તોયે તમારે રાજકોટ તે જવુંજ જોઈએ. વળી આ સંબંધમાં આપણી વચ્ચે અત્યારે લખાણ ચાલે છે એટલે તમારે તા. ૨૩ મી સુધી સાંકળી છોડીને જવું નહિ. તમે શુજરાતમાં રહો એટલે તમને કામજો પહોંચાડનાં અને તેના જવાબ મળતા ઘણો વિલંબ થાય છે. ” દરબારશ્રીએ પૂછ્યું, “ આ સૂચના છે કે હુકમ ? ” જવાબ મળ્યો, “ હુકમ. ” “ દિલ્લીર ખું કે હું આપના હુકમનું પાલન કરવા અશક્ત છું, કારણ કે અમારી છાત્રા સાથે તેના પ્રરુએ મને ફક્ત બે દિવસનીજ રજા આપી આવવા આપી છે. ” સાહેબ સમજી ગયા. તેઓ વિવેચી હતા. તેમણે કહ્યું, “ પણ રાજકોટ આવવાનું શું ? ” દરબારે જવાબ આપ્યો, “ હું મહાત્માજીની ચળવળમાં જોડાયો છું. તેમને આ સંબંધમાં પૂછીશ અને જેવી સલાહ મળશે તે પ્રમાણે વર્તીશ. ” “ પરંતુ તમારો છેવટનો નિર્ણય બે ત્રણ દિવસમાંજ રૂબરૂમા મને જણાવવાને એક ગૃહસ્થ તરીકે તમે નહિ આવો ? ” સાહેબે પૂછ્યું.

“ હું મારા ઉપરી અમલદાર (અખ્બાર સાહેબ) ની રજા મેળવવા બનતો પ્રયત્ન કરીશ. મને ઉમેદ છે કે તેઓ તેવી રજા આપશે. એટલે હું આપને મળી જઈશ. ” દરગાહે કહ્યું. એગન્સીના અમલદાર કરતાં મહાસબાના અમલદારના હુકમને વધારે માન આપનાર આ તાલુકદાર સાથેની વાતચીત દરમિયાન સાહેબની મનોદશાનું ચિત્ર કોણ દોરી શકે ?

દરગાહ અમલદાર આગ્રા. આગ્રમમાં મહાત્માજીને મળ્યા. અને સર્વ હકીકત રોજન કરી. ખાદીના પોશાકમાં ગવર્નર સાહેબ મુલાકાત લેવાનું પસંદ ન કરે તો રાજકોટ જઈને માનભંગ થવા જેવી સ્થિતિ થાય તેનો અને ખીચુ ખાખુએ હાજર ન રહેવાથી આવનાર પરિણામ સહન કરવાની તૈયારીનો વિચાર કરીને વર્તવાની અને છેલ્લો નિર્ણય રૂમરૂ જણાવવા જવું કે નહિ તેની રજા છૂટા સમિતિના પ્રમુખ પાસે લેવાની સલાહ મહાત્માજીએ આપી.

માનભંગ થવા કરતાં મરવાનું બહોળું માનનાર ગોપાળદાસે ગવર્નર સાહેબની મુલાકાતે ન જવાને, નિશ્ચય કર્યો અને એ નિર્ણય બહોળું કરતા જવાની રજા અખ્બાર સાહેબે આપી નહિ. જો રજા મળી હોત તો કદાચ ગોપાળદાસજીને કાશી મથુરા ની યાત્રા કરવાનું કે સ્ત્રીમત્ત મમુરીની હવા ખાવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાત !

. રાજકોટમાં હાજર ન રહેતા બદલ ગોપાળદાસની રાઈસાં કળીમાં દીવાની ફેજદારી હુકમન હતી તે છીનવી લેવામાં આવી. થાણદાર ચાર્જ લેવા પધાર્યા. પરંતુ અદાલતને ચોપડે એક પણ કેસ ન હતો, અને જેલમાં એકે દેદી ન હતો. એટલે કોર્ટનું મકાન જોઈ સાહેબ પાછા ફર્યા. થાણદારની હાજરીમાં ગામ લોકોએ એકત્ર થઈ દસવ કર્યો કે કજીઆ કંકામનો

ચુકાદો ગામખંચ પાસે માગવો અને કોઈએ અહાલતનો આ-
શય લેવો નહિ.

હકુમત લેવાઈ એ તો પાશેરામાં પહેલી પૂછી હતી. એ
પછી ગોપાળદાસને સરકાર સાથે લાગેા પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો.
અને એમને ગવર્નર સાહેબની સુલાકાત વળને ગેરહાજર રહે-
વાના અમિત્રતા ભર્યા વર્તનની જાહેરમાં માફી માગવાની અને
સરકાર સામેની ગાંધીજીની ચળવળમાંથી અલગ થઈ જવાની ચેત-
વણી મળી. વળી કેટલાક મિત્રો અને હિતચિત્તદ્વારે પાછી
સલાહ આપી કે “ અહિંસા દેવીનું મંદિર છેડીને ગિંસામુ-
રીને સંતોષો, નહિ તો દુઃખનાં આડ ઉગશે. ” આવી રતના-
એ તો ગોપાળદાસ અગાઉથી કહી હતી એટલે તેમને વિદ્ય
વળ થવા જેવું હતુંજ નહિ. પોતાના વહિવટ બંધુને આ પ્રસંગ
પછી એમણે લખ્યું હતું કે:—

“ કાઠિયાવાડમાં જે સ્વાભાવિક મારા તાલુકા માટે બન્યું
જેમતું હતું તે તો હજી હવે બનવાનું છે. હાલમાં તો ફક્ત
સાંકળીનો અખત્યાર લઈને સરકારે સંતોષ માન્યો છે. ત્યાં શું
શું થશે તેની મેં સરકાર રાખવાનું રાખ્યુંજ નથી. જોડાનાં પહેલાં તે
બધાંનો વિચાર કરવાનો હતો તે કરી લીધો છે. મરવા સરજેલો
દેહ ક્યારે માટીમાં મળી જશે તે અનિશ્ચિત હોવાથી, એ મા-
ટીમાં મળી જાય નહિ તે અગાઉ કંઈ સાર્થક કરી લેવું * *
* * સત્યનો જય છે. તપનું ફળ મળશેજ. જેમ વધારે તપ,
વધારે પવિત્રતા તેમ ફળ નજીક આવતું જશે. ઉત્તરાશિવાનો
તાપ સહન કરે તોજ દાણામાં દૂધ આવે. સહન કરવા જેટલું
બળ ન હોય તો અધવચ બળીજ જાય. ”

ગોપાળદાસ પોતાના કર્નવ્યશેષમાં ધ્રુમવા લાગ્યા. હસાનું
તંત્ર તેમનાં વીર પત્ની ચત્રાવતાં. પોતાનાં બાળબચ્ચાંની ચિંતા

એમણે પ્રભુનેજ સોપી દીધી હતી. પરંતુ એમનું પ્રજાપ્રેમી હૈયું પોતાની રૈયતને માટે સત્ તલસતું રહેતું. પોતાની રૈયતને માટે તેઓ કેટલી બધી ચિંતા રાખતા તે મિત્રો ઉપરના પત્રવ્યવહાર ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

માર્ચ મહિનામાં મહારામાજી ગિરજતાર થયા કેટલાંક શાંકિત હૃદયો શિથિલ થયા, પરંતુ ગોપાળદાસ બેવડા બળથી ધર્મચુદનો ઝુટો ફરકાવતા લાગ્યા મેં મહિનામાં પૂજ્ય કસ્તુરબા ગાધીના પ્રમુખપદે આવેલા ‘શુરંગત રાજદીય પરિષદ’ની છઠ્ઠી બેઠક મળી ગોપાળદાસ તેના સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ ચુકાયા. એમની જહેમતથી પરિષદ મફત થઈ અને એમણે હુંકે પણ અમરકારક સ્વાગતવ્યાખ્યાન આપ્યું.

તા ૧૭ મી જુલાઈને દિવસે ગોપાળદાસના તાલુકા ઉપર જતી બેસાડવાનો સુખર્ષ સરકારનો હુકમ લઈ લાળાપાદરના ઘાણદાર પધાયા ! ગોપાળદાસે તે દિવસને પોતાના જીવનના ધન્ય દિવસ તરીકે વધાવી લીધો. એ પછી એમનું નામ તાલુકદારોની યાદીમાંથી કાઢી નાખવાની પ્રેમનોટ સરકારે બહાર પાડી. એમના આત્માનું ઓજસ નહિ પિછાનનારાઓએ એમની ઠગા ખાધી, પરંતુ આઝાદ થયેલા એ વીરાતમાં એ હાકલ મારી કે “ જતી કે ખાતસાના હુકમો, સરકારનાં શસ્ત્રો અને સેના ગોપાળદાસનું મસ્તક નહિ નમાવી શકે ”

“ વારાતમા ગોપાળદાસ ! તું સાચો વીર છે, કુલમણિ છે, વયે નાનો પણ શુભે મોટો છે, ને ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ । તું પ્રજાપાત્ર છે. તે દેખાડી આપ્યું છે કે “ હરિનો મારગ છે શરણો, નહિ કાયરનું કામ જીને.”

શુરંગતના નૂર ! તને વંદન હો !

સૌ. ભક્તિદેવી.

સૌ. ભક્તિદેવીના ઉચિત ઉલ્લેખ વિના ગોપાળદાસભાઈની જીવનકથા અધૂરીજ લેખાય. “દેશ માટેની લડતમાં જોડાવાની ઘણીયે હોંશ છે, પણ શું કરું, બાપડી છોકરાંની ચિંતા તેમ કરતાં અટકાવે છે” આવા ઉદ્વેગાર અનેક મુખેથી સાંભળીએ છીએ. જેને લગની લાગી હોય એવા પુરુષાર્થીનો માર્ગ આવી ચિંતાઓ આંતરી શકતી નથી, પરંતુ બ્યારે સી-છોકરાં તરફના અંતરાયને બદલે તેમના તરફથી પ્રેરણા અને ઉત્સાહ મળે ત્યારે પેલા પુરુષાર્થીનું બળ અનેકગણું વધે છે. સરકાર સામે ખેડો બળવો કરનારી અસહકારની હિંસાલભમાં જોડાવું એટલે રાજવીમાંથી ફકીર થવાને હરેક શયે તત્પર રહેવું. આ પરિણામની સ્પષ્ટ આગાહી હોવા છતાં અને ચાર ચાર નાના પુત્રોની ચિંતાનો ભાર માથે હોવા છતાં સૌ. ભક્તિદેવીએ હરખારશ્રીને પોતા તરફથી કેવળ નિશ્ચિન્ત રાખ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ કેવળ પતિને અનુસરવાના ધર્મશીલ નહિ પણ અંતરની ધગશથી સૌ. ભક્તિદેવી આપભોગના યજ્ઞે ગોપાળદાસ સાથે પાટે બેઠા છે. બ્યારે હરખાર હરખાર મટી સામાન્ય પ્રજાજન થયા અને આજે પકડાય કાલે પકડાય એવા ભણુકાર વાતાવરણમાં સંભળાવા લાગ્યા ત્યારે તેમનું સ્થાન સાચવી લેવાની મહત્વાકાંક્ષા ધીરતા અને વીરતા સાથે એમણે પ્રકટ કરી. ભક્તિબહેનને જે ધર્મભાવનાનો વારસો એમનાં માતાપિતા તરફથી મળ્યો છે તે ભાવનાના પાયા ઉપર એમના ત્યાગ અને

સૌથીની ધમારત ચણાવેલી છે. એમની મકાનુભાવનાના ઘોતક
બે ત્રણ પ્રસંગો અહીં નેંધીશું.

*

*

*

સંવત ૧૯૭૪માં ગોપાળદાસભાઈનાં માનાં ઓરમાન
માતૃશ્રી રૂપાળીબા દસા પધાર્યાં હતાં. ગોપાળદાસભાઈના
આયકુથી સાથે સાથે દ્વારકાની જાત્રા કરતા જવાનો નિશ્ચય
થયો. ગોપાળદાસ, સૌ. ભક્તિદેવી, એમના ત્રણ પુત્રો, ગં.
સ્વ. રૂપાળીબા, તેમના ભત્રિજા શિવાભાઈ અને તેમનું કુટુંબ
તથા ટસાના કેટલાક લોકો આ યાત્રાળુઓના સંગમાં હતા.
જામનગર થઈને જામભાગે દ્વારકા પહોંચવાનો મુલમ રસ્તો આ
મંડળીને હોડી દેવો પડ્યો, કારણ કે માતૃશ્રીને તે રસ્તે ભીતિ
લાગતી હતી બે મોટરગાડી રોકવામાં આવી. તેમાંની એક
રસ્તામાં અટકી. અમય રાત્રિનો હતો. ચોર, હુંદારા અને જ.
ગલી માણીને ઠર ટોળીમાંનાં ગમરૂ માણસોને લાગવા માંડ્યો.
એ સંજોગોમાં બે કેરા કરીને નો પાસેના ગામમાં પહોંચ્યાં.
દ્વારકા પહોંચતાં રસ્તાની અથડામણ અને હેરાનગતિથી સૌ
કંટાળી ગયાં. એટલે પાછા વળતાં જામભાગે જવાનું ઠરાવ્યું.
બે હોડી રોકવામાં આવી. એક કુટુંબનાં માણસોથી એકજ
હોડીમાં ન બેસાય એવી માન્યતાનું જણાયું ત્યાંના અધિકારી
વર્ગના મિત્રોએ કહ્યું. મોટી હોડીમાં દરબારશ્રી, સૌ. ભક્તિ-
દેવી, ગં. સ્વ. રૂપાળીબા, તેમના ભત્રિજા શિવાભાઈ અને તે-
મનાં પત્ની વગેરે બેઠા. બીજી હોડીમાં ગોપાળદાસભાઈના બે
મોટા પુત્રો, શિવાભાઈના ત્રણ દીકરા અને ટસામંડળી બેઠી.
બિસ્તરા અને નાસ્તાના કંડીયા મોટી હોડીમાં મૂકાયા હતા.
હોડી હંકારતાં પહેલાં પોતાના ભત્રિજાના દીકરાઓને તેઓ
નોંધાવી છે એટલે એકલા મુકવા ઠીક નથી એમ કહીને બાંહે મોટી

હોડીમાં લઈ લીધા. નાની હોડીમાં કુટુંબીઓ પૈકી દરબારશ્રીના બે પુત્રો ચિ સૂર્યકાન્ત અને નવીનચન્દ્ર એકલાજ રહ્યા. ખાસાત્રીઓએ કહ્યું, કે “ અમારી હોડી મૂળે હલકી છે એટલે વજન ઘટવાથી અકસ્માતનો સંભવ વધારે રહેશે. ” વજન વધારવા માતૃશ્રીએ પથરા મૂકવાની સૂચના આપી અને હોડી હંકારાઈ ! સવારમાં પવન અતુટ્ત હતા પરંતુ ગપોર પછી વાવાઝોડું શરૂ થયું. એટલે નાની હોડીને મોટી સાથે એક દોરડાથી બાંધી લેવામાં આવી. મોઝાઓની છાજથી હોડીઓ ફોલવા લાગી; અને ઘડીએ ઉધી વળે, પળે ઉધી વળે એવી ધાસ્તી સોને લાગી. જન્ને હોડી સંકળાયેલી હતી એટલે એકના અર્થકા ખીજીને લાગતા ને ઝોલા સમતાજ નહિ. રૂપાળીબા ખૂમ ગમરાવા લાગ્યાં. દોરડું છોડી નાખવામાં આવે તો અડધાં ઝોલા ઓછા થાય એમ હતું એટલે તેમ કરવા દરબારશ્રીએ માતૃશ્રીની સલાહ પૂછી. નાની હોડીના નાવિકાએ સ્પષ્ટ કહ્યું, કે “ અમારી હોડી નાની છે, હલકી છે. આ તોફાનમાં ટકી શકશે નહિ, એટલે દોરડું છોડી નાખો તો અમારા છેલ્લા સમરામ સ્વીકારી લેશે. ”

પરંતુ બાહુળ માતૃશ્રીએ પોતાની વ્યથા એાછી કરવા ખાતર દોરડું છોડી નાખવાની સંમતિ આપી. તેઓ બૂલી ગયાં કે નાની હોડીમાં ગોપાળદાસના બે પુત્રો હતા. બચલીન દશામાં ખરેખ માણસ વિવેક વિસરી ગય છે ! ગોપાળદાસલાઈએ ઇશ્વારતથી દોરડું છોડવા માટે આ લલિતદેવીની સંમતિ માગી. તેમણે આકાશ તરફ આંખળી બતાવીને રક્ષણકર્તા ઇશ્વર છે એમ સૂચવ્યું અને વૃદ્ધ માતૃશ્રીની અભસમણ એાછી કરવા એ વીર દ્રૌપદીએ પોતાનાં બે નાનાં બાળકોને તોફાની સમુદ્રમાં પ્રબુને ભરોસે મૂકી દીધાં ! નાની હોડી ચોડા કલાક

પછી કિનારે લાધી ગઈ અને પેલાં બાળકો તથા હોડીનાં માણસો આખી રાત ઠંડીમાં ભૂખ્યાં તરસ્યાં રહ્યાં. મોટી હોડી ખીલે દિવસે બપોરે જામનગર પહોંચી. પ્રભુદૃપાચી નાની હોડી પણ મોટી રાત્રે ૧૦-૧૧ વાગ્યે સલામત આવી પહોંચી. સૌ. લક્ષ્મિદેવી અને હરખારશ્રીની ઇન્દ્ર ઉપરની શ્રદ્ધા અને પરદુઃખમોચન માટે પોનાની વડાણમાં વડાણી મંપત્તિની કુરખાની આપવાનો શુભ આ પ્રસંગમાં ઝળકી ઉઠે છે.

*

*

*

“ તુલસીસ્થામ ” એ ગિરમાં આવેલું યાત્રાનું રમણીય સ્થાન છે. સને ૧૯૧૫ માં હરખારશ્રી, સૌ. લક્ષ્મિદેવી અને ખીજાં કેટલાંક સ્નેહી સંબંધીઓ ઢસામંડળી સાથે ત્યાં જવા ગાડીમાં નીકળ્યાં. એક સ્ટેશન આગળ હરખારશ્રીનો માણસ ઘોડા ઉપર પોર્ટરને માર્ગ પૂછવા ગયો. રેલ્વેના કંપાઉન્ડમાં વગર રમણે દાખલ થવા અદ્વત તેને ધમકાવવામાં આવ્યો. તેણે જરા નમ્રતાથી વાત કરવા માડી. એટલે પોર્ટરને વધારે શહુર થયું. તે ઘોડાને પકડીને ડખામાં પૂરવાનો પ્રયત્ન કરવા મંડ્યો. હરખારશ્રી ગાડામાં બેઠા બેઠા છેટેથી આ બનાવ જોતા હતા. તેમણે બૂમ મારીને પોર્ટરને કહ્યું, “ લાઈ, આ મમત મૂકી દે અમે આટલા બધા છીએ, તારાથી ઘોડો લઈ શકાશે નહિ. ” સ્ટેશન માસ્તર ત્રણ ચાર માણસ સાથે પોર્ટરની મદદે આવી પહોંચ્યા, અને લીખાને માર પડ્યો એટલે ગાડામાંથી હરખારશ્રીનાં કેટલાંક માણસો ત્યાં પહોંચી ગયાં અને સાટું વાળ્યું. સ્ટેશનના માણસોએ બૂમ મારી એટલે આજી બાબુએથી ૩૦ ૪૦ માણસો ડાંગ લઈને દોડી આવ્યા. વાતનું વનેશર થયું. વાત ગંભીર થઈ પડી. એક ગાડીમાં સ્ત્રીઓ હતા તેમના સંરક્ષણ માટે ચારેક માણસને મૂક્યા. તેમને સૂચના

આપવામાં આવી કે અમારાં મુઠ્ઠાં પટે તોપણ તમારે ગાડી આગળથી ખસતું નહિ અને સલામતી ન લાગે ત્યારે સ્ત્રીઓ-વાળી ગાડી દોડાવી મૂકવી. બાકીનાં માણસો ધરી આવતાં ધાડાંની સામે ઉઠ્યાં. એક બે માણસ અત્યાર સુધીમાં ધાયલ થયાં હતાં અને મારામારી પ્રાણવાતક નીવડવાનો પૂરો સંભવ હતો. સામા પક્ષમાં પાંચ સાત ગણાં માણસો હતાં. દરબારશ્રી ગાડામાંથી ઉતરીને લડાઈના સ્થળે જવા નીકળ્યા. મંડળીના લોકોએ તેમને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યું, “આ બગલામાં પડવાનું કામ આપનું નથી. અમે પહોંચી વળીશું.” એનો જવાબ દરબારશ્રી આપે તે પહેલાં જ સૌ. ભક્તિદેવી બોલી ઉઠ્યાં, “ત્યાં બીજાં માણસોનાં માથાં ફુટે અને એમનાથી અહીં નમાસો જોતાં કેમ રહેવાય? એ તો મોખરે એ ઉભા રહેલા રજા પાછળનાં માણસોને જોર આવે.” ગોપાળદાસ મોખરે ચઢીને ઉભા. પથરા અને લાકડીના માર શરૂ થયા. થોડી અપાઝખી પછી આખરે ગોપાળદાસની હિંમત અને યુક્તિ સફળ થઈ, અને જાણે કશું બન્યુંજ નથી એવી શાંતિથી સૌ ભજનકીર્તન લલકારતાં તુલસીશ્યામ પહોંચ્યાં. પતિના શરીરના સંરક્ષણ કરતાં તેના ધર્મના સંરક્ષણ માટેની સૌ. ભક્તિદેવીની વીરાંગનાઉચિત વૃત્તિ આ પ્રસંગ દર્શાવે છે.

* *

*

* *

દરબારશ્રીના તાણુકા ઉપર જતિ બેઠા પછી સાંકળીના દરબારગઢ ઉપર સરકાર તરફથી સીલ મરાઈ. પદવાણની કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ પછી સૌ. ભક્તિદેવી પ્રિયેશ્વરના પહેલા અકબાડીયામાં સાકળી ગામે ગયાં હતાં. દરબારગઢના જે જોર. કામા એમનો પોતાનો ખાનગી સામાન હતો તેના ઉપર પણ સરકારની સીલ જોતાં સૌ. ભક્તિદેવીનો પુશ્પપ્રકોપ ઉછળ્યો.

જે ધર્મયુદ્ધમાં જોપાળદાસ જોડાયા છે, તેમાં સક્રિય ફાળો આપનાર સૌ. લક્ષ્મિદેવીનું અનુકરણ ભારતવર્ષમાં ધરેધર થાયો !

૨૦

જાત્રી પછી

“ રાયસાંકળી તાડુકદારનું જાણી પુછને મગ્ગર પ્રત્યે અમિ-
તતા બધું વસણુંરાખવા બદલ સરકાર કરાવે છે કે રાયસાંકળી-
તાડુકો જામિ વડીવટમા ચૂકવો અને લાખાપાદર યાણુદારને મુઅના
કરવી કે દસાનો વડીવટ સીરરતા પ્રમાણે જાત્રીમાં લઈ તેને મેનેજર
નિમાતાં સુધી મલાવવો.”

તા. ૧૭ મી જુલાઈ ૧૯૨૨ ને દિવસે આ હુકમ ફરખા-
રશ્રીને ખતાવી જામિ વડીવટ બાહેર કયો. ફરખારશ્રી એ વખતે
દસામાજ હતા. રાજ્યસિલેકને બદલે વતવાસનો હુકમ સાંભળ્યા
પછી રામચન્દ્રજીની મુખમુદ્રા ઉપર ચોકનું ચિહ્ન સરખું નહોતું
દેખાયું એવું રામાયણમાં વાંચ્યું હતું, તેવા દૈત્યની અહીં પુન-
રાવૃત્તિ થઈ. ફરખારગઢમાં યાણુદાર દસાના વડીવટદાર પાસેથી
ફક્ત તથા જીન્ને સરસામાન તપાસી લેવાનું કામ કરતા હતા તેજ
વખતે તેજ ગઢના ચિગાનમાં ફરખારશ્રી સમક્ષ રાષ્ટ્રીય ગીતોના
રાસડા કન્યાઓ ગાઈ રહી હતી. રાત્રે જેડુતોના ઢાંટીઆરાસ
થયા અને ફરખાર પેતે પણ તેમાં લાગ્યા. ફરખાર-
શ્રીની હાંમેશ મુજબની પ્રયત્ન મુખમુદ્રા તેમના આત્મ
ગાજની સાક્ષી પૂરતી હતી. રાસ પછી ફરખારશ્રીએ લો-
કોને જાત્રીવડીવટ કરમિયાન કેમ વર્તવું તેનો ઉપદેશ આપ્યો.
શાંતિ અને પ્રેમ હરકોઈ સન્મેગમાં જાજવી રાખવા ભાર મૂ-

કયો. થાણુદારે લોકોને કહ્યું, “ હવે હું તમારો દરબાર છું. મારો હુકમ તમારે માનવો. કામકાજે મારી પાસે આવવું અને દરબારશ્રીને જે મહેસુલ લાગતા તે એજન્સીમાં ભરવાની કબૂલાત માગી. સમગ્રગુતી અને છેવટ ધમકીના પ્રયોગ થયા પરંતુ થાણુદારને કબૂલાત વિના પાછા ફરવું પડ્યું.

સત્તાના જળે અમલ ચલાવનારા સત્તા જતાં કોડીના થાય છે. હસાના દરબાર સરકારને ચોપડેથી દરબાર મટી ગયા પછી પોતાના કેટલાક મિત્રો સાથે હસા ગયા. ગામનાં સ્ત્રી-પુરુષો અને બાળકો; બ્રાહ્મણ, વાણીયા, ખેડુતો અને અંત્યજો બધાં મા-ઈલ સુધી સન્દ્રીયધ્વજ ફરકાવતાં અને લગ્નનકીર્તન કરતાં પોતાના હૃદયદરબારનો સંકાર કરવા સામાં આવ્યાં ! દરબારનાં દર્શન થતાં તેઓ ઘેલાં ઘેલાં થઈ જતાં અને તેમની ધરણરજ ભક્તિપૂર્વક માથે મૂકતાં. દરબારનો પડયો ગોલ ઉંચકી લેવાની આતુરતાવાળા પ્રજાજનો તેમની આસપાસ આખો વખત વિંટળાયેલાજ રહ્યા.

જે દિવસ પછી દરબારશ્રી અને મિત્રમંડળ સાંકળી જવા નીકળ્યું. એ વખતનો દેખાવ રામચન્દ્રજી વનવાસ જતાં આખી અયોધ્યા નગરી તેમની પાછળ ઉભી હતી તેનું સ્મરણ આપતો હતો. સાંકળી ગામે સ્ત્રીમાં રોડાણુ થવાથી છેક રાત્રે જે વાગ્યે પહોંચ્યા. પ્રેમલેલા અને દર્શનાતુર લોકો મશાલો સળગાવી ભજન લલકારતા સામા ચાલી નીકળ્યા, અને દરબારનો લેટો થયો ત્યારેજ અટક્યા. “ કૃતાર્યા અમલ કોડીના ” એ હેલેવત અહીં ખોટી પડી. ગોપાળદાસે સત્તાના લયગ્રાસનું નહિ પણ પ્રેમનું રામરાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તેનું એ પરિણામ ! દરબારશ્રીના તાલુકા ઉપર સરકારની જમી બેડી પરંતુ લોકોનાં હૃદય તો ગોપાળદાસેજ જત ક્યારો છે.

મેનેજર સાહેબ મુસદ્દી છે. તેમણે જામના આગેવાનને મેળવી લેવા પ્રયત્ન કર્યો. સાંકળીથી ઢસા ગયા, ત્યારે જોડા શેડને ભેટવા મેનેજર સાહેબે હાથ લંબાવ્યા. જોડા શેડ મેનેજરને લેદ પામી ગયા હતા એટલે દૂર ખસીને બોલ્યા, આપણે ક્યા દિવસનો મંબંધ બે ભેટીએ? દરબારશ્રીના તાલુકા ઉપર ખેસાડવામાં આવેલી જમીના વિરોધ તરીકે કલ્યાણજી નામના ઢસાના એક ગરીબ યુવક એજન્સીના કેળવણી ખાતામાં નોકર હતા તેણે સ્પષ્ટ કારણો લખીને પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. હાલ એ ભાઈ ઢસાની રાષ્ટ્રીયસાજા ચલાવે છે. તેમજ વઢવાણની કાઠીયાવાડ રાજદીય પરિષદ વખતે દરબારશ્રીના દર્શને જતાં મેનેજરે અટકાવવાથી સાંકળીના જામભાઈ નામના પોલિસે પણ રાજીનામું આપ્યું અને પોતાના હૃદયદરબારનાં દર્શન કરવા આવી નીકળ્યો.

ડીસેમ્બર મહીનામાં વગી લાખાપાદરના ધાણુદાર પુણ્યધામ ઢસામાં પધાર્યા અને દરબારશ્રીના કામદાર પાસે ગઈની આવી-ઓ માગી. તેઓ બોલ્યા, કે “ પ્રાંત સાહેબનો હુકમ છે કે દરબારગઢનો સામાન જમી વડીવટદારને સોંપી દેવો. ” કા મહારે દરબારશ્રીની પગ્વાનગી વિના આવી આપવા ના પાડી. હુકમ છુટ્યો કે લુહારને બોલાવો. પરંતુ લુહાર કે સુતાર શેના આવે? ધણી ગયો પણ ધણીનું ધાન હજી રૈયતના દાંતમાં છે અને ધણીનો પ્રેમ હજી ઉલગતો છે. આખરે હવાલદારને હાથે તાળાં તોડાયાં. સામાન જમી વડીવટદારને સોંપાયો.

આ બનાવો સત્તાવિહોણા દરબારના પ્રેમની દેટલી સત્તા પોતાની રૈયતના ઉપર પ્રવર્તે છે તેની સાળીતીરૂપ છે.

એ ઓછાબોલા પણ ભાવભર્યા ખેડૂતો મુસ્ત, ભરૂચ, આણંદ અને ઠેક ગયા મુઘી છાયા સમા પોતાના દરબારની પાછળ

માધ્યમ કાચા સુતરને તાતણે બધાઈને જે ચાચા બાથ છે ફર-
 ણા પછી પોતાના શ્રીમત અને વિદ્વાન મિત્રોના કરતા જે પો-
 તાના આ વફાદર જેટલોના મરણમા રોસવાનુ વધારે પમદ કરે
 છે એમની રહેવાની અને જમવાની ગોડવણુ ક્યા પછીજ પોતે
 જમે છે આજે ફગ્ગાર સાવ ફકીર થઈ ગયા છે અને વાથ
 નારના મનમા એમના વસોના વનવાડી અને મીલકતને વિષે
 મોના મોના ખ્યાલો હશે તે ફર કરવા ઠેવજ એવુજ અણુવ
 વાની જડ છે કે ફરણાગના ઉઠાજ અને પરોપકારી હાથે કશે
 પણુ ધનમથક દુઝી બાણ્યો નથી એમને વાગ્સાની સાથે મ
 યોલા ઠેકલાક હુજાગના દેવામા એમની પ્રખરિતતત્પરતા, સખા
 ની સ્વભાવ અને વિશ્વામુખલાથી ઘટાડે થઈ શક્યો નથી
 એમણે ધાયુ હોત તો એ દેવુ પોતાના તાલુકાના ચોપડે ચ
 ઠાવી શક્યા હોત પરતુ તાલુકાની રેયતને માટે એ બોઝે
 નાખવા કુના એની સઘળી જામમદારી અગતજ રાખી છે,
 અને તાલુકો આજે પ્રચરહિત છે વળી જમી પછી પોતાના,
 ગણી સાહેબના કે પગલી કુવગના ખર્ચ જે મરકાર પામેથી
 દુગી પણુ મદદ સ્વીકારતા નથી એવે સ મો નેજે આજે
 એમની ગિથિતિ મહામલાના એક અજના સ્વયસેવકની ગિથિતિ
 સાથે જે સ્પર્ધા કરે એવી છે । ભગવાન યુદ્ધના શિષ્ય અનાથ
 પિતૃકના બિશ્વાપારમા પોતાનુ એકનુ એક દુઃખુ તુટયુ વગ ઉતાડી
 આપનાર એક ગરીબ બાઈનુ દાન શ્રીમતો અને રામના સુવર્ણ
 અને રતનોના ઢૂંકે હાથે થયેલા દાન કરતા જે એક મનાયુ તેમ
 એવાબાદાસનો ત્યાગ આઢડાની ગણુનીથી નહિ પણુ સર્વસ્વ ત્યા
 મની દુગિએ એક મનાયો અને વિશેષ આદરને પાત્ર થયો આમ
 ફકીર થવા છતાં એમના અમીડી સ્વભાવમા અને ખાનદાનીમા
 લેશ પણુ ફેગ્ગાર થયો નથી પોતે ગમે તે સ્થળમા કે ગમે

તેવા મહત્ત્વના કાર્યમાં હોય તે વખતે પણ એમની િચિંતા મનમાંથી ખસતી નથી. મેંકડો વર્ષનાં ગુપ્ત રાજ્ય આનું થોડા સમયનું પ્રેમગત્ય તેમની પ્રવૃત્તિના દૃઢ્યમાં પ્રતિદાયમાં ચિરંજીવ રહેશે.

મહાત્માજીના જાંઘીવાસ પછી સામાન્ય દીને આખા ઉપર નિરાશાનું મોઝું ફરી વળ્યું હતું તેવા સમયમાં ૧૯૪૧થી એ જે નિર્ભયતા અને મહાત્માજીની પવિત્ર લાડત જે અત્યંત શ્રદ્ધા દર્શાવી અને જે જલિદાન આપ્યું, કહર મુરત, ભરૂચ, મુંબઈ, કાઠિયાવાડ વગેરે રાજ્યના જનોએ હુમરાની સુખ્યામાં મળીને આપેલાં માનપત્રોથી નથી; એ કહર તો એમના જેવો ત્યાગ અને એમના નિર્ભયતા આચરવામાંજ સમાયેલી છે. પ્રભુ ! શુભરાતને કહર કરવાની તાકાત આપો.

૨૧

મહાત્માજી:

હસાની રાસમંડળી એ એક ત્યાંની વિશેષતા છે. એક પ્રેરક મંડળીનો અક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. રાસમાં જે કેટલાક પ્રવેશ આવે છે તે જે સમયે સૂચ રમનાર રમનાં રમનાં એક જીમને બેઠે છે, વંદન કરે છે અને પણ પડે છે. આ દીને રાસમંડળી પ્રતિષ્ઠા અને મતિનાં જાવને ભૂલવનારી સંસ્થા છે. તેમાં ગતથી પ્રજા મુખીના : ગ્રાહણથી શુદ્ધ મુખીના માણસો સમાન આવે વર્તવ રાજો

ચિરકાળથી ચાલતો આવેલો પ્રતિષ્ઠા અને જાતિગત લેલ આ મંડળીમાંથી કેવી રીતે દૂર થયો તે વિષેનો પ્રસંગ નોંધીશું.

આજે એ રાસમંડળીના એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ જેલાડી ગણાતા દાનાભાઈ મંડળીમાં પહેલવહેલા દાખલ થવા આવ્યા; એ ભાઈ વાળંદ-હુજમ હોવાથી તેમને માટે પ્રવેશદ્વાર જાંધ થયાં.

શું અમે એક વાળંદને ભેટીએ, વંદીએ, પગે પડીએ ? માનવજાતમાં રહેલી તે નળગાઈ-જાત્યભિમાનનું તે વ્યંકર તત્ત્વ મંડળીના જેડુત, વણિક અને બ્રાહ્મણ સભ્યોમાં પ્રકટી નીકળ્યું. અત્યાર મુખી પ્રેક્ષક તરીકે રહેલા દરબારશ્રી તરત જ ઉઠ્યા અને મંડળીમાં જોડાયા. રાસમાં મંડળીના જેડુત વગેરે સભ્યોને નમસ્કાર કરતાં, ભેટતાં કે સલામ ભરતાં દરબારને જરાએ સંકોચ થયો નહિ. મંડળીના માણસો શરમાયા અને દાનાભાઈને તરતજ દાખલ કરવામાં આવ્યા. જે સામાનિક પ્રશ્નના ઉકેલ માટે વયોનો ઉપદેશ ઓછો પડત તે પ્રશ્ન દરબારશ્રીના આચરણુથી એક ક્ષણમાં ઉકલી ગયો. આમ પ્રભુ સર્વનો પિતા છે અને માનવ માત્ર તેનાં સંતાન હોવાથી સમાન છે એ સૂત્ર મંડળીના સભ્યોને સમજાયું.

*

*

+

ગોપાળદાસભાઈનું બાધાદાર અને કસાયેલું ઉંચું ઘાટીનું શરીર, તેજસ્વી અને પ્રતિભાસંપન્ન વદન અને સદાય મંદ મંદ હાસ્યથી પ્રકુટ રહેલી મુખમુદ્રા પ્રથમ દર્શનજ તેમને માટે જોતારના મનમાં માન ઉત્પન્ન કરાવે છે; ગમે તેવો અજાણ્યો માણસ આગળપાછળની ઓળખાણ સિવાય તેમની સાથે વાત કરતાં થોડીજ મિનિટમાં મિત્રતા અને ગાઢ પરિચયજન્ય સરળતા અને દીલની નિખાલસતા અનુભવી શકે છે; તેઓ,

પોતે છે તે કૃતાં વધારે ડાહ્યા, વધારે મંચગી, વધારે બુદ્ધિ-
શાળી કે વધારે અનુભવી દેખાવા પ્રયત્ન કરતા નથી. તેમની
દોસ્તી કરવી સહેલ છે અને તેમના નિખાલસપણાને લાભ લેવે
પણ સુલભ છે. પોતાના દોષો બહાર કરી દેવામાં સદા ઉતા-
વળા, વહેવાર નફાતોટાના સરવાળા બાદબાકી કરવામાં સદાન
કંડા, અન્યાય અને અત્યાચાર સામે અડગ અને છતાં પુષ્પથી
યે વધારે કામળ હૃદય, ગમે તેવી અણધારી મુશ્કેલી કે લા-
ગણી ઉશ્કેરણ જાય એવા પ્રસંગે પણ શુસ્સો કે કોપનું નામ
નહિ અને એજ ગંભીર પ્રસન્ન મુખમુદ્રા. ઘીજા સર્વને જમા-
વ્યા પછી જમવું, સર્વને મુલાકા પછી સૂવું, પ્રતિષ્ઠા અને
પદવીનો રાહુ જેની હૃદયસરલતા અને નિરભિમાનપણાને સ્પર્શી
શકતો નથી. એવા અનેક સદ્ગુણો અને શિષ્ટ અને સભ્ય
વર્તન ગોપાળદાસના વિષે પ્રથમ ઘટના જે માન અને આદર
ઉત્પન્ન થયાં હોય છે તેને દૃઢ અને સ્થાયી બનાવે છે અને
તેની સાથે તેમના પ્રતિ પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરાવે છે.

આણંદની રાજકીય પરિવૃત્તિ વખતે સ્વયંસેવકો અને મનુષ્યો
રાત દિવસ મંડપમાં કામે વજગી રહેતા. રાત્રિના બાર વાગ્યા
હોય ત્યારે પણ સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ ગોપાળદાસ તેમની
સાથે ખડે પગે ઉભેલા હોય. મોડી રાત્રે એમને શોધવા હોય
તો કવચિત્ પરિવૃત્તમંડપમાં કુંતાનના ઢગમાં ઘસઘસાટ ઉઘટા
મળી આવે, કે કાં તો આણંદ સ્વરાજ્યચાત્રમાં એકલી
ચેત્રંજી ઉપર કે એકાદ ખાલીના તાકા ઉપર હાથનું ચોમીકું
કરી નિદ્રાદેવીના અંકમાં સુલતા માલમ પડે. આગગાડીમાં
એમની સાથે મુસાફરી કરનારને અનુભવ મળે છે કે ત્રીજા
વર્ગના ડબ્બામાં રાત્રિએ બીજાને સગવડ આપવાને ખાતર

ઓછામાં ઓછી જગ્યા રાધી, બેડા બેડા તેઓ નિશ્ચિતે ઉંઘતા હોય ! એક વખત એઓ ઢસા હતા ત્યારે ખબર મળ્યા કે મહાત્માજી પેટલાદ અને ત્યાંથી વસો જનાર છે. એટલે તરત જ પોતાના સખત બિમારી લોગવતા નાના બાળકને સૌ. લક્ષ્મિદેવીને સોંપી તેમની સંમતિથી મહાત્માજીનું સ્વાગત કરવા વસોમાં હાજર રહેવા ચાલી નીકળ્યા. રાત્રે બાર વાગ્યે નડી-આદ કોશને ઉતર્યા અને એક નાની વયના નોકર સાથે ચોમાસાની અંધારી રાત્રિએ બે વાગ્યે પગપાળા ૬-૭ માઈલ દૂર ચાલી વસો પહોંચ્યા. ફેટકું નિશ્ચયબળ ! ફેટલો મહાત્માજી પ્રતિનેા લક્ષ્મિભાવ !

એમની સહનશીલતા અને ગંભીરતાનો એક પ્રસંગ નોંધી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. નવેમ્બર, ૧૯૧૨ માં મુંબઈ, મુરત, ભરૂચની જનતાએ એમને હાલ, તલવાર, રાજદંડ વગેરે ઉપર માનપત્રો આપ્યાં. એ પ્રસંગોએ એમના સ્વાગત માટે થયેલા હબહબાલાર્યા હેખ વેા વખતે એઓ ખૂબ સફેચાતા અને શરમાતા. મોટા રાજમહારાજને હુલ્લેલ એવા એ માનને એમણે અંગત માન તરીકે કદી સ્વીક્રાયા નથી. એ માન એઓ મહાત્માજીને અને આત્મશુદ્ધિની મહાન હીલચાલનેજ સમર્પતા. એ અરસામાં એમને ગળે દરદ નીકળ્યું અને ઓપરેશન કરાવવાની જરૂર પડી. આદેશ્વરમા શ્રી હરિલાલને ત્યાં એ વખતે તેઓ હતા. પહેલું ઓપરેશન સફળ નીવડ્યું નહિ એટલે થોડા દિવસ પછી બીજું ઓપરેશન કરાવવાની જરૂર પડી. સાંજના છનો વખત હતો. એક પલંગ ઉપર ગોપાળદાસ સૂતા, અને પા કલાક સુધી સિવિલ સરજન સાહેબે નિરાતે પોતાનું શસ્ત્ર ચલાવ્યું. ત્રણ ચાર ઈંચનો છેદ થયો. અને એ છેદની

[૪] જે બાધાએ બંધાયા તે ક્યેજ છુટકો વગેરે.

બાધાના વાજળીપણા સંબંધમાં તમારી આ દલીલો હોઈ શકે, પણ તે બધી બુલી છે એમ તમને નથી લાગતું ?

પ્રથમ દલીલના સંબંધમાં હું તમને એટલુંજ પૂછીશ, કે જે વાત તમારા આત્માને ખોટી અને પાપરૂપ લાગે તે કરી તમારા સંબંધીઓને ગણ કરવા તમે તત્પર છો કે કેમ ? ધારો કે તમારાં માતૃશ્રીને કોઈ કહેવાતા સત પુરૂષપર અંધ-શ્રદ્ધા છે એ સંત એક જણીતો ઠગ છે, અને તમારાં માતૃશ્રી અધશ્રદ્ધાને લીધે ભાણાભાઈને તમારી સમક્ષ તેના પગ પખાળવાનું કહે છે, તો શું માતૃશ્રીને ગણ રાખવા તમે ભાણાભાઈને તેમ કરવા દેશો ? નહિ કરવા હો તો જીજ્ઞાસામાં જણાવ્યા પ્રમાણે તમે તમારા માતૃશ્રીની આડે આવ્યા નહીં કહેવાઓ ? એવે પ્રસંગે શું કરવું અને શું ન કરવું એ માતૃશ્રીને કહેવાની તમારી ફરજ નથી ? કોઈ સ્ત્રી વિષયન કરતી હોય એ વેળા તે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાની આડે આવું છું, એ ભયથી કોઈ માણસે તેને વિષ દેતા ન વરવી અને તેને મનનું સ્વચ્છ કરવા દેવું ? બાધા કરવી એ વિષયન ક્રવા જેવું છે બાધા મન, અંતરાત્મા અને જ્ઞાનને જડ કરે છે વિષ શરીરને અચેતન કરે છે.

ત્રીજી દલીલને પ્રતિદલીલની જેરૂ નથી બાધા કરવા જવું છે એ પહાના સિવાય પણ ભાણાભાઈ જઈ શકે, અને મુસાફરીનો કાયદો ઉઠાવી શકે. એથી દલીલ પાગળી છે. તમે ખોટું અને પાપયુક્ત કર્મ કરવાનો નિશ્ચય કરો. અને જ્યારે તમને ખાતરી થાય કે તે કર્મ ખોટું અને પાપયુક્ત છે તો શું તમારો વિચાર બદલી તેને પડતું ન મૂકો ?

મને ભય રહે છે કે હું દોઢઝાઢ્યો ગણાઈશ, પણ મને જે વિચાર આવ્યા તેજ મેં ચીતર્યા છે. એ બાધા વિષે મેં ઘણા

વખત ઉપર સાંભળ્યું હતું છતાં ગઈ રાતેજ એ સંબંધમાં મને વિચારે સ્ફુર્ત્યા, અને જેવા સ્ફુર્ત્યા તેવા તમને લખી જણાવવાનો નિશ્ચય કયો. સવારે વિચાર આવ્યો કે જેવા દોઢડાદ્યા મારે નજ થવું અને વિચાર માંડી વાળ્યો; પણ જ્યારે જમવા ગયો ત્યારે બાએ કહ્યું:—“ જો, તારા માસ્તર મોતીભાઈ તારા જેવા નાસ્તિક અને નાદાર નથી. એ બાધા કરવા ડોકોર જવાના છે તે જાણે છે ? ” બાએ ઉમેર્યું:—“ માણસને જીવાનીમાં ધર્મપર આસ્થા ઓછીજ હોય છે, પણ જ્યારે તે ઉમ્મરે પહોંચે છે એટલે સાનમાં આવે છે, અને પોતે આટલો વખત ધર્મવિહોળો રહ્યો તેથી પસ્તાય છે. મોતીભાઈ તારા જેવા હતા, પણ જ્યારે ઇશ્વરે તેમને લાણીભાઈ આપ્યા એટલે તેમ નામાં પણ શ્રદ્ધાના અંકુરો ફુટ્યા, અને ધાર્મિક થયા. ”

તમારો હાખલો આપી તમે આ કુર્ચુ અને તે કુર્ચુ એમ કહી કહી પોતાનાં સગાંજુદાલાં સાથે ઘણી માતાઓ, બગિનીઓ અને પત્નિઓ અમુક કાર્ય કરવાનો દુરાચલ કરતાં કંઠાસ નહિ કરે ? ન કરે તો મોટા જે આવ્યરે તે બીજા કરે એ કહેતી જોટી પડે. ડોકોર જવાનો વિચાર તમે માંડી વાળી ન શકો ? બહુ તો સીવગને જવા દો. પણ તમારે તેમની સાથે જઈ પાપયુક્ત કાર્યમાં શા માટે ટેકો આપવો ? અમલદારોને કોઈ લાંચ આપે તો તમે ચિક્કારો દો, અને તમે પોતે તેમ કરો છો. અમલદારોને કોઈ લાંચ આપે તો પછી શા માટે તેને તમે તરછોડો અને નાખુશ કરો ? વળી લાંચ લેનાર પોતાની ખુશીથી લે છે. તેની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાનો તમને કાંઈ હક્ક ખરો ? તેને જે ચોગ્ય લાગે તે કરવા દોને ! તમે કહેશો કે લાંચ આપવાથી લોકા નીતિબ્રષ્ટ થાય અને અન્યાય પ્રવર્તે તથા લાંચ એ પાપ છે. તજ રીતે બાધા પણ પાપ છે. અમુક

કામ થશે તો અમુક બાધા ચડાવીજ એમ લોકો કહે છે, તે કામ પાઠ ઉતરે છે, અને લોકો બ્રાહ્મણને અને દોરવાય છે પગારદાર અમલદારો જેમ કરે છે તેમ પગારદાર પૂજારીઓને હાથે લોકો લુટાય છે, અને બ્યારે પુરૂષો કે સ્ત્રીઓ ડોઝ આફત આવે છે એટલે તેમથી બચવા બાધાથી બચાય છે આફતમાંથી બચવા તેઓ સાવચેતીના પગલા લેતા નથી, અને આ બધું ઇશ્વર [અમલદાર] નો અન્યાય નહિ તો ખીજી શું ? આમ લાચની જેમ બાધા એ અન્યાય અને વિનિયમ રૂપ છે

હું માનું છું કે તમારા વિદ્યાર્થીઓને તમાગમાં અધ્યયન છે, અને કેટલાક તમારી બાધાનો વિચાર પોતાને અધ્યોગ્ય લાગ્યા છતાં તમને કહેવાની હિમ્મત નહિ કરે ખીજી તમાગમાં તેમની અધ્યયનના રૂઝિયામે એ વિચારને પાપ રૂપ નાંકી જણે હું પણ તમારી સાથે આવી છુટ લેના ન હોત તો આ ન બાધા લખવાને સ-ચેત હિમ્મત કરત

હું તમને મારા શુરુ સમ ન ગણુ છું, અને તે માટે મને અનિમ ન છે બાકી મને તમારો લાખવો નાખ્યો હોત તો હું આ પત્ર પણ લખત નહિ

મને દોઢ ઘામા ગણી ન કાઢવા વિનિતિ છે તમારે માટે મને માવ છે, અને એ માનને વિવશ થઈ આ પત્ર લખ્યો છે પ્રથમ વાર આવી છુટ તમારી સાથે લીધી છે, તે બદલ માફી આપશો

તમારો માઓ,
જે પાળદામ અ દેરાઈ

(અંગ્રેજી ઉપરથી)

વસો, નડીઆદ થકને.

તા. ૧૩ મી ડીસેમ્બર, ૧૯૧૬.

બહાલા મોતીભાઈ સાહેબ,

મુંબઈ પ્રદેશની.....સલાનું પ્રમુખસ્થાન નાખુશ છતાં એજે એજે સ્વીકારવાની ફરજ પડી છે અને તે સ્વીકારી હું પોતે પસ્તાઈ છું-અંતરથી ખરેખર પસ્તાઉં છું; અને તમે પણ કિલગીર થશો. મી.....ગઈ કાલે વસો આપ્યા હતા, અને કેટલીક આનાકાની પછી તેઓ મારી પાસે સ્વીકાર કરાવવામાં ફાવી ગયા. ખેર, ગઈ વસ્તુનો શોચ કરવો નહીં છે. છતાં કદી નહિ કરેલી એવી ગંભીર ભૂલ મેં કરી છે એવું ખરેખર હું માનુ છું. આમ હોવાથી ખાસ અગત્યના કામ સિવાય મારાથી વડોદરે નહિ અવાય. કદાચ તેમ કહે' તો પ્રસંગે પાછો પડું.

હમણાં હમણાનો મને તાવ આવતો નથી એટલું સફ-ભાગ્ય છે.

મારાં પત્ની સાથે મારે આણંદ જવું કે કેમ એ સંબંધમાં તમારી શી સલાહ છે? મારી સાથે તેમને લેવામાં એક અગવડ છે, એ કે તે બહુ મોટી તો નથી; અને તે મારા સૌથી નાના ચિરંજીવી સંબંધમાં છે. મારાં પત્નીએ પોતાની ખુશી ગતાવી છે, અને થોડા વખતમાં હવે આપણે વડોદરે જઈએ એવો આશ્રય મને વળતોવળત કરે છે. તેથી ના. ગવર્નરની વડોદરાની મુલાકાત પ્રસંગે મારો આવવાનો ઇરાદો છે. વડોદરામાં ગવર્નર સાહેબની પધરામણીને અવસરે સ્ત્રીઓને જવા

લાયક થતી ક્રિયાઓમાં હાજર રહેવાય તે માટેના પાત્ર તમે મેળવી શકશો ?

આપનો સાચો,
ગોપાલદાસ અં. દેશાઈ.

(૩)

[અંગ્રેજી ઉપરથી]

વસો, નડીઆદ ધધને.

તા. ૫ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૮.

જ્ઞાણ મોતીલાલ,

વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના દેવા પેટે રૂ. ૧૬૦૦ ને બદલે ૨૦૦૦ આપવા ખુશી છું, અને તે દરેક વર્ષે રૂ. ૫૦૦ ના ચાર હસાથી હું આભીશ. અગર તમારી ઈચ્છા નાણાં બદલાં લેમાં કરી લેવાની હશે તો ચારને બદલે ત્રણ હોતે આપીશ.

નીચે લખેલી હકીકત ધ્યાનપૂર્વક વાંચશો. એમ ન ધારતા કે એ બધું તમારી ખુશામત અર્થે લખ્યું છે.

મારા પિતાને પુસ્તકાલયનો શોખ નહોતો. તેમણે દીપમાં લરવાની પણ ના પાડેલી, તેથી એમનું નામ પુસ્તકાલય સાથે ન જોડવું એમ ઈચ્છ્યું હતું. યાદ રાખશો કે મને મારા સહુગત પિતા માટે માન છે, અને કાયમ માટે તેમનું નામ જળવાયેલું જોવા હું તત્પર છું, પણ જે ઉપર તેમને મમતા નહોતી તેની સાથે તો નહિજ.

વસો, તેના પુસ્તકાલયના માટે તમારા શ્રમ અને ખીરજને આભારી છે. મારા પિતાનું નામ જોડવાને તમે કેમ સૂચવો છો ? હું વધારે (તમે બધા કહો છો તેમ) આપું છું તેથી ?

પણ તમે આજણ પડ્યા ન હોત તો મેં આપ્યું હોત ? આ-
ટલી બધી સમ્બાળો છે, કેમ મેં કોઈને કાઢ આપ્યું નથી ?
ઉંડો વિચાર કરશો. તમે આશ્રિતનું નામ ઠંડો ડો, અને શો
ગજબ આગેવાનને કોળાણે મુકો છો ? જોતું ના લગાડતા, ત
મારાપણ તોહોમત છે હું તમને સ્વાર્થી ગણુ છું અને
બેઠકર બનીએ એમ ઇચ્છો છો તમે અમારાપણ કણુને ગોળો
વધાયે જાયો. અમને તે ચુકવવા દેવું નથી પુસ્તકાલયનું
કણુ તમાન પ્રત્યેના અમાગ કણુના ડગ્ગા વધારે ગણુ ડો ?
તમે આગેવ ન ડો, મસ્થાનો લાગ ઉપાડો છો, અવિગ્ન શ્રમથી
કામ ડો, એવે અમારે તમારા પ્રત્યે બેઠકર બનવું ?

ધારો કે આ મસ્થાની આગેવાની ડોળીમાંએ ડગી તે
પાછા તનતોડ મહેનત કરી હોત, તો પુસ્તકાલય માથે તમે
તેનું નામ ન જોડ્યું હોત ? મકાન બધાતુ ત્યારે નાગયણલાઈ
દેખરેખ ગળના તમે અને મસ્થાના સસ્યોએ નાગયણલાઈનું
કણુ પતાવ્યું લાલાજી લાડલાલલાઈએ કામ કર્યું, અને તેમનું
પણ પતાવ્યું એ રીતે અમે તમારૂં કેમ ન પતાવીએ ? મ
સ્થા માથે તમારો મખવ ન હોત તો આપ્યા ડે એટલા
નાણાં મેં ન આપ્યા હોત આ સબધમાં ગભીર વિચાર
ડો. પુસ્તકાલય માથે તમારૂં નામ જોડવાની મ્હને અતર
ઉમેદ છે, ને જે રૂમ હું હવે પછી આપવા માગુ છું તે તમાગ
આન્ક માટે આપીશ મારૂં નિવેદન અક્કા જશે તો હું ઉપલી
રૂમ નામ પાડ્યા વિના આપીશ, એવે કે માગ પિતાનું નામ
જોડવાના હેતુથી નહિ.

એક વધારે સૂચન પછી આ પા. પૂરો કડ છું પુસ્તકા
લયના જન્મજાતાનો ફોટો હોય નહિ ત્યાં સુધી હું મારો પણ
મુકાવવા માગનો નથી મારી સૂચનાનો અમલ ન થાય ત્યાં

સુધી મને તે માટે પૂછ્યો નહિ. મેં કરેલી સૂચનાઓ તમને રાહ કરવા માટે નથી, તેમ કોઈ બીજા હેતુથી પણ નથી. તે અંતરની છે, અને તેનો અમલ થશે તો હું મને મોટો ભાગ્ય-શાળી માનીશ.

વાંચ્યો! અને વિચાર્યો! રખે બીજા વિચાર લાવતા.

તમારો સાચો,

ગોપાલદાસ અ. દેસાઈ.

[૪]

ખાનગી.

(અંગ્રેજી ઉપરથી.)

હા, ચલાળા થઈને,

તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૯.

બહાલા મોતીલાલ,

ગુપ્ત રહે તો તમને ખબર આપું છું કે મુંબઈના ના. ગવ-ર્નરના એ. ડી. મી. તરીકે માઈ નામ ગયું છે. આજેજ તેની ખબર પડી. હું નિમણૂક કે કેમ તે સવાલ છે, પણ નિમણૂક તો એ માનનો સ્વીકાર કરવો કે કેમ તે વિષે તમે શું ધારો છો ?

સાંકળીમાં મેં કરેલા કામથી આલાવાદના પોલિટીકલ એ-જન્ટ સાહેબ બહુ પુરા થયા, અને કોઈ માન મને મળે તે સ્વીકારવાને મારી ખુશી પૂછી. મેં કહ્યું-“ મને પ્રકટમાં આવ્યા સિવાય કામ કરવું પસંદ છે, અને આજા જણની દૃષ્ટિએ ચઢવું બીલગુલ પસંદ નથી. વળી મેં જે કામ કર્યું છે તે એટલું બધું નથી કે જેથી એવા કોઈ માનને લાયક ગણાઉં.”

બાદ પોતે આગળ લખશે એમ તેમણે કહ્યું. મેં તેમ ન કરવા વિનંતિ કરી.

પણ ત્યારે તેમણે જોયું કે મને માનની ભૂખ નથી, અને તે સ્વીકારવાની ઇચ્છા નથી, એટલે તેમણે એ. ડી. સી. માટે લખ્યું, જે તેમના વિચાર પ્રમાણે માન નથી. બીજું કોઈ માન હું સ્વીકારીશ નહિ એ કારણથી તેમણે એ. ડી. સી. માટે લખ્યું છે.

કદાચ હું જો નિમાઈ તો મારે એ નિમણુંક સ્વીકારવી કે કેમ તે વિષે તમારો ખુદો અભિપ્રાય લખશે. (હું ધારું છું તેમ મારા વિરોધી પોલિટિકલ એજન્ટ મી..... હાલ મેકેટરીએટના પોલિટીકલ ખાતામાં અન્ડર સેક્રેટરી હોવા થી મારી પસંદગી નહિ થાય.)

મેલ્ડનલાસ જે., બાર-એટ-લોને ત્યાં વડવાણ કંપના સી-રનામાથી મને તાકીદે લખશે.

તમારો,

ગોપાળદામ.

કવિશ્રી જ્ઞાનાલાલ અહીંયા તા. ૩ ૭ ફેબ્રુઆરીએ આવનાર છે.

ગોપળદામ.

ખાનગી.

તસા, તા. ૨ જી અગ્રાવ ૧૯૨૦.

બહાલા મોડીભાઈ સાહેબ,

તમારો પત્ર અહીંઆ મળ્યો. તે આંકળી ગયો હતો તે ત્યાંથી અહીં આપ્યો.

જગણમાં મારે શું લખવું તે જાણતો નથી. મારે માટે તે અગિ નાબુક સવાલ છે.

મારી ખાતર તમારે એવી કશી ચિંતા કરવી નહિ, એવી મારી અંતઃકરણપૂર્વક વિનંતિ છે. ઝીણી ઝીણી વિગતોની તમને ખબર નથી આપતો તેનું કારણ એ નથી કે હું તમારાથી કંઈ છાનું રાખવા માશું છું; પણ તમને ચિંતાતુર ન થવા દેવા એ આશય છે. મારી પરિસ્થિતિથી તમે ઊંડા અજ્ઞાન રહો એમ હું ઇચ્છુ છું. મારે તમને જે ન જણાવવાની ઇચ્છા હોય તે તમારે જાણવા ખાતર મારાપર શા માટે દગાણ કરવું જોઈએ? હું ખુસ્સે ખુસ્સું છું છું (અને તમે તે માનશો એમ હું હું) કે તમારી મારા પરની લાગવગને લીધે નાણાં ભગવાની મારી ઇચ્છા ન હોય ત્યાં કરી પણ મેં નાણાં ભર્યાં નથી જે જે ફંડમાં મેં નાણાં ભર્યાં હશે તેમાં મેં મારી સ્વેચ્છાથી જ ભર્યાં છે. ઉપર તમારા સંબંધમાં આવવાનું અને તમારી મૂલનાઓ મેળવવાનું સફળાગ્ર મને પ્રાપ્ત થયું ન હોત તો મારી દિશ્વિતિ વધારે કંડોડી હોત, હું વધારે ખર્ચોગ બની ગયો હોત. તમારો કાણુ મારા ઉપર ન હોત તો મેં અનર્થગ વ્યય કર્યો હોત એવી મને પોતાને પ્રતીતિ થઈ છે. તમારે લીધે મેં માત્ર એક જ દિશ્વમાં ખર્ચ કર્યો છે, અને તે ૫ ફંડો? માત્ર સમુદ્રમાં દીપાં જેટલો. તેથી તમારી લાગવગને

પરિણામે આ થયું અને તે થયું એ તમારા મનમાંથી કાઢી નાખવા મારી પ્રાર્થના છે.

કૃપા કરી મને મારી સુગંધશ્રીપર ઘોડો, અને હું તમને ગાયુક ખાત્રી આપુ છું કે, પાત્ર વર્ષમા, ઇશ્વરેજી હશે તે, તમે જેવો મને ઘડના માગો છો તેવો ઘડાઈ રહીશ. મયા વ. પંથી હું કચકસર કરતો થયો છું. એક પાઇનો પણ નિર્વર્થક વ્યય કરીશ નહિ. માન મરતળા વગેરેના જુના વિચારો ધર કરી બેઠા છે તેને હીંધે બલમત કંઈક નિર્વર્થક ખર્ચ હશે, છતાં તેવો ખર્ચ હદ બહારનો નહિજ હોય. નાની નાની અર્થની રકમનો બોલે મારા ગામના લોકોપર પડે છે. શાળાઓ વગેરેના આદુ ખર્ચમા તેઓ મને મદદ કરે એવી યોજના થઇ છે હવે ચાલુ સાલ વિશે

હમાને માધી નાગમા મરૂં વર્ષ નીવડ્યું છે બધાએ મહેમુલ બની નીધું છે કપાગના અને ધર્મ પાક નિષ્કળ જ. ત્રાથી માફતી ગામ ભાગ્યેજ વિદ્યોતી બની શકશે રાઇના લોકો પણ આ વર્ષે જેણે જેણે દહાડા કઢે એમ છે ત્યાં વર્ષના દેવા પેટે જ ન બઢસ પણ એક પાઈ નરખી પણ માફતીના ખેડુનો તેમજ નાકળીના ગજળીઓના બની શકે તેમ નથી.

હમાને વાણીઆ વગેરેનું (કળાતી) ફેરુ હતું, જે દોઢડે પછી ચુકવી નીધું છે, અને વસો રૂ. ૧૧૫૦૦ રોકાલી શકાશે. ચાલુ ખર્ચને પહોંચી વળવાનું હેવાળી આ વર્ષે રાઈ અને સાકળીમાથી ભાગ્યેજ રૂ. ૨૦૦૦ વસો બચ

ગઈ, માફતી અને હમાને બજેટની પદ્ધતિ લાગુ પાડી છે હમાનો ખર્ચ નીચે પ્રમાણે અડમટ્ટયો છે —

૧૪૦૦ થાણાવરાડ, ખડલી, પોલીસવરાડ, શીતળા, લ-
પાસણીવરાડ, સાધારણ કાળો, વગેરે, વગેરે.

- ૨૦૦ નોકરોના ખર્ચ પેટે-કામદાર, ૨ મિયાણા, ૧ મકાસજ, ૧ પરખીઓ, ૧ હાનમ, ૧ બંબી, ૩ પેન્શનરો. રાજકોટ, જેતલસર અને લાખાપાહરના સ્ટેટ વકીલો, ૧ ઘોડેસ્વાર વગેરે.
- ૩૫૦ મહેમાનો (નોકરો) નો અને પોલીસીકલ એન્ડ નર્ન ગુકામનો ખર્ચ.
- ૩૦૦૦ કેળવણીનો ખર્ચ, ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને કન્યાશાળા, અલ્પજ્ઞ શત્રિશાળા, સ્ત્રી વર્ગો, ઇનામો, પરચુરણ ખર્ચ વગેરે.
- ૨૫૦ દવાઓનો ખર્ચ વગેરે.
- ૮૦૦ બત્તી, સમારકામ, લઘુ અને મરણપ્રસંગે આંદા, પરચુરણ ખર્ચ, કાગળ, પેન્સીલ, વગેરે વગેરે.
- ૩૦૦ ઘોડા અને બગદનો ખર્ચ.
- ૬૦૦ હુકાગ પ્રસંગે સીંચી મૂકવાના અનાજનો ખર્ચ.
- ૮૦૦ કુટુંબ સાથે દરબાર ગામે રહે તો છ માસની ખાદ્યખોરાકીનો ખર્ચ.

રાઈ માંકળીનું બજેટ હજી નક્કો કર્યું નથી. ઘોડા વખત માં થશે. ખરી વાત. તમારા પેસા અપાતા નથી. હજી પણ અપાયા નથી એ ખરેખર ભૂત અને મૂર્ખતા બનને છે. અમ રજાંડ કામકારને લાવ ગળદી જવાથી, પૂરેપૂરાં નાણાં મળ્યાં નથી. છતાં ઘોડાજ વખતમાં મગશે એની કાળજી રાખીશ. તમને અમનકમાં મૂકવા બદલ હું દીલગીર છું.

તમને આરોગ્ય ઇચ્છું છું, અને પ્રાર્થુ છું કે મારા માટે કશી ચિંતા કરશો નહિ.

હું છું.

આપનો સાચો,

ઓપાબદાસ.

મેં ધાણું હાલું કે વસોમાં તમારી સાથે વાતચીત કરવા નો મને વખત મળશે. તમારે મારેજ હું ઘરું યોજ્યો. મને વખત મળ્યો નહિ. મેં ધાણું કે નમે ગાવીમા હશે. ત્યાં પણ તમે મળ્યા નહિ મને વિચર ગાયા કે મારી સાથે યોજવા ની વૃત્તિ તમને નહિ હોય, અને તથી હું માન રહ્યો

આપનો પત્ર મળ્યો. આપન લખવા પ્રમત્તે રૈસા મોકલ્લી આપવાની તજવીજ ઘશે.

હમ, ૨૯ જાન્યુ. ૧૯૨૧,
તા. ૧ થી ૧૫ ૧૯૨૧.

[૬]

શ્રીમાન્ મોતીભાઈ સાહેબ,

ચીઠ સૂર્યકાન્તના સળંગમાં શું લખું ? મને વસો ગમતું જ નથી. વસો મારે કંઈ પાતુ કામ નથી. કામ કાઢ્યું જડે નેમ પણ નથી. જડશે તોપણ ત્યાં માગથી કંઈ પણ નહિ થઈ શકે. મારાં પત્નીને પાતુ એકાન્તવાસ લેવુંજ વસોમા હોય છે. આખી હવેલીમાં અમે એકલાં શી રીતે રહી શકીએ ? કામ હોય તોપણ એકાન્તવાસ આપો દિવસ અમારે શી રીતે કાઢવો ? આવી દિવનિમા અમારે ક્રિકિયાવાડ નેવું પડે છે. અમારી ગેરહાજરીમાં જિત્તોને ત્યાં મૂંઝી મુકાય તેમ નથી જ. કેને ત્યાં મૂંઝીએ ? આપ ઘણી વખત કહો છો કે હાકરા ઓની કેજવણી તરફ લક્ષ્ય કે પ્રેમ હોય તો અગવડ વેડી લેવી એકાન્ત; પરંતુ કેવી રીતે વેડી હાકરા ? અમારા ત્યાં રહેવાથી અમે ગજડીએ છીએ, અને અમે જાને જિત્તોની તમામ કુટાક કામગીરી ગજડીએ એમ જાણી શકાય તેમ નથી. અમે હાકરાઓની કેજવણી અને સંસ્કાર આપવાની

ખાળતમા અજ્ઞાન તેમજ બેદરકાર છીએ એટલે માત્ર નિશાળનો થોડા કલાકના અંસ્કાર ઉપરજ આધાર રાખવાની દરજ પડે છે. જ્યારે બાકીનો વખત કેવા સહુવાસમાં ગય છે એનો અમને સ્પેશમાં ખ્યાલ આવવા શકે છે. આવી સ્થિતિમાં તેમને ગમે તે સંસ્થામાં મોકલી દેવા એવા નિર્ણય ઉપર હું તો આવ્યો છું. ત્યાં અક્ષરજ્ઞાન કદાચ એાખું મળશે તો હરકત નથી. સંસ્કાર વસો કરતા વધુ વખત સારા મળી શકશે. જેમ વધુ વખત સારા સંસ્કારમાં ઉછરે તેમ વધારે સાફ, એવા વિચારથી વસો રાખવા તે કોઈ રીતે મૂકને વાજળી લાગતું નથી. અ મોથી-અમાણું કુટુંબથી દૂર હશે તેમ વાજળી છે એમ મૂકને જણાય છે. વસોની નિશાળની મને પૂરી કમ્મત છે. તેની શિક્ષણવ્યવસ્થા અને કાળજી સંબંધી મને હોય અભિપ્રાય છે અને એ બધું છતાં ચિંત્ન એા માટે વસોની નિશાળ કીક નાવડશે એમ મને જણાતું નથી.

મારે પરદેશ રહેવું પડે છે તે બદલ આ ખ્યાલ છે, એ ખાતર લખ્યું નથી. અલગત અમારે પરગામ વધુ વખત અમારા ગ્રેયને સાફ પણ રહેવું જોઈએ એવો મારો મન્યુત મત છે, અને તે મત છેત્રા થોડાં વર્ષના અનુભવ ઉપરથી બંધાયેલ હોવાથી ખોટો નથી એમ મને જણાય છે. અમારી ગેરહાજરીમાં ચિંત્નોને ત્યાં કોઈ રીતે રાખી શકાય તેમ નથી. અ-લાણ રહે, તે હું અમારી ગેરહાજરીમાં વસો રહે તેના કરતાં સાફ ગણું છું. આ કારણે ચિંત્ન સૂર્યકાન્તને જાવનગર મૂકવા વિચાર કર્યો છે. આવતી પાંચમી તારીખની અંદર પહોંચાડવા જતાં છું. નવીનચંદ્ર સાંકળી અંગાણાલ માસ્ટર પાસે રહેશે, કારણ તેનના માટે જાવનગર વર્ગો નથી. તેમની પણ બીજાં વ્યવસ્થા કરવી પડશે. આપ કુરાળ હોશો. આપણી જ મંસ્થા

હોવા છતાં બીજે એકવણુ કરવી પડે છે તે બદલ હું ખરેખર દીલગીર છું. એમ લખવામાં દ્રુત મારી લાગણી જ બતાવું છું. આપની ખુશામત સાડુ લખેલ નથી. એજ.

લી. સ્નેહાધીન,
ગોપાળદાસ.

[૭]

રાકળી નહવાણુ શહેર થઈ, બુધવાર.

પૂજ્ય થી મોતીલાલ,

આપનો પત્ર મળ્યો. હું એ ૧ જાણતો હતો કે આપે મારા વતી શ્રી ૦ નૃસિંહાન્તના શિક્ષણ વગેરે જાળનોમા તથા પરચુ-રણ જાળનોમાં રૂપીઆ આપેલ છે. તેથી જરૂર હજાર ઉપરાત માગના હુશો. વગી હજારનુ વ્યાજ આપવું પણ જાકી છે. તેથી બીજી હુડી ગોડા દિવસમાં મોકલીશ એમ જણાવેલ, પરંતુ આપના ઢાગળથી સ્પષ્ટ થનાં હવે મોકલવાનો વિચાર માંડી વાજ્યો છે મને તેથી જરા સહેજ વધુ મગવડ મળી છે.

નરનાયું મળ્યું. તે વાંચનાં પણ કિંમતી જાળનોમાં માફ

માત્રા પણ મને શી રીતે મારી આપશે એ મને સમજતું નથી. આપના કાગળના જવાબમાં લખવાનું એટલું જ હું હું ઉપરના નિર્ણય ઉપર આવેલ નથી. મને તરફથી આપે જરા પણ ચિંતા નહિ રાખવી એવી મારી વિનંતિ છે. રાજકીય રીતે પણ મને જરા પણ નુકસાન થવા મંભવ નથી. મારા લોકોને સજાતા મૂકી-બીજાની હયા ઉપર છોડીને હું નહિ જ ૦ ઉં.

મારા રાજકીય વિચારો મંબંધી પોલીટીકલ એજન્ટ સાથે વાતચીત કેમકે થઈ ગયેલ છે. મારો ગુલ્લ સ્વદેશી પહેરવેશ તમને જોયેલ છે. હમા ગામમાં ખાદીની ટોપીની સંખ્યા તે ગણી શક્યા છે નિશાળોમાં રાજકીય વાતાવરણ તેની દૃષ્ટિ બહાર ગયું નથી થાનદારને સલામ નહિ કરવાનો હસા ગામના લોકોનો અડગ નિશ્ચય તેમની મજબૂત બહાર રહ્યો નથી. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિસ્થિતિમાં મારી હાજરી, રાજકીય મહામભામાં સલામત તરીકેનું મારું નામ, વડવાણ કંપની મહામાનની પદ-ગમણી વખતની મારી રહેણીકરણી, હીલચાલ વગેરે પ્રાંત એલિસરની અણગમતમાં નથી, અને તેમ છતાં આપને ખાતરી આપુ છું કે મને, મારા ગામ લોકોને તેમજ ચિંત્યોના તરફને તલમાર પણ નુકસાન વેકવાનો પ્રમંજ સ્વપ્ને પણ નહિ જ આવે. આ બાબતમાં આપના વિચારો મારાથી લિખ હોવાથી મારી શકાયે નહિ; પણ મને જે ખાતરીપૂર્વક જણાયું છે તથા હું જે અંતઃકરણથી મંનુ છું તે જ લખ્યું છે. આ બાબતમાં બીજી રીતે તો હું આપની ખાતરી કેવી રીતે કરી શકું ? મારા માટે વિલકુલ નિશ્ચિન રહેશે. મને નુકસાન થનાર નથી અને કદાચ થશે તો હરવા કાનું નથી; કારણ આત્મિક દૃષ્ટિએ હું ઉચે જઈશ. આ બાબતમાં આપને હું આગળ ઉપર સ્પષ્ટતાથી

તાળીજ અને માગે છેવડનો નિશ્ચય પણ જણાવીશ જાણના
સિવાય હું અમલના કર્મપણ મૂકીશ નહિ એની ખાતરી આપુ
છું, એજ

લીન રનેહાવીન,

ગોપ મદામ

જિં સૂચકાન્તને લાવનગળ ગાતુ નહિ હોવાથી યોલાવી
નીધા છે અને રાણ મારી પાસ સહુ છે આપને છેલ્લો ખા
નગી કાગળ વાચી રાહી નાખ્યો છે કાગળ ઉપાવળથી લખા
યો છે

---

(૮)

આજીવન નિતિ ચે। વહ ૪, રાનિવાળ,
સવત ૧૯૭૮

પત્ર તો આપજુંજ એમ કયું છે. આપણું છ કે બાર ગામના
 પાટીદારો મોટી સંખ્યામાં તાજ્જર હોવાનો ત્રાસ છે. આ ત-
 કનો લાભ લઈ જાતિમાં ચાલતી અનિષ્ટ રૂઢિઓ સંબંધી વિ-
 ચાર કરી છેવટના નિકાલ ઉપર આવવાનો નિર્ણય કરી ક્ષેત્રને
 ઠીક લાગ છે. ચાલુ સાલમાં પ્રવર્તી રહેલા બુલમો મંબંધી
 સાંભળ્યા પછી તમે કંઈ પણ ના કરીએ તો આપણી ટેળવણી
 વગોવાય. આપ તે બાબતમાં ધારો તો ધનું કરી ગકો તેમ
 છે. મારો મત તો એવો છે કે જાતિમાં સાધારણ રીતે તમા-
 મને બંધબેસતા આવે તેવા નિયમો કરી તે નિયમો સ્વીકારવા
 પ્રતિજ્ઞા લે તેવા માણસોનું જૂથ કરવું. તેમ કર્યા સિવાય આ-
 પણી કામમાં અન્ય રીતે સુધારો થઈ શ તેમ નથીજ. કુળ
 વાન અને આબરૂદાર ગણાવા માનના લોકો કદાચ આપણને
 સ મત નહીં થાય, ગામે ઘરેઘર તડ કદાચ પડી જશે. શરૂ-
 આતમાં ઘણીજ બુરકેલીઓ, ટીકાઓ, નિન્દાઓ સરન કરવી
 પડશે, પણ તે બધું કર્યા સિવાય મને તો ખીજે રસ્તો જણ
 તોજ નથી. તડથી કે નિન્દાથી ડરી બેઠી રહેવાનો હવે વખત
 નથી રહ્યો. વિલગ કરી અમુક મુદ્દા માટે મુક્તવતી રાખવાનો
 પણ હવે અવકાશ નથી. હવે જો આપણે કંઈજ નહિ કરીએ
 તો આપણે જે કંઈ સમજી શકીએ છીએ-તેને શિર બધું
 પાપ રહેશે. દુધપીતીની સંખ્યા વધતી જશે, ખુન વધશે,
 કદાચ એક ઉપર બીજી આવવાનો કુરિવાજ પણ દાખલ થઈ
 જશે. હમણાં ચોરાં વર્ષોથી ચીની કામના વધી છે, તે પણ
 ઘટશે. આ બાબતમાં મને તો એકજ રસ્તો સૂઝે છે કે કંઈ
 પણ જાતની શરત વગર-પરંતુ દાગીના હુગડા માત્ર વગેરે
 કંઈજ નહિ, ફક્ત કંકુને ચાંદણ કન્યા લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવા
 વાગ્યાઓનું જૂથ નોખું પાડી દેવું. અત્યારે મમય છે. ઘણાંજણ

જોડાવાનો સંભવ છે. ઘણા જણ સમજાવાથી જોડાશે, અને ન જોડાય તોપણ શું ? આ બાબતનો પૂર્ણ વિચાર કરી પાર્ટીદાર કેમના ભલાની ખાતર પરિવહના દિવસોમાં જો કંઈ પણ કરવાનું આવે ખીડું ઝડપે તો જાહેર અધરું કે મુસ્કેલીવાળું નથી. હવે વિલંબ કરવો શોભતો નથી. આપ કૃપાળુ હશે. કામકાજ જણાવશે.

લી૦ સ્નેહાધીન,
ગોપાળદાસના સ્નેહવંદન.

૨. શ્રી. ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા (દક્ષિણામૂર્તિ)
(વિદ્યાર્થીભવન-ભાવનગર) ઉપરના પત્રો

[૧]

શ્રીમાન્ ગિરિજાશંકરભાઈ,

આપનો પત્ર મળ્યો. હું અવશ્ય આપની સંસ્થાના દર્શન કરવા આવીશ. વસોની સંસ્થાને મેં આર્થિક મદદ આપી એટલે હું બાળકેળવણીનો પિતા થઈ શકતો નથી. તે બાબતમાં તો ખરું જ્ઞાન હોવું જોઈએ છે. એટલે મારા ત્યાં આવવાથી કાંઈ સૂચના આપી શકું તેમ તો છેજ નહિ. મને થોડું જ્ઞાન પણ નથી; છતાં આપના જેવા સહુદયી મિત્રની સંસ્થા જોવી એટલાજ કારણસર આવી જઈશ.

મી. .... ના સંબંધમાં હું પણ લખનાર હતો. પણ પૂજ્યશ્રી મોતીલાલદયી સાહેબજી કે તેમણે આપને લખ્યું છે એટલે મેં લખ્યું નહિ. તે શરૂઆત માટે ઘણા સારા છે, આપના જેવા માણસ નીચે કામ કરવાનું હોય એટલે શરૂઆત માટે અચેત્ય ન ગણાય, પણ તેને આહુ રાખવા એ તો લાય-

કર પરિણામ લાવવા જેવું થશે. જેનામાં દેરેકટર (આરિથ) ન હોય, દુનિયાની આંખે ચાર દેખાવાનો ઝગ સખવા સાડ ખાળકોને ગમે તે પ્રિન્સિપલના લોગ પણ શીખવે, વિદ્યાર્થી-આગળ નહીં બોલવા જેવી જાંદી અને મેલી વાતો બોલવી એટલુંજ નહિ પણ કદાચ અમલમાં મૂકેલી જોવા પણ તૈયાર થવા હરકત નહિ એવા શિક્ષકને તો સડવ્યાત માટે ચે મારો હોય તોપણ સખવો દુસ્ત નથી.....નિશાળે તેમનાથી ખ્યાતિ પણ મેળવી હતી અને તેમનાથી..... ગામમાં થોડા વખત અગાઉ અપ્રિય થઈ પડી હતી અને તેને પરિણામે ગામમદદ અને સંખ્યા ઘટી ગઈ હતી. મહાપ્રયાસે હજી મુધી અગાઉની સંખ્યા જમો કરી શકતા નથી. પૂજ્યશ્રીને મહે કહ્યું હતું કે જરા દળાણથી લખ્યું હતું તે સાડ. તેના જવાબમાં તેમણે મને જણાવ્યું હતું કે આપણે તો દ્રક્ત જણાવવાની દરજ તે પ્રમાણે જણાવ્યું છે. માત્ર એટલુંજ કે અગણપણમાં આપને રહેવા દેવા જોઈએ નહિ. મને આપનો અનુભવ હતો. આપની કસોટી દેવા પ્રકારની હોય છે તે પણ હું જાણી શકું છું. એટલે આપને અગણપણમાં નહિ સખવા પૂરતુંજ શ્રીમાન્ મોતીલાલજી આપને જણાવ્યું છે. તેથી એ સંબંધમાં આપ વધુ કાળજી ગમી કામ લેશો અને આપની કસોટીમાંથી પસાર નહિ થઈ જાય તો દૂર થશે એમ ખાત્રી હોવાથી મારે તે વિષે બહુ લખવાની જરૂર મેં ધારેલી નહિ. છતાં આપના પત્રથી મારો જવાબ આપવાની જવાબદારી હોવાથી મેં લખ્યું છે.

આપ સૌ કુશળ હશે. અત્રે સર્વ કુશળ છે.

શ્રી
ગોપાળદામ.

શ્રીમાન્ ગિરિમશંકરભાઈ,

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો. આનંદ થયો. દીલગીર છું કે સૂર્યકાન્ત તેમજ ચિ. ચત્રલુજી જન્મેને ત્યાં ગોઠયું નહિ.

આપનો એક મહત્ત્વના વિષય ઉપર અભિપ્રાય જાણવા માણું છું. વેળાસર લખી જણાવશો. હું તથા રા..... ભાઈ આશ્રમમાં સેવાભાવ કેળવવા જવા ધારીએ છીએ. અમે લગભગ તૈયાર છીએ. સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્યની સંવત્સરીના દિવસે અગર તો લકનૌમાં મળનારી એલ ઇન્ડીઆ કોન્ગ્રેસકમિટિના નિર્ણયમાં સ્વયંસેવકોની માગણી થાય તો તે માગણી સ્વીકારીને જવાનો દિવસ નક્કી કરવા ધાયું છે.

હું તાલુકદાર હોવાથી મારાં સંબંધીઓ સ્નેહીઓ ગણાય છે. મારો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય છે કે ગમે તે લોગે જવું- પરિણામ કદાચા. સિવાય આંધળીયાં કરીને એકાએક વિચાર કર્યો નથી. બધી રીતે વિચારતાં પણ મને મારા નિશ્ચયથી ચલિત થવા મારો આત્મા કહેતો નથી.

મારા સ્નેહીસમૂહના વિચારથી પણ મને હરકત જણાતી નથી; કારણ કે સ્વરાજ્ય જાન્યુઆરીમાં આવીજ જવાનું, એટલે કદાચ મારો તાલુકો ગુમાવવો પડશે તો પણ અમુક માસ સુધીજ. ત્યાર પછી મારા સ્નેહીઓના વિચારથી તાલુકો લોગવવા વિચાર થશે કે જે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી કોઈપણ તાલુકદારને માટે અસંભવિત છે, તો તેમ કરવામાં અડચણ આવશે નહિ. સ્વરાજ્ય નહિ મળે તો તાલુકો લોગવવાનો વિચાર કરી ગુલામીમાં સડવું, અપમાન સહન કરવું તે કરતાં બહેતર છે કે તાલુકો ગુમાવવો.

અત્યારે ઘણા ભાગે હું મહાસલાના ઠરાવને અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તે ખાતે ઓફીસરો ગ્રાંત બેઠી રહે એ મને જણાતું નથી, એટલે હું અહીં રહું તે વહેલો મોડો તાલુકો જમીમાં તો જવાનોજ; બ્યારે હું આશ્રમમાં જઈને રહું તો જમીમાં લાવતાં પહેલાં અમલદારોને ઘણો વિચાર કરવો પડશે, કારણ બીકને હું વેગળી કૂં છું. વળી મારા જવાથી લોકસમૂહ ઉપર અસર થશે તે ભુલીજ.

હું અને .....સાઈ જઈએ તો .....એ ખીલેજ મહીને આવવા વચન આપ્યું છે, અને.....પણ ભેટાવા અંભવ છે. હું જવાનો વિચાર છેડી દઉં નો.....
.....સાઈ અને ઘણું ભાગે.....એ ત્રણે જણા જતા અટકે છે. નો તેટલું પાપ મારા શિરે આવે છે. વળી મારે મન તો જવું તેનો કાંઈ અર્થજ નથી. અમે કાંઈ દુનિયા છોડતા નથી, બચકાર છોડતા નથી. હું ફક્ત તાલુકદારીજ ફોડું છું, કે જેને લીધે મારે બાંધન અને શુભાચી બંડારી લઈ અભિગ-ગતિએ ઉતરવું પડે છે.

મારા પત્ની અને સમય થશે એમ મને ખાતરી છે. તેમનો અભિપ્રાય હજી મેં પૂછ્યો નથી, પણ હું તેમને મારી રીતે ઓળખું છું, અને તે આધારે વિશ્વાસ છે કે તે મને સમ આપશે.

જવાબ વેગાપર આપશો. આપનો અભિપ્રાય મેં લાવ્યો મને મહત્ત્વનો જણાયોથીજ આપને પૂછુ છું.

તા. ■ મી શુભાષ્ટ સને ૧૯૨૧.

લી.

જોષાજદામ.

લાઈથી ગિનુલાઈ,

આપને પત્ર લખ્યાવેળા ઢસા સારૂ એક માણસ માટે લખ્યું હતું. તો આપ ગરૂથી એક માણસ ઢસા સારૂ ઢસાને લાયક મોકલશે. ઢસા તૈયાર થયેલ ગામ છે. હાલના જમાનામાં ઘણું આગળ વધેલ ગામ છે તેને પાછું પાડે નહિ અને તેનો ઉત્સાહ વધારે એવા અને બચહાડ અને કાયદાબાજ માણસની વડર છે. હું અહીં ચિં સૂર્યકાન્તને મંડવાડ થવાથી આવ્યો છું. હવે આરામ છે. આવતી કાલે હું વસો જાઉં છું. જવાબ વસો આપશે. ચિ. સૂર્યકાન્ત અને મારા પત્ની સોમવાર સોરાં આવશે. ત્રિ ને વધુ આરામ મળ્યા પછી આવશે હું કારોગ જાઉં છું.

વડરથી એક માણસ વેળાસન મોકલવાની તજવીજ કરશે. ચિન્તા આપનેજ સુખત કહેં છું. એચ. કામદાજ લખશે. કારતક વદ ૧, ૧૯૭૮, ગુરવ ૨.

લી૦
ગોપાળદાસ.

મહા વદી ૯, સોમવાર.

લાઈથી ગિનુલાઈ,

આપનો ઉત્સાહપ્રેરક પત્ર મળ્યો. આપ જેવા દનેહીઓના આશીર્વાદ અને પ્રેમથીજ હું મારું કાર્ય કરી શકું છું. મેં મારી ફરજ જે કરવા કટોલી તેજ કયેં ગયો છું. આપના જેવા દનેહીઓના સત્સંગથીજ હું આ કાર્યમાં પ્રેરાયો છું, અને મને ખાતરી છે કે તેજ સત્સંગ અને આશીર્વાદ મને વધુ ઉત્તેજિત અને લોગ આપવા ઉત્સુક બનાવશે.

.....આઈને કંઈક લખ્યો ? તે મને નિરૂપાડી
 બનાવવાને ખૂબ યત્ન કરે છે. તેમના છેલ્લા કાગળે તે અવધી
 કરી છે, તેમની સાથેનો મંબંધ તોડવાજ લલચાઈએ તેવો
 કાગળ છે. સરકારની માફી મળીને પણ આ અગવળમાંથી
 ખમી જવા જણાવે છે. આવી પ્રકૃતિના તે હશે એમ મેં અ-
 માઉથી જાણ્યું હોત તો જરૂર તેમની સાથે સંબંધ નેહતાં
 બદલ ખૂબ વિચાર કરત. મંબંધ નેહવા બદલ હવે તે શરમ
 આવે છે છતાં તેમની દયા ખાઈ તે મુધરે તે માટે માર્થના
 કરું છું.

હમણા તે આરામ લેવા એ ત્રણ રોજથી અહીં આવ્યો હું
 અને ૬૭ ચાર પાંચ દિવસ અહીંજ રહેવા વિચાર છે. મેં
 પૂરના આરામની જરૂર છે. રાત્રે તાવ આવે છે, અને ઉષ્ણ
 અને સળેપમ સહ છે. પૂરતો આરામ મળ્યાની ઠીક મશે
 ને કે આ આરામ તો આરામ નથી. ઘરે આરામ તો જેલ-
 માગ મળશે મારી હરેક કમાઈનું ખાવાનું પૂરા સંતોષ અને
 આનંદથી લ્યારેજ મળશે. અલ્યારે તો ધીમની કમાઈનું ખાઉં
 છું. અને તેથી પૂરો આરામ નથી મળી શકતો. ઘરા પરસે-
 વાનો ખોશક નહિ હોવાથી પથાવવામાં પણ મુશ્કેલી નડે છે.

આપના તરફના અભિનંદન બદલ ઉપકાર. હજી તે અભિ.
 નંદન અધુરું જ છે; દારણ જાત ક્યોની હરીકૃત રીતસર મને
 મળી નથી. સરકાર તરફથી તેમજ મારાં ગામેનાં ગણાં મા-
 દ્યો તરફથી પણ આજની ટપાલ સુધી જાણર નથી મળ્યા.
 લ્યારે તેવા જાણર રીતસર મળે લ્યારે કરી એક વાગ કાગળ,
 મારી અને વખત જગાડી અધુરું રહેતું અભિનંદન પૂરું કરશે.

સ્નેહાપીન,
 ગોપાલદાસ.

ભાઈશ્રી ગિનુભાઈ,

૫૫૫ કુશળ હશે. હું ચારી નેરના દિવસે આવ્યો છું. ચિંત્ર મૂર્ચકાન્તને અતિથય તાવ આવવાથી ખરે છે. ત્યાંથી ચિંત્ર ને આરામ થયેથી વધે જઈશ.

આપને એક ખીના જાણવાની છે. મહાત્માજી સત્યાગ્રહ શરૂ કરે ત્યારે તેમાં જેવા કેટલા તૈયાર છે તે જાણવા સારૂ જેણે જીવસમિતિના પ્રમુખ તન્દ્રી પ્રતિજ્ઞાપત્રો ઉપર મહી-ઓ લેવામાં આવશે. ખરાબમાં ખરાબ પરિણામ કુટીને કોઈ પણ રીતનો જોગ આપવાની તૈયારીવાળાએ સહીઓ કરવાની છે. મેં માડું નામ મહેર સભા રૂણરૂ ૧૫૫ છે, અને તે રૂખને જો કે પ્રતિજ્ઞા લેવા તૈયાર થયો ન હતો, એટલે મારી સહી લેખ ઉપર થઈ નથી છતાં મારી આખીજ ચુકયો છું જેમ હું પેલે તથા બીજા માને છે. આ ઉપરથી આપને એક તકલીફ આપવાની ગ્રે છે હસા ખાને હાલ કોઈ હુશિયાર માણસ નથી - - માધાગણ વહીવટી કામ પણ સુ દફતરીથી કરી શકે, અસહકારની અમલવાજી અંગે ઉપસ્થિત થતા કાર્યો તે નજર કરી શકે, લોકોને યોગ્ય સલાહ આપવા જેટલી તેમનામાં સક્રિય સ્વાભાવિકજ ન હોય, અમલદારો સાથેની વર્તણૂકમાં પણ તે નહિ નીબે, સિવાય લોકોને ઉત્તેજિત કરે ચાતો જાનત રાખે ચાતો હુંક આખી શરૂ તેવું તેનામાં નજર હોઈ શકે. આપને યાદ હશે કે હસા માડું એક માણસ વહીવટદાર તરીકે રાખી લેવાની તૈયારીમાં હતો. અલગત તે પણ મારા કાર્ય માટે હું ધારૂં એટલો બધો લાયક તો નજર હતો. છતાં લોકોને આશ્વાસન મળે તેવો હતોજ. આપનો કાગળ આવવાથી તેને ના લખી દીધી હતી. હવે આપને લખવાનું કે

હસા સાર એક માણસ આપ એકાદ અકબીઆની અંદર મોકલાવી આપશે. એ આપને માથે દુરજ છે, કાદણ સંસ્કારી ટસા ણિનસંસ્કારી ન થઈ જાય તે જોવું એ આપના કર્તવ્યો પંક્તિમાંનું એક હશેજ.

મને લાગે છે કે હવે હું હમા નહિજ આવી શકું. મારી ગેરહાજરીમાં કામ કરી શકું તેવો એક માણસ અવશ્ય વેળાસર જરૂરનો છે. વેળાસર ન મોકલી શકાય તો હાલ તાત્કાલિક આવી જાય અને પછી રૂઝ લેધને જશે તોખણ બસ છે. પણ નિમણૂક તો જેમ બને તેમ તારીફ થવી જોઈએ.

જવાબ લીંબડીના શરનામે તુર્ત આપશે. હું આશા રાખું કે આપ મને ઉપરના કામમા જરૂર મદદ કરશે. સ્નેહીતું એટલું પણ કામ નહિ કરો ?

આપ કૃપાળુ હશે. કામકાજ તળશે.

લી૦

ગોપાળદામ.

તા૦ ૬૦—પગાર આપ જણાવશે તે આપીશ. નોકર નહિ ગણતાં સ્નેહી ગણીશ. સંકુળી માત્ર પણ જોઈએ; પણ ત્યાં પ્રાન્તથી કામદાર [તે અળત્યાર લોગવના હોવાથી] મંજુર કરાવવો જોઈએ. આપનો માણસ સ્વાભાવિક મંજુર ના થાય એટલે બન્ને સ્નેહ કામ કરી ગરે તેવો માણસ હું શોધું છું. વળી ત્યાં કાચદો ગણનાર હોવો જોઈએ.

શ્રીમાન ચતુરભાઈ કાશીલાલ દેસાઈ

(જોષાજદાસના વહિત બન્ધુ, સાવલી) ઉપરના.

(૧)

વસો, માગસર મુદ્દ ૯, ૧૯૭૮.

શ્રીમાન ચતુરભાઈ,

આપનો પત્ર મળ્યો. આપના લખવા મુજબ હમ્મા કાગળ
લખવા બેઠો ત્યારે સ્મરણ થયું. બાઈ કાલે આપનો કાગળ વાં
ચ્યા પછી ભૂલથી ફાડી નાખ્યો છે. એટલે મને આપે લખ્યું
તેમાંનું બહુ થાક નથી. તો આપે જણાવેલ વસ્તુઓ સંબંધી
ફરી લખી જણાવવા વિનાતે છે આપનો કાગળ આવેથી તરત
જ હસા ખબર આપી દઈશ

કાગળમાની આપની ખીંછ હકીકત-ઉપયોગી વિચારો-
મળી આપના કહેવાને સપૂર્ણપણે સમત થાઉં છું. હરકોઈ
ખાખતમા ડોળ હોયજ ન જોઈએ. હાલનો જમાનો સત્ય તરફ
લાઈ જવાનો પ્રયાસ છે. સત્ય અને નિઃસ્વતામા જૂકું, જે ડોળમાં
વધુ ઓછે અંશે હોય છે તે હોવાં જોઈએ જ નહિ તેનો
રહેજ પણ અંશ વિધાતક છે. આ લોકનાં તેમજ પરમાત્માની
દૃષ્ટિએ શિક્ષાને પાત્ર છે. હાલની ચળવળ મને કેટલી પ્રિય છે,
તેને માટે મને કેટલું લાગી આવે છે, તેનું વર્ણન હું કેવી રીતે
કરું? કેઈ પણ ભોજે, જોખમે મને અંપલાવવાનું મન થઈ
જાય છે. જોડાયા પછી મારી શક્તિ કેટલી વધી છે, મારું મ
નોખળ કેટલું વધ્યું છે, તેની કિંમત હુંજ આકી શકું. તમાં
જોડાયા બાદ સાહાર, નિરભિમાનપણું, માનાધમાનના વિચાર-
થી રહિત મને કેટલો બધો બનાવી દીધો છે તે વિચારતાં મારી
ગઈ જીવગી બદલ મને ધિક્કાર છુટે છે. આમાં જોડાતાં મને
શરૂઆતમા અઘડું જણાતું. હવે મને કેઈ રીતનો વિચાર,

એમ નથી. તેની સાથે ઘણા જણ બીલકુલ બદલાઈ ગયેલ પણ છે.

દાખલા તરીકે.....ભાઈ અગાઉના નથી રહ્યા. તેમનામાં ફક્ત એક જ આત્મી છે, અને તે કે મંત્રી તરીકે એ કાર્ય કરવામાં શરમાળ પ્રજ્ઞાનના કારણે કેઈને દબાવીને અગર ભૂલ બતાવીને કામ લેઈ શકતા નથી, અને તેથી.....તે જેવું તૈયાર હોવું જોઈએ તેવું બનાવી નથી શકતા.. તેમ થવામાં બીજાં પણ ઘણું અગત્યનાં કારણો છે.....ભાઈ સરકાર સાથે લડવામાં નિડર છે જ પણ અસહકારીને છાજે તેવું વર્તન કરી નથી શક્યા.....ટોણું કાર્ય કરવા કરતાં વાતો અને દેખાવ કરવામાં બહુ શરૂ છે; છતાં એ આર પાંચ જણનું ટોણું સરકારની સામેના વર્તનમાં નીડર છતાં વિવેકી છે જ. જેટલી વાતો અને દેખાવ કરે છે તેટલું કાર્ય કરવા લાગી જાય તો જરૂર.....આગળ આવી શકે તેમ છે. આર પાંચના ટોળા સિવાયના કેટલાક એવા છે કે જેને અમે અસહકારી કહેતાં પણ શરમાઈએ છીએ, અમે તોફા તેમને અસહકારી માનતા નથી, તેમ તેમને મહત્ત્વ પણ આપતા નથી. પણ અમારો પ્રતિપક્ષી વર્ગ તેવા લોકોને અમે મહત્ત્વ આપીએ છીએ એમ જાણવી અમારી અજાણની જોઈ કિસ્મત અંકાવવાને મથી રહ્યો છે. તેવા લોકો માટે પણ અમેને શા સાફ હોવો જોઈએ ? અમે તેમને પણ જતે દિવસે અમારા પક્ષમાં લેવા ધારીએ છીએ.

.....વાળા.....ભાઈ અસહકારી છે જ નહિ. તે પોતે સ્વદેશી કપડાં પણ પહેરતા નથી તો પછી પ્રતિજ્ઞા તો કરે જ શાના ? તે સુધરી શકે અગર તેમના ઉપર સારા સંસ્કાર પડે તે કારણે તેમની (સાહેબની) સાથે તેમના

વડીલોએ પરાણે રખાવ્યા છે. સાહેબ સાથે ફરે છે માટે તે અસહકારી છે એમ માનવાની લોકો ભૂલ કરે છે. તે વોલંટીયર પણ નથી. ....તેમને અગત્ય અપાય તે તો બીલકુલ હીકમ નથી. છતાં સાહેબની ખાત્રી થઈ ચુકી છે, કે તે સુધરી શકે તેમ નથી. એટલે હવે બીજા કોઈની શોધમાં તે છે. હું-કામાં જે બધા પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહીઓ કરે છે તે બધા અસહકારી છે એમ અમે માન્યું નથી. અક્ષમત એટલું તો માનીએ છીએ કે અમારા કામ પૂરતી તેમની સહાનુભૂતિ છે. અમે પ્રમાણમાં ધણાજ શોડા હોવાથી ત્યાં અજાવવા લાંબાણી છે; નહિતર ક્યારેનોયે નિકાલ આવી ગયો હોત. અગર નિકાલ આવવા તરફ પ્રયાણ હોત. હજી તો પરિણામ મેળવવા કેટલાંયે વર્ષ જોઈશે. એ બધી ફલીલોનો રહીઓ આપવા હું ક્યાં બેસું ? અને જરૂર પણ શી ?

લોકસમૂહ હજી બીલકુલ તૈયાર નથી એમ આપિ આગળ દાગળોમાં જણાવ્યું હતું તે કારણેજ આ અજાવળને દરેક સમજીએ ઉપાડી લેવી જોઈએ છે. આપના જેવા સમજી શકે તેવા કાર્યનું નિરીક્ષણ કરતા દૂર જસે છે. નથી સમજી શકતા તે જોડાવા ઇચ્છતા હોવા છતાં કાર્ય કરી શકતા નથી. એમ અમને બન્ને રસ્તે મુશ્કેલી અને અડચણો આવે છે. છતાં સત્યનો જય છે. તપનું ફળ મંગલશેજ. જેમ વધારે તપ, વધારે પવિત્રતા તેમ ફળ નજીક આવતું જશે. ઉત્તરા ચિત્રાનો તાપ સહન કરે તોજ દાણામાં દૂધ આવે. સહન કરવા જોઈતું બળ ના હોય તો અધવચ બગીજ જાય.

આજે આણંદ, કાલે ધામણા જઈશ. ત્યાંથી એડ અને પછી અડવાડીઆના અરસામા ખાનપુર જઈશ. તા. ૩૦ મી સુધીમાં આણંદ તાલુકો તૈયાર કરવા અમે બધા મથી રહ્યા

ગ્રીએ. તાવુકાનો ચાર્જ લીધા પછી ઘણાંખરાં ગામેએ ફરી
 આવ્યા બાદ મેં જે ધાર્યું હતું તેમજ થયું છે. અગાઉ પાંચ
 ગામ-કરમસદ, ચોડ, ખતોગાજ, ચીખોદરા અને વમદ એ
 ઘણાજ તૈયાર થયેલા ગામનાં હતાં. મેં જ્યાં પાછી તરત જ
 જાહેર કર્યું કે તેજ ગામે આખુંદ તાવુકામાં મિાથી પછાત છે.
 તે વખતે જવા નારાજ થયા હતા, અને માગ જેવા નિરાશા-
 વાદી અને શકાગીલ મનવાળાને પ્રમુખ ચુંટવા માટે પસંદા
 હોય એમ જ માન્યું હતું. પણ જેવે મારો ખ્યાલ ખરો છે એમ
 સ્પષ્ટ થીવા જેલુ દેખાયું છે. ઘણાંખરા કાર્યકર્તાઓ અને સાહેબ
 (ય.ગ.શ) પોતાં પણ તેજ માન્યતા હાલ ધરાવે છે. મેં જ્યુ
 કે ઉપરના પાંચ ગામ ડોળી અને છેતરવાની વૃત્તિવાળાં છે.
 અસહકાર ખીલકુલ સમજ્યા નથી. લડવાની ખાતર જોડાયાં છે.
 અને નહિ કે દેશના કાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપવા. અત્યારે
 ફક્ત કરમસદજ હજી ટકી રહ્યું છે, અને હવે ટકી રહેશે એવી
 આશા રહે છે તે સિવાય બધા ગામ ડગી ગયાં છે. છતાં હજી
 ચોડ અને વાનદમાં ગલુત્રીના આડ-દશ માણસો ટકી રહ્યા છે.
 સિવાય બધા ગામ પાછાં હકી ગયાં છે. પણ પરમાત્મનો
 ઉપકાર કે આ સ્થિતિ મેં આશ્ચર્યથી કંપેલી હોવાથી આખુંદ
 તાવુકા તૈયાર નથી એમ મેં નિઠરતાનાં અને લોકોને આગ
 ગમે વહેરી લઈને પણ જણાવ્યું અને કાર્ય શરૂ થતું અટકા-
 વ્યું. સાથે સાથે ... આમેને તૈયાર કરવાનું સમજ્યું. અત્યારે
 આખુંદ તાવુકાના ૭૮ ગામેમાથી લગભગ આઠીસ ગામે તૈ-
 યાર છે. અગર તૈયાર થવાની પૂરેપૂરી આશા આપે છે, અને
 હવે મેં ઉપરનાં પચાસ ગામેને તૈયાર કરવાનું માથે લીધું છે,
 અને વીસમી તારીખ પહેલાં તૈયાર ફરી શકીશ. એ તૈયાર

યા બાદ નાપાક વગેરે ગાળાનાં ગામે અને આણંદ, સારસા,
 મારોજ અને ઉમરેડ. જે બીલકુલ રાશી ગામે છે અને જ્યાં
 બસહુકારીઓનું બીલકુલ સ્વાગત નથી તેમને તૈયાર કરવાનું ર-
 હશે. ને ગામે તૈયાર નહિ થાય તોપણ પચાસ ગામે તૈયાર
 થયાં છે એમ ખાત્રીપૂર્વક જણાશે ત્યારે સામુદાયિકભંગ જાહેર
 કરવાની તૈયારી કરીશું. આ માસની આખર મુધીમાં અમે
 તેમ ધરી શકીશું એમ મને ખાત્રી છે. મારી સાથે કામ કર-
 નાર ઉપર મને પૂર્ણ ધ્રુવા છે. ખાતપુર વગેરે જેવાં નાનાં
 ગામે મોટાં ગામોનું અનુકરણ કરવામાં પછાત નહિ રહે, અ-
 ગર એટલું તો ચોક્કસ કે તૈયાર થયેલ ગામોની વિરુદ્ધ તો નહિ
 જ આવે. હાલ તો મારા તાલુકા પૂરતી એટલી હુકીકત બસ
 થશે. અરકાશ મંગેથી આગળ ઉપર આંકડાવાર સંપૂર્ણ મા-
 હીતી મારી પોતાની ખાત્રીની મોકલી આપીશ અમર હું ત્યાં
 આવીશ ત્યારે સાથે લેતો આવીશ. એક હુકીકત જણાવી દેવી
 હીક છે, ને એ કે, જામ તૈયાર કરીએ છીએ તેને આવી પક-
 નાર લયનો, નુકસાનનો, ન સનો પૂરેપૂરો ખચાવ આપીએ
 છીએ. બીલકુલ મલ્ય હુકીકત જણાવી અમાસથી બનતી રીતે
 તમામ લયનો અમારી કલ્પનામાં આવી શકે તેટલો ખચાવ
 આપ્યા બાદ પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહી લઈએ છીએ. હાલ એન-
 માત્રીને પ્રણામ.

લી૦ રમેશ્વરી,

ગાંધીજી મ.

છરી મુજરાત મહાકાવ્ય પાંચમું, આણંદ,
ગિનિ અપાડ મુદ્ર ૧૧, ૧૯૭૮.

ભાઈશ્રી ચતુરભાઈ,

આપનો પત્ર મળ્યો. મારી જાત તરફ તેમજ કાર્ય તરફ
ધ્યાનપૂર્વક લક્ષ આપી અવારનવાર સલાહ અને મુશ્વતઓ
આપો છો તે બદલ ઉપકાર માનું છું.

આધુનિક શિક્ષણપ્રણાલિના પ્રતાપે વિનંદના વર્તનઓ
ધર્મ અને કર્મ ચૂકી ગયેલા છે. તેથી અસહકારની લડતમાં
અંત કુળની લાગણીથી જોડાયેલા હોવા છતાં ઘણાઓ મક્કા
તમાલના નિદાનને પૂરેપૂરા અમલ જાકના નથી. અરાણ મ
જ્યત્યવરૂપા મુધારવાની તૈયારી કરવાને બદલે, જાગણ મગજ
કરનારને મુધારવાનું ઇચ્છવાને બદલે, લુપ્તીજ દિગ્ગામાં અર્ધ
સમજી અમલકારીઓ છે તેઓ કાર્ય કરી ગયેલ છે. પરંતુ દિ
વસે દિવસે તેઓ અમજતા થાય છે અને મહાત્માજીને ખરી
રીતે સમજવા લગ્યા છે, અને તેને ધમાવવાનાં કાર્યો થતાં
નહિ હોવાથી લોકમાં જડતા-પ્રભાવાત થયેલા જ્ઞાતા આવે
છે. પણ ખરી રીતે તો હવેજ મક્કાતમાલના વિદ્વાન અનુ-
રતાં કાર્યો થતા માળ્યા છે, ચુપકીલી દેખાવ છે, પણ ખરી
રીતે બેઠું કામ થતું જાય છે. ખોટા પદ્ધતિઓ દૂર થતા જાય
છે ખોટું ધાંધલ અમલ થતું જાય છે. મલાઓ અને ભાપણો
લોપ થતાં જાય છે, ગળા. કટવાગ, જેર ચોછા દત્તા જાય છે,
અને માધુતા, પવિત્રતા, પ્રેમ, ગલના જામતી જાય છે. જ્ઞાની
અરાર ઘણી ધીમે ધીમે થશે, પણ થશે તેટલી દૃઢ અને મક્કમ
થશે. શરૂઆતમાં જરા વળગ લેશે, પણ પછીથી બહુ મુશ્કેલી
નહિ નડે.

મારે માટે મને જિતા નથી મારૂં વલણ ધર્મ તન્હ વધુ
 લગતુ જાય છે કેદમાં જવાની તીનતા હું નથી ધરાતો છતા
 જવુ પડે તો મને આનાદાની પણ નથી મારા જેલમાં જવાથી
 હું કંઈ કાર્ય સાધી શકતો હોઉં, પરમાત્માનો કેડ ઉદ્દેશ સમ્પા
 કરી શકતો હોઉં તે જવામાં હરકત શી? અને મારાથી જ
 અમુક ઉદ્દેશ સમ્પા થઈ શકે તેમ છે એવુ અભિમાનચુકત વ
 અન ઝાઝવાનો મને અધિદાર પણ શો ?

હું હુમણા દાહિયાવાડ જઈ આવ્યો હસા અને સાંકળી
 આ દિવસ સી આવ્યો મારા વિચાર તેમને જણાવ્યા મને
 નુકસાન થવાથી, મેં હુ ખ પડવાથી તેઓ ગળાગય નહિ એમ
 મેં તેમને જણુ યુ છે “ હુ મ કે નુકસાન એ મનતુ કારણ
 છે જેને તેઓ હુ ખ કે નુકસાન માને છે તેને તો હું નોતની
 રહ્યો કે જ્યારે મારા આમ ત્રણથી તે આવવાનું છે તો પછી
 મુજાવાનું કાળ શુ ’ વોરે સી અને પુરખોને માગી રીતે
 સમજાવ્યું છે લોકો સમજાય પણ હ મને માટે તેઓ નહિ
 ગણરાય એની નને ખ ત્રી જડ છે

કેરે ગયો ત્યારે કરી. દરેક જણે મારા પગે હાથ મૂકીને પ્રતિ-
જ્ઞા કરી. હું ધાડું છું કે આખા પુનગતમાં હોઈપણ ગામે
આવી મતની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તો હસા એ એકજ છે.

કાઠિયાવાડમાં મારે માટે ઠીક લાગણી છે. વ્યાં ત્યાં જવા
સાડુ આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ થાય છે પણ મને આત્મિક તાત્પર્ય
કાતું સુગ્રત થયેલ કાર્ય છોડી ખીજે શી ગીતે જવાય ? નમસ્ક-
હારોની પ્રીતિ પણ માગી જણાવ. ઉપરી અધિકારીઓથી દરતા
દરતા પણ મને મળી જવાની ઇચ્છા રાખતા. રાત્રે પણ મળી
શકાતું હોય તો મગવા ઇતેન્નર જણાયા.

આજે આગમ લેવા અહીં રોકાયો છું. વળત મગવાથી
ટપાલ લખવા બેઠો '૨. હું હમણું તો બહુ ટપાલ નથી લખતો.
ખાસ જરૂરિયાત પ્રસંગે મહિના મામમાં એકાદ કાગળ લખ
તો હોઈશ. પણ આજે તો બધે લખી નાખવાના વિચારથી
બેઠો છું એજ. મારી ચિન્તા કશો નરિ. આપ દુશળ નશો.
ચિ સૂર્યકાન્તને અહીં સોમાઈટીમાં મોકલ્યો છે. તવીનથં

તેમ નથી. છતાં જો આપ યોદ્ધસ દિવસ જણાવશો તો તે દિવસે વસો કાજર રહું; અજર આણંદથી આપની સાથે જોડાઉં. આ સાથે પ્રોગ્રામ મોકલું છું તે પ્રમાણે કાગળ લખશો એટલે મને પહોંચી જશે.

આપના પત્રના જવાબમાં લખવાનું કે પૂજ્યશ્રી માતૃશ્રી રૂપાળીબાએ એક અરજ કરેલી જારી. શ્રી. સૂર્યકાન્તને રૂગરૂ મળી જવા બાની અરજના જવાબમાં વિનંતિ થયેલી, પરંતુ શ્રી. સૂર્યકાન્તને સુપ્રત કરવાની મેં ના પાડેલી એટલે તે ગયાં નથી અને હવે જવા વિચાર હોય એમ જણાતું નથી. (તેમ લે) જીવાઈ વધુ મળવા અરજ કરી છે.

વસોમાંથી બીજાઓએ અરજ કર્યાનું બહુ સંભળાર. છે પણ તે તમામ બીજકુલ પાયા વગરનું છે. મારી ખાતરીથી કહું છું કે તે વાત બિનપાયાદાર છે.

૨૧ ... .. જીવાઈ ... .. થી મને લખે છે કે સૌ. લક્ષ્મણદેવી કે હું (..... .. જીવાઈ) સાંકળીનો વડીલટ મેળવવા યત્ન કરીએ તો ? મેં સ્પષ્ટ ના લખી છે, કારણ તે અસહકારના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ છે. સરકાર નગરમાં આવે તે કરે તેમાં અમારે જરા પણ લાલચ કે પદ-પાવો રાખવો જોઈએ નહિ. જીવાઈ [વર્ણસન] સુદાન્તની લાલચ પણ રાખી શકાય નહિ. જે સરકાર સાથે અસહકાર પોકાર્યો તેની પાસે જીવાઈની કે તારા મેનેજમેન્ટની કે હરકોઈ માગણી થઈજ કેમ શકે ? માફ, મારાં છોકરાઓનું ધન્ય જ્ઞાન છે. હું જ્ઞાનાર કોણ ? અજ માટે, પેસા માટે, ધન્યરની આજ્ઞા વિરુદ્ધ-ધર્મ વિરુદ્ધ-અંતઃકરણ વિરુદ્ધ ખાલી ફાંફા મારી સરકારની મદદ માટે શા માટે દોડવું ?

ખપટ મેં સ્વીકાર્યું છે. આ પહેલાંની પરિપદામાં આપે વિદ્વાન પ્રમુખોનાં ભાષણો સાંભળ્યાં હશે; તેના પ્રમાણમાં મારા ભાષણમાં આપને કંઈ વિદ્વત્તાનું દર્શન નહિ થાય એ હું જાણું છું; છતાં મને દોષ થતો નથી, કારણ કે આર્યસમાજ માટે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય કેવા છે તે જાણવા પછી વિદ્યાની સમૃદ્ધિ સિવાય વિચાર કરનાર મારા જેવા મનુષ્યના અભિપ્રાય જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને આપે મને આજનું પ્રમુખસ્થાન આપ્યું છે એમ સ્વીકારી લઉં છું; છતાં જો હું આપને સંતોષ આપી શકું નહિ તો તે દોષ મારો નહિ, પણ આપની પસંદગીનોજ છે એમ સમજી આપના મનનું સમાધાન કરી લેશો.

સામાન્ય રીતે અમુક ધર્મ કે જ્ઞાતિની પરિપદામાં તેજ ધર્મ કે જ્ઞાતિના ગૃહસ્થની પ્રમુખ તરીકે પસંદગી કરવામાં આવે છે. પરંતુ એ પદ્ધતિને અનુસરવાથી ઉક્ત ધર્મ કે કોમની બહારનો વર્ગ એ ધર્મ કે કોમની પ્રવૃત્તિઓ તરફ ટેવી દૃષ્ટિથી જુએ તો તે જોવાનો કે જાણવાનો અવસર મળતો નથી, અને “પોતાનું એટલુંજ સાડું” એ માન્યતા બદલવાનો અવકાશ રહેતો નથી. આ પ્રચલિત પદ્ધતિને બદલે આર્યધર્મ પરિપદાના પ્રમુખ તરીકે સમાજ બહારના મનુષ્યને પણ પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવાનો જે નિયમ જાપલ કરેલો છે તે બહુધા પસંદ કરવા યોગ્ય અને અન્ય સંસ્થાઓને અનુકરણીય છે.

આર્યસમાજની સાથે મારો કોઈ પણ પ્રકારનો ધાર્મિક સંબંધ નથી. દેશની એક ઉપયોગી સંસ્થા તરીકે એ સંસ્થા ઘણા વર્ષથી મને આકર્ષે છે અને તેની સમાજ-સેવાની વિધિ-વિધ પ્રવૃત્તિઓ માડું ધ્યાન ખેંચે છે. આર્ય સમાજે કરેલા કાર્યના અવલોકન પછી એ સંસ્થાની ઉપયોગિતા સંબંધી મારી ખાત્રી થઈ છે. સમાજે કરવા માટેલાં ઘણાં કાર્ય મને

એવાં જણાય છે કે જેની ઉપયોગિતા સંબંધી બે મત હોય શકે નહિ.

આર્ય સમાજના મહાન્ સ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી પ્રતિ મને મોટું માન છે. સમાજની પ્રત્યેક હિલચાલમાં અને દેશના ધાર્મિક વિચારોમાં તેઓછીએ કદેલા મહાન્ પ્રયત્નોનો જે કાંઈ થોડો ઘણો અવ્યાસ હું કરી શક્યો છું તે ઉપરથી સમાજની પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં મારા અંગત વિચારો આપ સમક્ષ રજુ કરવાની તક લઉં તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. તેમ કરવા જતાં હોઇને એમ લાગે કે આ સંસ્થાના કાર્ય માટે મારો પક્ષપાત છે; માટે મારે અગાઉથીજ જણાવી દેવું જોઈએ કે એ કેળીતો પક્ષપાત સમાજ પ્રત્યેની મમતાથી ઉત્પન્ન થયો નથી પણ સમાજે કરેલાં કાર્યોની ઉપયોગિતાથી ઉત્પન્ન થયો છે, અને વાસ્તવિક રીતે એ પક્ષપાત નથી પણ એ કાર્યોની તુલના કરવાનો પ્રયાસ છે. દુનિયામાં ધાર્મિક મતલોહ તો રહે-જાનાજ, જુના મતને આર્યસમાજના પ્રયત્નો અરૂચિકર હશે પણ અમુક મતના દૃષ્ટિબિન્દુથી કોઈ સંસ્થાની તુલના કરવાની રીત સર્વમાન્ય તો નજ ગણાય. સંસ્થાએ આદરેલા જનસમા-જને ઉપયોગી કાર્યને આધારે આંકેલી તે સંસ્થાની કિંમત તેજ તેની ખરી કિંમત કહેવાય; મતમતાંતરને વેગળા રાખી ન્યાય આપવાનો એજ ખરો માર્ગ કહેવાય.

આપણા પ્રચલિત ધર્મની સ્થિતિ દરેક વિચારવંત પુરૂષને ખેડ ઉત્પન્ન કરે એવી થઈ પડી છે. ધર્મને સ્થાને વહેમ, શ્રદ્ધાને સ્થાને ઘેલછા અને સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદતા ધુસી જવાથી આપણું ધાર્મિક જીવન અર્થ વિનાનું થઈ પડ્યું છે. આપણા સંસારમાં અનેક પ્રકારના દુષ્ટ રિવાજો પેસી ગયા છે. આપણો વિદ્યાર્થી વર્ગ, જેના ઉપર સકળ આચારવર્તની લવિધ્યની

આશાઓ અવલંબીને રહેલી છે, તેને યથાર્થ નૈતિક, શારીરિક કે માનસિક કેળવણી અપાતી નથી. દુકામાં આપણા જીવનના પ્રત્યેક વિભાગમાં આપણે અધમ સ્થિતિમાં આવી પડેલા છીએ. આ સઘળી સ્થિતિનું ખારિક અવલોકન કરીને સ્વામીશ્રી દયાનંદ સરસ્વતીએ આજથી આશરે ૪૦ વર્ષ ઉપર એક ધાર્મિક હીલચાલ શરૂ કરી અને એ હીલચાલને વ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં મૂકવા માટે આર્યસમાજ સ્થાપી.

આ સમાજના બંધારણનો વિચાર કરતાં એમાં કંઈ નવીન ચમત્કાર જણાય છે. જે જમાનામાં આર્યસમાજની સ્થાપના થઈ તે જમાનામાં હિન્દુસ્તાનમાં લોકમત બે પ્રવાહ વચ્ચે ડહોળાતો હતો. એક તરફથી જે છે તે સર્વ સાફ જ છે, એમાં જરા પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી, એવી ગર્જનાઓ ફેરફાર ઇચ્છનારાઓની સામે તિરસ્કારથી થતી હતી. બીજી તરફથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ (civilization) થી અંગમૂળ જઈ એક વર્ગ પશ્ચિમના અનુકરણમાં જ ઉદ્ધાર જોતો હતો. અનુભવથી હવે આપણે સમજી શક્યા છીએ કે અંધશ્રદ્ધાથી રૂઢીને વળગી રહેવામાં આપણે ઉદ્ધાર નથી, તેમજ પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજ અને સંસ્કૃતિના ચેતનહીન અનુકરણ ઉપર આપણે હિન્દની નવી સંસ્કૃતિ રચી શકવાના નથી. ધન્ય છે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને કે જેને આપણે આટલા અનુભવ પછી જે ખત્તા બાઈને જાણ્યું તે પ્રથમથીજ સમજાયું. પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય જેને તદ્દન અપરિચિત હતું તે વ્યક્તિ સમાજમુદારના, ઐક્યના, દેશભક્તિના અને ધર્મોદ્ધારના વિચાર કરે અને એ સાધવાને માર્ગ પશ્ચિમના અનુકરણમાંથી શોધવાને બદલે પૂર્વજાતી સંસ્કૃતિમાંથી બતાવે તે મહાન પુરૂષના બુદ્ધિપ્રભાવનાં જેટલાં યોગ્યગુણ ગવાય તેટલાં એણાં છે. આપણે ગમે તે ધર્મના

અનુયાયી હોઈએ તો પણ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરીએ તો સ્વામીજીની સેવાનો સ્વીકાર કર્યો સિવાય રહીએ નહિ. સ્વામીજીએ પશ્ચિમની Democratic Institutions (લોકમતવાદી સંસ્થાઓ) નો અભ્યાસ કર્યો નહોતો, છતાં વિચારોની સ્વતંત્રતામાં અને સુઘટિત વ્યવસ્થા કરવામાં પશ્ચિમને પણ ભૂલાવી દે એવું બુદ્ધિસામર્થ્ય દર્શાવું છે અને જો તેઓશ્રીનું અવસાન અકાળે થયું ન હોત અને વધારે વર્ષ સુધી પોતે આરંભેલું કાર્ય સ્વકુસ્તે પૂર્ણ કરી શક્યા હોત તો તેઓશ્રીના પ્રયત્ન વ્યક્તિત્વ, અગાધ ધર્મજ્ઞાન, અદ્ભૂત તર્કશક્તિ અને અદ્વિતીય વકતૃત્વથી દેશને ઘણો લાભ થયો હોત. તેમના અવસાન પછી સમાજના અગ્રેસરોએ તેમની હીલચાલોને ઘણી આગળ વધારેલી છે. જૂઠા જૂઠા કાર્યક્ષેત્રમાં આર્યસમાજે માતૃભૂમિની જે અનુપમ સેવાઓ બાળવી છે તેનું ટુંક વર્ણન આ સ્થાને આપવાનું હું ઉચિત ધારું છું.

આર્યસમાજનું ધર્મસુધારણાનું કાર્ય ઉપયોગી અને પ્રશંસનીય હોવા છતાં લોકલાગણીની વિરૂદ્ધ હોવાથી તે લોકપ્રિય થઈ શક્યું નથી, અને આગીય વાના સતત અને સમગ્ર પ્રયાસ પછી પણ તેઓ જુના વિચારવાજાને પોતાના પક્ષમાં ખેંચવાને શક્તિમાન થયા નથી. અન્ય માર્ગોએ ઉપર કઠોર હુમલા કરવાને બદલે દીર્ઘદંત્રથી ક્રોમળ આયુધો ચેત્તમાં હોત તો કદાચ તે પ્રયત્નો વિશેષ ફળદાયી નીવડત એવો મારો અંગત નમ્ર મત છે; છતાં ધાર્મિક પ્રદેશમાં પણ સમાજે જે અતિ મહત્વનાં કાર્યો કર્યા છે તેની આ સ્થાને ખાસ નોંધ લેવાનું મને ચેત્ત લાગે છે પ્રથમ અંત્યજનોના ઉદ્ધાર, અને બીજી વટલાઈ ગયેલા હિંદુઓને પુનઃ હિંદુ ધર્મમાં લેવાનું કાર્ય. આપણા દેશમાં અંત્યજો માંચ કરોડ જેટલી અતિ મોટી સંખ્યામાં વસે

છે, તેમના તરફ આપણે જે અમાનુષિક વર્તન ચલાવીએ છીએ તેથી હિંદુ ધર્મ ઉપર તેમને કંટાળો ઉપજે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આવી કટંગી સ્થિતિમાં ખ્રીસ્તિ ઉપદેશકોના ઉપદેશ અને લાલચોથી તેઓ ધર્મબ્રષ્ટ થઈ ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં વટલાઈ ગયે એ બનવાનું છે. અર્થશૂન્યકે તે છે કે જ્યાંમુઘી તેઓ હિંદુ ધર્મમાં રહે ત્યાં મુઘીજ તેઓ અસ્પૃશ્ય ગણાય છે અને ખ્રીસ્તિ થયા પછી આપણે સ્પર્શસ્પર્શનો ભેદ બૂલી જઈને તેમની સાથે ભગવામાં દોષ નમજતા નથી. વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી દેશનો કેળવાયેલો વર્ગ અંત્યજોદ્ધારની સમાજની હીલચાલ તરફ સમજાવની, બદલે પચાંદગીની દૃષ્ટિથી જુએ છે, અને આર્યસમાજે એ દિશામાં અનન્ય સેવા બાળવી છે એમ સ્વીકારે છે. આપણી માન્યતા એવા પ્રકારની છે કે હિંદુઓ વટલાઈને અન્ય ધર્મમાં જઈ શકે પણ એક વખત ધર્મબ્રષ્ટ થયા પછી તેઓ પાછા હિંદુ થઈ શકે નહિ. આ આત્મઘાતક રૂઢી ને ચાકુ રહે તો કેળવી રીતે હિંદુઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન ઘટતીજ જાય અને ભવિષ્યમાં કદાચ એવો પણ સમય આવી લાગે કે જ્યારે આ હિંદુસ્તાનમાંજ હિંદુઓ કરતાં અન્ય ધર્મના લોકોની વસ્તી વધી જાય અને હિંદુઓનું અસ્તિત્વ માત્ર નામનુંજ રહે. તેટલા માટે શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જ્ઞતાં વટલાઈ ગયેલાઓને અને અન્યધર્મીઓને પણ હિંદુધર્મમાં દાખલ કરવાની આવશ્યકતા પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસ્કારસુધારાના પ્રદેશમાં પણ આર્યસમાજે ઘણાંજ ઉત્તમ કાર્યો કર્યાં છે એ મગરૂરી સાથે આપણે કબુલ કરવું જોઈએ. બાળલગ્નના હાનિકારક સ્વાગની વિરૂદ્ધમાં જો કોઈ પણ સંસ્થાએ લોકમત કેળવવાને પ્રયત્ન પ્રયાસ કર્યો હોય તો તે આર્યસમાજ છે. સમાજે બાળલગ્ન વિરૂદ્ધની

હીલચાલ શરૂ કર્યા પછી દેશના સમગ્ર અને કેળવાયેલા વર્ગે એ કાર્ય ઉપાડી લીધું છે, અને એ બંનેનું એકત્ર બળ એટલું મધું કાર્ય કરી શક્યું છે કે અજ્ઞાન લોકો સુદાંત તેનો ગેર-લાભ સમજતા થયા છે અને બાળલગ્નનો પ્રચાર કેટલેક અંશે મંદ પડ્યો છે.

‘વત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા.’ એ મનુ મહારાજનું મહાત્મ્ય લક્ષમાં રાખી આર્યસમાજે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાનો યત્ન આરંભ્યો છે. મુસલમાની અમલ દરમ્યાન સ્ત્રી વર્ગની સ્થિતિ કદાચી થઈ પડી હતી અને ત્યાર પછીના સમયમાં પણ સ્ત્રીકેળવણી તરફ પૂરતું ધ્યાન અપાયું નહોતું. કન્યાઓને કેળવણી આપવા માટે શાળાઓ વા અન્ય કોઈ પ્રકારની ગોઠવણ નહોતી. માતાઓ પોતે અજ્ઞાન હોવાથી પોતાની બાળાઓને ગૃહકેળવણી પણ આપી શકતી નહોતી, અને ધર્મકેળવાયેલી ગૃહિણીઓ સંસારમાં સ્વચ્છતા, સુખ અને સંતોષ ભરી શકતી નહોતી. જો કે આ બધી સ્થિતિમાં અત્યારે જોઈએ તેવો મહત્વનો ફેરફાર થઈ ગયો નથી, તથાપિ સ્ત્રીવર્ગની ઉન્નતિનો પ્રશ્ન પ્રત્યેક સમગ્ર પુરુષના મગજમાં નિરંતર ઘોળાયાજ કરે છે, અને તેમને યોગ્ય શિક્ષણ આપી સુખી અને સંતોષી બનાવવા તરફ સર્વ કોઈનું વલણ થયું છે. અર્થાત્ આ દિશામાં પણ આપણે પ્રગતિના માર્ગે ચડ્યા છીએ એ નિઃસંદેહ છે. સ્ત્રીકેળવણી અને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાના બીજા પ્રયાસ દેશમાં થાય છે તે પ્રયાસની સાથે આર્ય-સમાજના પ્રયત્નો પણ મહત્વનું કાર્ય કરે છે. સ્ત્રીકેળવણીના લવિષ્યના ઇતિહાસમાં જાલપર કન્યા મહાવિદ્યાલય અગત્યનું સ્થાન ધોકશે. સ્ત્રીઓની શક્તિ પૂર્ણ વિકાસ પામે અને તેમની બુદ્ધિને યોગ્ય રીતે બીલવવામાં આવે તો પુરુષોની બુદ્ધિના

કૃપા તેમની બુદ્ધિ ઓછુ કાર્ય નહિ કરે એ દૃષ્ટાત જવધઃ
કના મદાવિગ્રાવધમાવી અચોટ મગે છે.

આર્યમમાજનુ સર્વોત્તમ અને અત્યંત લાભદાયક કાર્ય
કૃષ્ણવણી પ્રદેશનુ છે આર્યમમાજના અન્ય સર્વ કાર્યો અને
દીક્ષ્યાલોને ષાશ્વત્તે મૃત્રીએ તોપતુ આ એકજ દિશામા સમાજે
એવી ઉત્તમ દેશમેવા બઝવી છે કે તેને માટે આર્યવર્તના
સત્તાને મમાજને માટે માનની લાગણી દેખન્ત થયા વિના
રહેજ નહિ. જે બુદ્ધિ, આતુર્ય, શક્તિ અને ખતનો એ
દિશામા મમાજે વ્યવ કર્યો છે તે જોતા સ્વાભાવિક એવો
વિચાર ઉપજી આવે છે કે સમાજ ને એક કેળવણીની જ
માત્ર સસ્થા હોત અને ધીજી ભિન્ન ભિન્ન દિશામા તેની
શક્તિઓનો જે વ્યવ થાય છે તે મધર્ગી શક્તિઓનો પ્રવાહ
આ એકજ દિશામા વાજ્યો હોત તો કેલુ મકાન કાર્ય માધી
શક્તિ છતા સખ્યાબધ પ્રવૃત્તિઓમા શુધાયા છતા સમા
જનુ વિદ્યાપ્રચારનુ કામ સાથી મારૂ નીવડયુ છે, તેમ ખુલ્લા
દિલથી કબૂલ કરતા હર્ષ ઉપજે છે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મ
યોગમાધડ અભ્યાસક્રમ રચી જેમા ઉત્તમ પદ્ધતિએ શિક્ષણ
આપવામા આવે છે તે લાહોરની લાલ હસરાજવાલી દવાનર
બાલ વેદાવ કાલેજ અને આચીન આર્યપદ્ધતિએ સગીન જ્ઞાન
આપનાર લાલ મુશીરામનુ દરબારનુ મુકુટ એ બને હિ હુસ્તાનમા
કેળવણીની એની આદર્શ સસ્થાઓ છે કે જેમનુ અનુકરણ
દેશમા ચોતરફ બહોળા વિસ્તારમા થવાની આવશ્યકતા છે
આ સસ્થાઓ અસાધારણ આત્મભોગના અનુપમ દૃષ્ટાત તરીકે
અને શિક્ષણપદ્ધતિન મક્ષણ પ્રયોગ તરીકે ખાત્ર ધ્યાન ખેચે
છે આ સસ્થાઓના નિલાવને માટે જોઈતા નાણા શ્રીમત
ગૃહસ્થોની મોટી સખાવતોથી નહિ પણ સામાન્ય સ્થિતિના

મનુષ્યોની ન્હાની ન્હાની સખાવતોથી મળી આવે છે. દયાનંદ ઝાંગેલો વેદિક ઝંલેજના છેલ્લા વાર્ષિક સંમેલન વખતે લોકો તરફથી નેત્રુ હંબર રૂપિયાનું દાન મળ્યું હતું. તે જનાવ એ સંસ્થાના કાર્યવાહકોની કાર્યકુશળતા અને જનસમૂહની તેમના ઉપર અચળ શ્રદ્ધા દર્શાવે છે. આવો જનાવ માત્ર આ એકજ વર્ષનો નથી; પણ આ સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થાઓને પ્રત્યેક વર્ષે વાર્ષિક સંમેલન વખતે આવી મહદ મળ્યાજ કરે છે.

આર્ય સમાજની સંસ્થાઓને આવી મહદ શાધી મળી શકે છે એ તપાસવાને. નવત્ન અપણે કરીએ છીએ ત્યારે સંસ્થાઓની સુવ્યવસ્થા અને લોકોનો આ સંસ્થાઓ પ્રત્યે પ્રેમ એ બે કારણો આપણને આગળ પડતાં દેખાય છે. તેની સાથે સમાજના ધંધારણમાં પણ કંઈક એવું જણાય છે કે જે સમાજના અનુયાયીઓને આવી ઉપયોગી સંસ્થાઓને દાન આપવા પ્રેરે છે. આર્યસમાજના સ્થાપકે પોતાનો મઠ સ્થાપ્યો નથી; એટલે ગાદીના આચાર્યના નિભાવની ખાતર થતું ખર્ચ આર્યસમાજને કરવું પડતું નથી. એમનાં મંદિરોમાં મૂર્તિઓ નથી અને તેથી મૂર્તિઓની પૂજા અને લાલનપાલન અર્થે થતા લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ આ સમાજને કરવું પડતું નથી. આ કારણોને લીધે આર્યસમાજના અનુયાયીઓનું ધર્મને નિમિત્તે થતું દાન કેળવણીની સંસ્થાઓ, અનાથાશ્રમો અને ઉપદેશકોના નિભાવ અર્થેજ વપરાય છે.

મુંબઈ ઇલાકામાં પણ સમાજ તરફથી એક ગુરૂકુળ ખોલવામાં આવેલું છે અને હું અશા રાખું છું કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની ઉક્ત સંસ્થાઓને નમુનેદાર જનાવવામાં સમાજે તન,

મન અને ધનનો જેવો ભોગ આપેલો છે તેવો ભોગ આ મુંબઈ ઇલાકાની આર્યસમાજ આપશે અને એ સંસ્થાનો ઉદ્ધાર કરશે.

સમાજના કાર્યશ્રેણી ચારે દિશામાં નજર નાખતાં પ્રત્યેક મનુષ્યને ખાતરી થયા વિના રહેશે નહિ કે દેશોન્નતિ અને લોકકલ્યાણની એક પણ એવી દિશા નથી કે જેમાં સમાજે પોતાનો ઝુલો ફરકાવ્યો ન હોય. દેશહિતને લગતા પ્રત્યેક પ્રશ્નનો સમાજે ખંત અને ઉત્સાહથી અભ્યાસ કર્યો છે. દુકામાં દેશના અંગેઅંગની ધારિટીથી ચિકિત્સા કરી, નબળા અને રોગિષ્ઠ લાગે ઠાપી કાઢી, નવું લોહી રેડી, દેશરૂપી સમગ્ર શરીરને પુષ્ટ બનાવવાનો પ્રયત્નનીય ઉદ્યમ સમાજે આદર્યો છે. અને જો કે સમાજ રાજદારી મંડળ નથી, તથાપિ રાજદારી હકે પ્રાપ્ત કરવામાં મેળવતી જોઈતી પ્રત્યેક પ્રકારની યોગ્ય હિન્દવામીઓમાં આણવા માટે સમાજે પોતાનું બનતું કાર્યું છે આર્યસમાજે ઘડેલા હસ નિયમોનું ચથાર્થ પાલન કરવાથી હરકેા મનુષ્ય આદર્શ શહેરી બન્યા વિના રહેજ નહિ. અને એવ શહેરીઓ જે દેશમાં ઉત્પન્ન થાય તે દેશના પુત્રો રાજા અને પ્રજા ઉભયની ઉત્તમ રીતે સેવા બજાવવાને યોગ્ય ગણાય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈજ નથી. સમાજના અનુયાયીઓમાં વિચારની સ્વતંત્રતા તથા નિર્ભયતા, કર્તવ્યપરાયણતા તેમજ હાથમાં લીધેલું કાર્ય પાર ઉત્તમતાની ખંત તથા દૃઢતા દષ્ટિગોચર થાય છે. એવા સદ્ગુણો જો અન્ય લાઘવોમાં હોય તો આર્યવર્તનો ઉદયકાળ બહુ દૂર રહે નહિ.

આ ચરોતર પ્રદેશમાં વર્ષોથી આર્યસમાજે સ્થપાવાની શરૂઆત થઈ છે. તે સંબંધમાં કેળવાયલા સદ્ગૃહસ્થોમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉત્કટ ઇચ્છા હોય છે કે આર્યસમાજના પ્રથમ સનીય ગુણોનો

આ પ્રદેશમાં બહેળો ફેલાવો થાય, ને ગરવી ગુજરાતના આ પોગા વિભાગનું દીવાપણું દૂર થઈ તેની જગ્યાએ સમાજના જેવી નિર્ભયતા અને કર્તવ્યપરાયણતાનો પ્રવેશ થાય. આ પરદેશમાં દેહલા દશઆર, વર્ષમાં કેળવણીવિષયક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે અને જનસમાજમાં જગૃતિ આવી છે. તેને આધિક્ષક તેજ અને જુસ્સો મળે તે ખાતર સમાજના જુસ્સાનું અનુકરણ આ પ્રદેશમાં થાય તે મુશ્કેલી યોગ્ય છે. આ વિભાગમાં અજ્ઞાનનો અંધકાર વ્યાપી રહેલો હોવાથી કેળવણીવિષયક હીલચાલોની હજી પણ વિશેષ વિસ્તારમાં જરૂર છે. વહેમ અને અજ્ઞાન કેટલી હદ સુધી જડ ઘાલી બેઠાં છે તેનું હાલમાં બનેલું એક જ ઉદાહરણ આપની સમક્ષ રજૂ કરવાનું હું યોગ્ય વિચારું છું. અહીંથી થોડે દૂર મેહનજ નામે ગામ છે. થોડા સમય પર ત્યાંના કેટલાક સ્વાર્થી અને અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોએ પોતાને ત્યાં આરાસુરથી અંબાજી માતા પધાર્યાની વાત ચલાવી હતી. એ હકીકત સત્ય માની આસપાસના ગામના હજારો લોકો દર્શનાર્થે ઉતરી પડ્યા હતા અને એ બહાને હજારો રૂપિયાનો નિર્થક વ્યય થયો હતો. જોકે એ ઢાંગ ટુંક મુઠવમાં કળાઈ ગયો હતો, છતાં એ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે એવા વહેમોના ભોગ થઈ પડે એવાં નિર્બળ મન આ તરફના લોકોનાં છે અને તેટલાજ માટે અજ્ઞાનનું અગાધ અંધારું દૂર કરવા સાડ કેળવણીનાં કિરણો આ પ્રદેશમાં ફેંકવાની ઘણી જ જરૂર છે. આ સ્થળે જણાવતા મને આનંદ થાય છે કે ચરોતરના કેટલાક કેળવાયલા યુવકોએ “ચરોતર વચ્ચુવેશન સોસાયટી” નામની સંસ્થા થોડો સમય થયાં સ્થાપી છે, અને સંતોષની ધીના એ છે કે બધા વર્ગના લોકોએ શરૂઆતથીજ તેમાં જોડાઈ યથાશક્તિ સહાય આપીને એ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે. આગર

ગામના લોકોએ પોતાની અગ્રેષ્ઠ શાળા સોસાયટીને સોંપી ઉદાર સહાય આપી હાઈસ્કૂલ બનાવવા લે યોજના કરી છે તા માટે તેમને હું આ સ્થળે ખરા અંત કૃતજ્ઞી ધન્યવાદ આપું છું અને આશા રાખું છું કે કેળવણીના પ્રચાર દ્વારા અજ્ઞાન અને વહેમ દૂર થશે, સત્ય ધર્મના સંસ્કાર દૃઢ થશે અને મનુષ્યોનાં જીવન ઉન્નત બનશે.

આ તરફના પ્રદેશનો મોટો ભાગ કોમત ગાવવાડ સરકારની સત્તા નીચે છે. તેઓ નામદાર પોતાની પ્રજામાં જ્ઞાનને પ્રચાર કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો કરે છે. પોતાની પ્રજાને જાગૃત કરવા માટે નામદાર ગાયકવાડ સરકાર તરફથી સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ઉપરાંત પુસ્તકાલયો પણ સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. નાના ગામોમાં વસતી પ્રજાને કેળવણી આપવા માટે ફરતા પુસ્તકાલયો મોટી સંખ્યામાં ફરતા રાખવામાં આવે છે, અને 'ઝીનેમા' દ્વારા જોષક દેખાવો બતાવવાનો પ્રયોગ પણ ચાલુ થયો છે, તે ઉપરાંત ખાસ ઉપદેશકોને ગામે ગામ ફરી બોધ આપવા માટે રોકવામાં આવેલા છે. નામદાર ગાયકવાડ સરકારની પ્રજા-ઉન્નતિ માટેની વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ આર્થિકમાનના ઘણાખગ ઉદ્દેશોને અનુરૂપ છે આવા સુશિક્ષિત, પ્રજાપ્રેમી અને માર્ગ-દર્શક રાજ્યકર્તાના છત્રની શિત્ત છાયા નીચે કેળવણીના આ ગાગ વધતી પ્રજા ખરેખર અહોભામ્ય ગણાવી જોઈએ.

વિવિધ રહેનગરના ન્યાયી અમલ નીચે અગાઉનું ઉલ્લેખિત થઈ પડેલું હિંદ પાણુ એકત્ર થવાનાં અને આ પ્રકારની ધર્મ પરિષદોદ્ધાર પ્રગતિને માર્ગે પ્રયાણ કરવાનાં લે શુભ ચિન્હો દૃષ્ટિર્મર્પદામાં દેખાય છે તેને માટે એ નામદાર સરકારને જ હિંદ આભારી છે. એ ઉપકારનો જલ્દી પુરોષમાં અત્યાર ચાલતા બચકર સુદમાં તન, મન, ધનનો યથાશક્તિ ભોગ

આપી હિંદવાસીઓ કંઈક અંશે વાળે છે, અને એ મહારાજ્ય આ વિગ્રહમાં સત્વર વિજયી નીવડે અને તેની સાથેના આપણા સંબંધ હમેશ માટે ચાલુ રહે એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છે છે.

છેવટમાં અર્થસમાજે દેશોદ્ધયના કાર્યમાં અને પ્રજાને આગળ વધારવામાં ઘણું કર્યું છે, અને લવિષ્યમાં એથી પણ અધિક કરશે એવી સકારણ ઉમેદ રહે છે. જો શાસ્ત્રાર્થ અને ચર્ચાઓમાં કુર્કશતાને બદલે મધુરતા ફાળે થાય, જુના વિચારો સામે વિરોધની ભાષામાંથી તિસ્કારકર્ષક અને અપ્રિય તત્ત્વો એછાં થાય અને અન્યધર્મીઓ સાથે વધારે સ્નેહ અને પ્રાતુભાવથી વર્તવામાં આવે તો આર્યસમાજને પ્રત્યેક ભારતવાસી પૂજનીય ગણી માન આપે એવા અસંખ્ય શુભો તેનામાં રહેલા છે.

આર્ય સમાજની સ્વતંત્રતા અને કૃતબ્યપતાયણતાનો જુસ્સો આર્યાવર્તમાં સ્થળે સ્થળે પ્રાપ્ત થાય એવી અંતિમ પ્રાર્થના સાથે માફ આજનું ભાષણ સમાપ્ત કરતાં આપ સર્વ યાદુઓનો એકવાર ફરીથી ઉપકાર માનુ છું.

૨

કાઠિયાવાડના રાજવંશીઓને

સ્નેહી મિત્રો અને મુરખીઓ,

જ્યારે જ્યારે સૌરાષ્ટ્રની વીરભૂમિનાં યશોગ્ધાન હું સાંભળું છું ત્યારે ત્યારે સગસમી રહું છું. મહા મહિમામય ભૂતકાળનો અને કલંકિત વર્તમાન કાળનો ક્યાં મેળ એસે ?

પ્રભુની ઇચ્છાથી મારાં સદ્ગુણો, કેટલાક મહાગુણો હું પણ તમારા જેવીજ સ્થિતિમાં મૂકાયેલા છું. જૂના લોકની જીવન-પ્રણાલિનો મને અનુભવ છે. બત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળા આ વિશાળ દેશમાં કરોડો દીન જનો ભૂખમરો વેઠે છે તેવી હૃદય-દ્રાવક દશામાં આપણે નમેરા બની પડ્યા રહીએ એ આપણી કેવી અપોગતિ !

પ્રજ્ઞરક્ષકનો હાવો કરનાર આપણે રામચો અને તાલુકા-દારોએ પ્રજા માટે શું કર્યું ? કાઠિયાવાડમાં હાલ જે દશા પ્રવર્તે છે તેથી તો મારું હૃદય કંપે છે. આપણી સત્તા નીચે પ્રજા-સ્વાતંત્ર્ય જેવું શું છે ? આપણી પ્રજા શું સુખી છે ? પરદેશ જઈ આપબળથી ધનસંચાર કરી જીવનનાં સુખસાધનો મેળવનાર લોકો તો એક રીતે આપણાથી સ્વતંત્ર જેવા બને છે, પણ એવા જુજ અપવાદ સિવાય પ્રજાની હાય સાંભળવા આપણે કહી સાચા હૃદયે પ્રયત્ન કર્યો છે ?

દેશમાં ઘેર ઘેર રેંટીયો ફરે, ફરેક જણ ખાલી પહેરે એવો મહાત્મા ગાંધીએ જેલના બારણાથી પણ સંદેશો પાડ્યો છે. તે સંદેશોનો આપણે શો અમલ કર્યો ? આપણે કેટલા રેંટીયા રથાખ્યા ? આપણામાંથી કેટલાએ પ્રજામાં ખાલીનો ફેલાવો કરવાના પ્રયત્ન કર્યો ?

આપણું અને આપણા કારભારીઓનું બુદ્ધિબળ પ્રજાને હુંટવામાં જ ખપી જાય છે. ઘણી બહીનો જડથી નારા કરવાના મહાત્મા ગાંધીજીના ફરમાનનો આપણે શો અમલ કર્યો ? આપણે તો ઘણી દુકાનોના ઇમારતોની વધુ રકમ ઉપજેલી એવાને આતુર રહીએ છીએ, એટલુંજ નહિ પણ પ્રજા ઉપર કેટલાએ ખેડુંદા બુલ્મી કર આપણે લાંબા છે. આપણી તિજ્જ-રીઓ પ્રજાની આબાદીમાં ખાલી ચાય, પ્રજામાં ઘેર ઘેર રેંટીયા

સ્થાપવામાં ખાલી ધાય, એ પવિત્ર સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ વેપારી બુદ્ધિને વશ થઈ રસકનોંધ ધર્મ ચૂકી આપણે પ્રજાલક્ષક બનીએ છીએ. આપણામાંથી ઘણા તો રાજા મટી વેપારી બન્યા છે. રાજા વેપારી બને એ તો કેવળ અધમ દશા સૂચવે છે.

આપણા આ બધા વર્તનમાં સ્વાર્થવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય છે. તે સ્વાર્થવૃત્તિને કારણે આપણે પ્રજાથી અસ્પૃશ્ય બન્યા છીએ. આવી અસ્પૃશ્ય દશામાં પ્રજાવત્સલતા સંભવેજ કેમ? ન્યાં પ્રજાવત્સલતા નથી ત્યાં પ્રજાહિતને પણ ફેટલો અવકાશ ?

ગાંધીજીએ પોતાના જીવનથી શીખવ્યું કે આપણે દેશનું ભણું કરવું હોય તો આપણે નિર્ભય બનવું જોઈએ. આપણે તો કેવળ ભયભીતનું જીવન ગુમારીએ છીએ. આપણે આપણા ઘરખાર, વાડી વજાફા, મોજશોખ એવા તે શાને મોંઘા કરી દીધા કે જે સાચવવાને આપણે આટલા દીન બનવું પડે છે ! મૃત્યુને પણ ઓશીકે મૂકી નિરાંતે સૂઈ જનાર આપણે નિર્ભયતાને અભાવે એવા તો ખુશામતીયા બન્યા કે આપણે મનુષ્યત્વ પણ ખોઈ બેઠા, અને આજે આપણી જાતને ગુલામ બનાવી મેલી છે.

મિત્રો અને સુરખીઓ ! હું આપને ઉપદેશ આપવા કે કટુભાવથી આપની ટીકા કરવા બેઠો નથી. પણ જે હીન દશાથી આપણે પીડાઈએ છીએ તેમાંથી છૂટકારો મેળવવા મારા હૃદયનો કકળાટજ ફક્ત જણાવું છું. તેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ આજ છે:—

૧. આપણે નિર્ભય બની પ્રજાના હિતમાંજ મન્યા રહેવું. પ્રજાનું હિત તેજ આપણું.

૨. તે હિત ઘેરઘેર દેડીયા સ્થાપવાથી સાધી શકાશે.

૩. તે હિત જાતે ખાદી પહેરી પ્રગમમાં ખાદીને દેવાને
ધ્યાથી સાધી શકાયો.

૪. તે હિત પ્રગમમાંથી હાડની જાદીનો સદતર નાગ કર-
વાથી સાધી શકાયો.

આજ માર્ગે આપણે મુખી ચમ્રું, પ્રગમે મુખી કરીશું,
અને જે મહાત્માએ કાઠિયાવાડની પવિત્ર ભૂમિની કુખે જન્મ
લઈ તેને તિર્યભૂમિ બતાવી તેણે આરંભેલા ધર્મયત્રમાં આપણે
આપણે હિસ્સો આપી શકીશું.

હયાણુ પ્રભુ તમને પણ એવીજ શ્રદ્ધા આપે એવી
મારી પ્રાર્થના છે.

"નવજનન" -

શ્રી. આપનો સ્નેહાધીન,

ક ધિવાપાઠ અંક

ગોપાળદાસ અંબાવીદાસ દશાઈ

તાલુકદાર, સહ સંકળી.

૩

મારા પાટીદાર જ્ઞાતિબન્ધુઓ પ્રત્યે.

ગુજરાતની મહારાજા આણંદમાં બરાચ તે વખતે પાટીદાર
કેમનું શું કર્તવ્ય છે તે મારા હૃદયમાં સતત રમ્યાં કરે છે.
પણ તે હું કેમને કહું ? શી રીતે કહું ? કહીને પણ શી આશા
રાખું ? આવા નિરાશાજનક ઉદ્ગાર પણ હૃદયે કહ્યા ! છતાં
જે આશાવાદે મને આ લોકમાં નાખ્યો તે આશાવાદે મને
મારા જ્ઞાતિભાઈઓને કાંઈક કહેવાને પ્રેર્યો.

મારી સ્થિતિ કહેડી છે, તે હું સારી પેઠે સમજી છું. હાલ

મેં ગ્રહણ કરેલ જીવન સંબંધે આખી કોમમાં ઘણી ચર્ચા થાય છે, એની મને ખબર છે. “તમે ઉતાવળ કરી છે” “અતિ હિંસાકુને આધીન થઈ ગાદી ખોવાનું ભ્રમ મલકે છે.” એવા પ્રેમભર્યા ઠપકા પણ મને મળ્યા છે. કેટલાક એમ પણ માને છે કે:- “શું કરે? કસાઈ પડ્યા છે! હવે શું મેં લઈને ખસી જવાય?” આ બધા તર્કવિતર્કમાં હું પ્રેમ સિવાય કંઈ જોતો નથી. આવા પ્રેમનો મને તો શો અધિકાર? મેં અગર મારા વડીલોએ પાટીદાર કોમની એવી શી સેવા બજાવી છે કે જેથી હું આટલા પ્રેમનો અધિકારી બની શકું? મારા વડીલોએ કોમની જુજ સેવા બજાવેલી તેના બહલામાં આટલા બધા પ્રેમનો મને શો અધિકાર? હું મારી અને મારા વડીલોની ખાતહાની પાટીદાર કોમની સેવા બજાવીને પુરવાર કરવા માશું છું. અસહકારની મહાન અને પવિત્ર લડતમાં હું પણ એ જ હેતુથી. હિંદુ માતાની સેવામાં પાટીદાર કોમની સંપૂર્ણ સેવા થઈ શકે એમ છે. પાટીદાર કોમ એ ખેડુત વર્ગ છે-જમીનદાર વર્ગ છે. તેનો મુખ્ય આધાર જમીન છે. વ્યાપાર કે નોકરી એ તો ચાર કિવસનું આકરણ છે વતન તો જન્મારાનો ચાટલો છે. એટલે તે વતનના ઉદ્ધાર માજ પાટીદાર કોમનો ઉદ્ધાર છે. બીજા દેશોમાં ગમે તેવા લિંગ સંજોગો હશે પણ હિંદુસ્તાન જે ખેતીનો મુલક છે અને જેની વસ્તીનો એ શી ટકા ખેડુત વર્ગ છે, તે દેશની રાજકીય હિલચાલ સાથે બીજા વર્ગ કરતા ખેડુત વર્ગને વધારે નિસ્થાત છે. પાટીદાર કોમનો ઇતિહાસ પણ એ જ કહે છે. પાટીદાર કોમે જે જાડો જલાલી મેળવી છે તે વેપારી બુદ્ધિથી નહીં પણ ઉદાર બુદ્ધિથી-આત્મભોગની વૃત્તિથી. બ્યારે બ્યારે દેશમાં-યુગસતમાં રાજકીય વિપ્લવ થયેલા ત્યારે ત્યારે પાટીદાર કોમે જે પ્રમાણમાં

જોખમ વહોરેલાં તે પ્રમાણમાં તેમની હાલની જાહાજલાલી ટકી રહી છે. આવી અલ્પ બુદ્ધિના હિસાબે હું આ લડતમાં જોડાયો. મારી કોમનું કલ્યાણ કરવાનો સારમાં સારો રસ્તો મને એ જ લાગ્યો અને તે મેં મર્વસ્વના લોગે પ્રકુણ કર્યો. આમાં કેટલાકને મારી મતિ વિપરીત હોવાનું જણાય છે. કેટલાક સ્નહી-ઓએ મને બેધડક કહી દીધેલું કે તમે પાટીદાર કોમનું સત્યાનાશ વાળવા બેઠા છો. પાટીદાર કોમ મિથ્યાલિમાનથી સડે છે. મોજશોખથી જર્જરિત થઈ છે, અંદર અંદરના કળ્યાણી પોતાનો ક્ષય કરી રહી છે. જુઠો ડોળ, ખુશામત, ભીરૂતા, અને ખુરી રૂઢીઓમાં સંઘોવાઈ ગયું છે. તેવા અંશવાર્ણ પાટીદાર કોમનો નાશ થાય તોજ જે શેષ રહે તે પવિત્ર અને વિશુદ્ધ રહે. એ પવિત્ર રહેલ શેષ ભાગથી પાટીદાર કોમનો સૂર્ય આ સંસારમાં તપે, નહીં તો જલે દિવસે જેમ રજપૂત મટી ધારાળા થયા તેવી જ રીતે પાટીદાર મટી હલકી દશામાં જાય. મારા બંધુઓ, બનવું બનવું પ્રભુના હાથમાં છે, મારી તો પ્રમાણિકપણે એ જ ઇચ્છા છે. તે ઇચ્છાની ખાતરજ જેને મારા કેટલાક મિત્રો મારો નાશ કહે છે તેને હું નોતરી રહ્યો છું, કારણ કે મને ખાતરી છે કે ધર્મનો દાણો જમીનમાં કહોવાઈને પોતાનો નાશ કરે તોજ ખીજા સંકટો દાણા પેદા થાય. તે પોતાની જાન સંભાળે તો એકપણ ખીજા દાણા થાય નહીં, પણ ઉલટું ઉપેઈ તેને પણ ખાઈ જાય. મને કાળરૂપી ઉપેઈ ખાય તેના કરતાં પાટીદાર કોમના ઉદ્ધારની ખાતર હું ખવાઈ જઈ તેમાં હું મારૂ મહદ્દ ભાગ્ય માનું છું.

આ તો મહેં મારી અંગત વાત કરી. પણ તેમાંજ મારો બધો મુદ્દો આવી જાય છે. મારા ઉપરના વિચારથી તમને એમ

લાગ્યું હોય કે હું દિવાનો નથી બન્યો-મૂર્ખ નથી બન્યો, તો તમે પણ મને મારા ધર્મકાર્યમાં મદદ કરો. તે મદદ તમે દેશની મહાસલાના ફરમાન મુજબ વર્તવાથી કરી શકશો. આણંદમાં જે રાજકીય પરિવર્ત આવતા અકવાડીયામાં ભરાય છે, તેમાં તમે કુટુંબસહ પધારી તેના આદેશને શુદ્ધ ભાવે જીલો-તે પ્રમાણે વર્તો. આપણી જેતીમાં 'તમ્બાકુ' પકવવામાં જેટલો રસ લઇએ છીએ તેને બદલે કપાસ પકવવામાં તેટલો રસ લેતા થાઓ, ઘેરઘેર રેંટીઆ શરૂ કરો અને ખાદીથી-આપણાં લાઇબ્રેરોના પવિત્ર હાથે કંતાયેલી શુદ્ધ ખાદીથી-આપણાં બધાં બ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કાર્યો ચલાવો; તોજ આપણા સાધુચરિત્ર નેતા મહાત્મા ગાંધીજી જેલની બહાર આવી આપણી સમક્ષ ઉભા રહેશે. આખું ગુજરાત આપણી પવચે આવે છે, તે સમયનો આપણે લાભ નહીં લઇએ, પરિપક્વના કાર્યને આપણે પૂર્ણ ઉત્સાહથી નહીં ઉપાડી લઇએ, તો આપણા જેવા નગણા કોણ? આપણા જેવા આત્મ-દ્રોહી કોણ?

વળી પાટીદારસભા પણ ભરાવાની છે. પાટીદાર કોમની અમાપ સેવા કરનાર શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઈ અને વલ્લભભાઈની કહર પાટીદાર કોમ હજી સુધી નથી કરી શકી તે આપણને શરમાવા જેવું છે. હું તો માનું છું કે પોતાના સર્વસ્વના ભોગે તે લાઇઓએ પાટીદાર કોમને જગતમાં ઓળખાવી છે-દીપાવી છે અને તેવો વિશુદ્ધ ઘાબલો પાટીદાર કોમના આજસુધીના ઇતિહાસમાં હોય એમ જણાતું નથી. તેવા દેશભક્ત લાઇઓને માન આપીને પાટીદાર કોમ પોતાનું માન વધારશે. આવા પ્રસંગે ફરેક પાટીદાર ઓપુરવે હાજર રહી કોમની કીર્તિ વધારવી.

લગ્ન જેવા પવિત્ર વ્યવહારને આપણે આપણી નીચ વૃત્તિને કારણે અપવિત્ર ઘનાવી રીધો છે. સહૃદય માણસ આપણા લગ્ન પ્રસંગોમાં ભાગ ન લઈ શકે એવા ભુવનની વ્યવહાર આપણે લગ્નના ખડાને કરતાં શીખ્યા છીએ. હું તો માસ અનુભવથી કહું છું કે કેટલાંએ જવા જેવાં લગ્નમાં હું આવા કારણે ભાગ લઈ શક્યો નથી. આવા અનેક કઠંગા રીવાજો સંભળે તો વાટાઘાટ કરી લેવી જ જોઈએ. હાલ કોમ એવી ઈન્દ્રગજમાં ફસાઈ પડી છે કે તેમાંથી નહીં છુટે તો બેનો નાશ તેમાં જ થવાનો સંભવ છે. તે મુક્તિનો રસ્તો પણ આપણે પાટીદાર સભામાં હાજરી આપી શોધી શકીશું.

આમ આપણે આપણો સામાજિક, નૈતિક અને આર્થિક ઉદ્ધાર સાધવામાં આજ્ઞાસ ન કરો. કોમની જે કોઈ સેવા કરે તેને મદદ કરો. તેની વ્યક્તિ તરફ નજર ન કરો. તેણે જે કામ ઉપાડ્યું છે તે પવિત્ર છે કે નહિ, તે કોમને લાભપ્રદ છે કે નહિ એનોજ વિચાર કરી તેને સહુ મદદ કરો.

હું કાંઈ કોમને ઉપદેશ આપવા બેઠો નથી. તેવી શક્તિ મારી પાસે નથી. પણ મારો આત્મા એમ સાક્ષી પૂરે છે કે પાટીદાર કોમે કુદરતના નિયમને તાબે થવું પડશે. દુઃખ વિના સુખ નહિ, તપ વિના સિદ્ધિ નહિ અને ત્યાગ વિના મુક્તિ નહિ. કોમને સુખ-સિદ્ધિ અને મુક્તિ-સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય તો સામાજિક વિષ્લેષમાં સર્વ જાતના ભોગો આપ્યા સિવાય પણ છુટકો નથી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ચબ્દમાં કહું તો આ લડતમાં જો નાશ થશે તો સ્વર્ગ અને કીર્તિ મળશે, અને જો જીત મળશે તો પૃથ્વીનું રાજ્ય મળશે. પાટીદાર કોમને આ જાનનેમાંથી એકનીજ પસંદગી કરવાની રહી. ત્રીજો રસ્તો લયના માર્યા નાશી છુટવાનો છે અને તે તો વ્યંજન માટે છે,

હું તો આશા રાખી જોઉં છું કે પાટીદાર કોમ ક્ષત્રી હોવાનો
દાવો કદે છે તે બંડળ તો કોઈ કાળે નહિ બગવા ઇચ્છે.

સ્વરાજ્ય આશ્રમ, આણંદ,

વૈશાખ વદ ૫, રવિવાર, ૧૯૭૮.

શ્રી. કોમનો સેવક,

ગોપાલકાસ અંગાઈકાસ દેસાઈ.

૪

છઠ્ઠી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ^૧

પ્રતિનિધિ ભાઈઓ અને બહેનો તથા માનનીય મહેમાનો,

કારાગૃહવાસી મહાત્મા ગાંધીજી તથા બીજા દેશભક્તોને
ચાક કરી ફિંદના ધર્મશુદ્ધના આ કુટોક્તીના પ્રસંગે સ્વાગત
મંડળ તરફથી તેમજ આણંદ તાલુકાની સમગ્ર પ્રજા તરફથી
આપ સૌ બહેનોને અને ભાઈઓને આવકાર આપતાં હું કૃતાર્થ
થાઉં છું. ઉનાળાની ઋતુ અને તેમાં વળી આ વર્ષે લગ્નસરામાં
આમ પ્રમતું વિશેષતઃ રોકાણ હોવાં છતાં જે સંયોગોમાં આ-
પણે દેશ અત્યાદે પસાર થાય છે તે જોતાં આ બેઠકને સત્વર
બોલાવવાનું ઉચિત લાગ્યું છે.

આ છઠ્ઠી બેઠકની પૂર્વજ પાંચ બેઠકોનો સત્કાર કરવાનું
ભાગ્ય જીલ્લાના પ્રસિદ્ધ અને શહેરી સ્પર્શોને પ્રાપ્ત થયેલું છે.
અમારા જીલ્લાના મુખ્ય સ્થળ નડીયાદે એ અનુપમ સેવાનો
ભાગ અત્યાર પહેલાં લીધેલો છે. આ પહેલોજ પ્રસંગ છે કે

૧ સ્વાગત મંડળના પ્રમુખશ્રેયી આપેલું ભાષણ.

એક તાલુકાને સમગ્ર ગુજરાતની પરિષદ બોલાવવાનું માન મળે છે. અસહકારની આપૂર્વ જાગૃતિ પછી એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે દેશના કાર્યોનો નિર્ણય કરવામાં અગર તો દેશના પ્રસંગોનો સત્કાર કરવામાં શહેરી અને સુધરેલી પ્રજાની હા-શાહારમાં ઉભી રહી શકે એટલી લાયકાત આમ્ય પ્રજા પ્રાપ્ત કરવા લાગી છે અને ભાવિ ગુજરાતને આમંત્રણ આપવાનું માન ગુજરાતનો એક નાનામાં નાનો ખુલ્લો પણ પ્રાપ્ત કરે તો એ મગરૂર થવા જેવી બીના લેખાશે.

અમારા તાલુકામાં મોટાં શહેરો નથી, છતાં જાહેર જીવનમાં કે પ્રજાના ઓજસમાં અમારો તાલુકો ગુજરાતના બીજા તાલુકાઓથી પાછળ રહ્યો નથી. બેએક વર્ષો પહેલાંના આપણા મહત્વના વિચારો અત્યારે બદલાઈ ગયા છે અને નવા પ્રકાશની દૃષ્ટિએ જોતાં અમે નિરાશ ન થઈએ એવાં તત્વો અમારા તાલુકામાં હયાતી ધરાવે છે. એક 'એડુત અને વધુકર' ના સૈનિક થવા માટે અમારા તાલુકાની લાયકાત અમે સંકેતે સાબીત કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં છીએ. ગુજરાતના જીવનમાં અમારા તાલુકાએ ઠીકઠીક લાગ લગ્યા કર્યો છે. એકા જીલ્લાની સત્યાગ્રહની લડતમાં અમારા તાલુકાનો ફાળો સંતોષકારક હતો. હિંદના રાજકીય જીવનના ધીર અને સાચા સેવક શ્રીયુત વિકૃલભાઈ પટેલ અને ગુજરાતના ગાંધીજીના જમણા હાથરૂપ શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલને જન્મ આપવાનું માન અમારા તાલુકાને છે. ગુજરાતની રાજકીય પરિષદોના છ પ્રમુખોમાંથી ત્રણ જેટલા પ્રમુખો અમારા તાલુકાની ભૂમિએ પૂરા પાડ્યા છે. એ અમારો તાલુકો છે કે જેને ભારતના ધર્મક્ષેત્રરૂપ અનુપમ બારડોલીથી બીજા નંબરનું માન સામુદાયિક સંવિનયલંગની તૈયારી કરવાની પરવાનગી આપીને ગુજરાતે આપ્યું હતું. અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં

અમારો આંક શુજરાતમાં ઉતરતો નથી. ગાંધીજીની દેશસેવાની વીરહાકનો જવાબ અમે યથાશક્તિ આપતા રહ્યા છીએ. ધારાસભાનો બહિષ્કાર અમારા તાલુકાએ સમગ્ર દેશની સાથે લગભગ સંપૂર્ણપણે કર્યો હતો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં ચરેતર એજ્યુકેશન સોસાયટીની શાળા, કરમસદ અને ચોડનાં રાષ્ટ્રીય વિનયમંદિરો જેવી લગભગ બધી પ્રતિષ્ઠિત શાળાઓએ રાષ્ટ્રીયત્વ સ્વીકારેલું છે. ટિળક સ્વરાજ ફાળો અને મહાસભાના સભાસદોમાં રાષ્ટ્રીયા અને ખાદીના પ્રચારમાં તેમજ ખાદીની ઉત્પત્તિમાં શુજરાતના અન્ય તાલુકાઓની આગળ નહિ તો હારો-હારમાં તો છીએ. મહાસભાના બંધારણની ડાળીઓ પણ અમારા તાલુકામાં ફીક ફેલાયેલી છે. અને છેક છેવટે કાયદાનો સવિનય-લંગ કરવાના હેતુથી જમીન મહેમુલ અટકાવવાના ટુંકા પ્રયોગોમાં પણ અમારા તાલુકાએ ઉજ્જવળ ભાગ લેજોયો છે.

આ અમારી ઉગળી બાબતોનો ઉલ્લેખ કરતાં સખેદે મારે જણાવવું જોઈએ કે અમારી વિષુપ પણ ઓછી નથી. અહિંસા ધર્મનું પૂરું પાલન થઈ શકે એટલી આત્મસંયમ પ્રદર્શિત હોવું અમે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં અમારાથી હોવું નહોતું જ કાર્ય થયું છે. શિરને સારે શિરછત્રને ઉતારનાર અને પાધડીને શિરછત્રથી જરા પણ ઓછી મહત્તા નહિ આપનાર-પાટીદાર કેમે પાધડી ઉતારી ગાંધી ટોપીનાં મત ધારણ કર્યાં છે; છતાં તેમના શિવ જેટલું તેમનું સર્વોચ્ચ દીપ્ત્યું નથી. સ્ત્રીઓનાં હૃદય બદલવામાં પણ અમે વધારે ફળીભૂત થયા નથી. હજુ અમારા કેટલાએક ગામોમાં મહાસભાની સંસ્થાઓ ઉભી કરવાની રહી છે.

આવા શુભદોષવાળી પ્રજાને આંગણે આપ અનેક મુશીબતો વેડીને પધાર્યા છે. શુજરાતનું ગૌરવ આપણા હાથમાં છે.

આપણા નિર્ણયો પ્રત્યે ગુજરાતની પ્રજા તરફથી દુઃખે ભરેલી છે. આ પરિપક્વને ચર્ચા-પરિષદ બનાવવી કે સુદ-પરિષદ, એ આપણા હાથમાં છે. અસહકારના મંત્રનો પ્રથમ ધ્વનિ કરનાર ગુજરાતીઓને ચર્ચા કરવા જેવું શું રહે છે ! જે ગુજરાતે કલકત્તાની મહાસભા પૂર્વે અસહકારનો ટંકાર કર્યો હતો તે ગુજરાતનો આત્મા હજી સુધી સશયમાન હોય એમ હું માનતો નથી. અસહકારના કાર્યક્રમમાં દેરફાર કરવાના ભયુકાર વાગે છે. જો ગુજરાત એમ માનતું હોય કે પ્રજામાં માલમ પડતી નિરાશા, એ અસહકારના ક્રમના અધુરા પાલનને આભારી છે, નહિ કે અસહકારના સ્વરૂપને-તો આપણે આપણા નિશ્ચયને વધારે બલવાન બનાવવા માટે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કરવું જોઈએ કે મહાસભાના કાર્યક્રમને આપણે અનન્ય બક્ષિથી અને યોગ્ય શક્તિથી પાર ઉતારીશું.

આપણે હવે સરકારના વલણ તરફ જાગર તો સરકારની મહેરબાની તરફ દુર્લક્ષવાન થતા જઈએ છીએ અને આપણા પોતાના પગ ઉપર રહેતાં શીખ્યા છીએ; છતાં આપણી શક્તિને તાગ કાઢવો જરૂરનો છે આપણે આપણી બકાઈને ત્યાજી જોઈએ, તેમજ આપણી નિરાશાને પણ ત્યાજી જોઈએ. ગયા વર્ષમાં આપણી અગૃતિ અપૂર્વ થઈ એવું સર્વ બાબતોમાં આપણી સાથે સંમત નહિ થનાર ભારતભૂખલ પંડિત માલવીયાજીને અને મર્વ બાબતોમાં આપણા વિરોધી નામદાર શાસ્ત્રી-આરને પણ કળુલ કરવું પડ્યું છે. અનેક વર્ષોથી માત્ર વચનો આપવામાં શૂરીપૂરી અને પ્રજાને બીનવક્ષાદાર બનેલ નોકરશાહી પ્રત્યે બીનવક્ષાદારી આપણે જાહેર કરી દીધી છે. હિંદની સંસ્કૃતિને હણનાર અને કેવળ પરદેશના વેપારને પોષનાર રાજતંત્રને છૂવના જોખમે પણ ઉથલાવી નાખવા આપણે

“ જોઈ બાવો ” પૂકાર્યો છે. પોતાના હેતુ સાધી લેવા આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત આગળ ધરનાર ઈન્દ્રિયનો ઠાંગી ખરડો આપણે ઉઘાડો પાડ્યો છે. હિંદ હિંદને માટે, કે હિંદ પરદેશને માટે એનો સદાને માટે સુંઢર કડચો લાવવા આપણાં હૃદયો તીવ્ર બન્યાં છે. હિંદનાં અનુપમ સાધનો લેન્ડેશાયરની દોલતવૃત્તિને પોપે કે આધિવ્યાધિથી પીડાતાં આ હુરીઆળી ભૂમિનાં રંક સંતાનોને પોપે, એ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવા આજ હિંદની જનતા એકપગે યઈ છે. રૂપમાં, રંગમાં, ઢંગમાં, ખાત્યાર અને વિચારમાં હિંદની નિરાળી વિદેશી નાકરશાહી હેંદની નેતા અને કે દેવાંશી ગાધીજી જેવા હિંદના ગરોબાના બેહી, એ સવાલને આજ દુનીઆની આલમ આગળ આપણે ધર્યો છે. થોડાની આસુરી સંપત્તિઓ વધારવા માટે જીવનનો નિર્વાહ ચલાવવો ઘટે કે અનેકની દૈવી સંપત્તિ વધારવા, એવા એવા અનેક સિદ્ધાંતોને આપણે હિંદના હૃદયમાંથી હલમલાવી હિંદની અને સારા જગતની દૃષ્ટિમાં મર્યા છે.

આલું ધ્યેય સાધવા કયું શસ્ત્ર સજવું, એનો પણ આપણે નિશ્ચય કર્યો છે. પશુખજા સામે આત્મખજાની આપણે રચધા ચલાવી છે. હારનાર અને જીતનાર બન્નેનું સત્યાનાશ વાળનાર પશુખજા મદાન છે કે હારનાર જીતનાર બન્નેનું શ્રેય શાધનાર આત્મખજા, એની કસોટી આજ આપણે જગતને આંગણે ધરી છે, એટલુંજ નહિ પણ એ કસોટીનું પાલન કરવા માટે વૃદ્ધ મોતીચાલજીથી માંડીને આખ્યભાષામાં કહીએ તો જેને મૂંઝનો દોરો પણ નથી ફૂટ્યો એવા શ્રી૦ દેવદાસ મુખીના વીથ હજાર જેટલા હિંદના પેનોતા પુત્રો અને પુત્રીઓએ પરદેશી સરકારના કરાગૃહવાસો સ્વીકાર્યાં છે, છતાં

આપણા યુદ્ધનો હજુ પહેલો હપ્તોજ પૂર્ણ થયો છે. અતિ તીવ્ર વેગવાન મહાનદના પૂર જેવા જોમવાન આપણા પ્રથમ વિશ્વક્રમાં આપણે હાર્યા છીએ કે છુટ્યા છીએ, એ તો ચોરી-ચોરા જેવા કિટસા કળુલ કરતા છતાં પ્રગ્નના ખ્યારા ગાંધીજી અને બીજા અનેક નેતાઓની ધરપકડ વખતની લોકોની સહનશક્તિ જવાબ આપશે.

આ એક યુદ્ધ છે. આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. છતાં આપણે અધીરા બનવું પણ ચોક્કસ નથી. આપણી પ્રાપ્તિ ઘણી વધી છે છતાં આપણી ત્રુટીઓ ઘણી છે. ગયા હતામાં ઉત્પત્ત થયેલ નવજીવનને આપણે ધીર, વીર અને શાન્ત બનાવવાનું છે. આપણો આત્મલોગ વધ્યો છે, છતાં અસહયોગીને દીપાવે એટલો નથી. જ્યાં સુધી આપણે વિદુષી બીસેન્ટ કે નામદાર શાસ્ત્રીઆરનાં હૃદયોને પીગગાવી શક્યા નથી ત્યાં સુધી આપણા પ્રેમના ખાક અધુરા છે. જ્યાં સુધી આપણા મુસ્લીમ બિરાદરીના એક નાના પણ વગવાળા વિભાગના દીક્ષમાં એવું સાબીત નથી કરી શક્યા કે હિંદુ-મુસલમાન-શીખ-પારસી-ખ્રીસ્તિ-ચાહુદી એકતા માત્ર અહિંમાંથીજ ઉદ્ભવી શકે ત્યાં સુધી આપણાં ઐક્ય ઉપર વજ્રલેપ થયો નથી. જ્યાં સુધી આપણા વકીલ, વેપારીઓ, સિપાહી, શાહુકાર અને પ્રગ્નનો પૈસો પ્રગ્નવિમુખી વમળમાં ડુબાવતા આપણા દેશબંધુઓના દિલમાં ક્યાલાદ અને શ્રદ્ધા ઉત્પત્ત કરી શક્યા નથી ત્યાં સુધી આપણું સુખસ્વરાજ્યના નૈતિક ધર મળજીત બન્યા નથી.

એક તરફથી આપણું ધ્યેય ઉચ્ચ છે, અને બીજી તરફથી આપણી શુદ્ધામી ઉડી છે, એટલે આપણા ધ્યેયે પહોંચતાં પહોંચતાં આપણને થાક લાગે છે, અને પરિશ્રમિત બનેલા

આપણે અધીરા બનીએ છીએ. રણાંગણે ચઢેલ પ્રત્યેક ૨૪-પુત-અને જે દરેક સિદ્ધાંતવાદી સ્ત્રીપુરુષમાં ગુપ્તતાઈનો વાસ છે તે બેચ રસ્તા જોઈ શકે છે — જીતવું કાં ખપી જવું. હાર એને કદી હોતી નથી. આ પ્રેમયજ્ઞમાં કા તો પારંગત થવું, નહિ તો તેમાં લક્ષ્મીભૂત થવું એ જ સ્વદેશલક્ષિતનો માર્ગ છે. અનેક વિધોએ તપાવેલ લોકમાન્ય ટિંકાકનો આત્મા છેવટ સુધી ડગ્યો નહિ, તેવી રીતે મુંબાઈ કે ચૌરીચૌરાના ક્રિસાથી દુ ખી થતા છતાં પણ હિંમત નહિ હારતાં આપણા વિગ્રહના ખીજા હુસાના મંગળાચરણરૂપ આ પરિપક્વમાં ગુજરાતને કંવી રીતે દોરવું તેનો વિચાર આપ સૌને કરવાનો છે.

મારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે જો આપણે મહાત્મા ગાંધીજીને વ્યાપક અભિનંદન આપી શકીએ, તો તેમાં આપણુ અખિલ કર્તવ્ય સમાવી શકીએ મહાત્મા ગાંધીજી, એટલે ગુજરાતનું અનેક વર્ષોનું મંચિત ક્ષયેયુ તપોબળ, એવા તપેશ્વરીને અભિનંદન આપવાની આપણે હિંમત કરીએ તો તે સ્તુત્ય પગલું ભરતા પહેલાં આપણે ઘણું જ વિચાર કરવો જોઈએ. કર્મની મૂર્તિને વાણીના અભિનંદન ન જોએ. મર્વદેશી પ્રવૃત્તિવાળાને એક વસ્તુ અધુરી લાગે. ગુજરાતના ગૌરવને મહાને માટે અમર રાખનાર આ ધર્માત્મામાં પ્રાદ્યલોનું જ્ઞાન અને ત્યાગ દીપી નીકળ્યાં છે. ગુજરાત એટલે જગતે આત્મ-લોગ અને માત્ની ગમગણુ ખીલવે તેટલે જગતે તે મહાત્મા-જીને અભિનંદે સેવાભારી અને સ્વાર્થત્યાગી નરો રાષ્ટ્રીય દેવવણી, ગૌરવી ભાવના અને ઉચ્ચગામી ચાગિય ખીલવે તો મહાત્માજીનો આ મા ગુજરાતનું અભિનંદન ઝીંચે. મહાત્માજી એટલે શાત્ર મૌન્ય અને નિર્ભયપણું, ત્યારે ગુજરાત અંગ્રેજ બધુથી મારીને અમલુચોગના કદા વિરોધીને અભયપદ આપે,

તોડવી પડશે. આમ વ્યક્તિ વ્યક્તિના સ્વાર્થને, અહિંસા ને પરમાર્થમાં પીગળાવી ધાર્મિક એકતાને પ્રાપ્ત કરી શકશે. ત્યારે અહિંસાના અમોઘ શસ્ત્રને સર્વાંશે ઉપાડી શકશે. આવી શક્તિ આવી નહોતી માટે જ બારડોલીમાં સવિનય ભંગ મુલતવી રહ્યો હતો. આપણા યુદ્ધની સામગ્રી તૈયાર નહોતી. આપણા કિલ્લા અમરાયા નહોતા, આપણા સેનિકો શત્રુબદ્ધ નહોતા માટે બારડોલીના પ્રસિદ્ધ ઠરાવો થયા હતા. હું તમારી જેલ જવાની તીવ્રતા અભિનંદુ છું, પણ સવિનયભંગના અલૌકિક શસ્ત્ર ઉગ્રમવા ઉમંગી હો તો બારડોલીનો કાર્યક્રમ પાર ઉતારો.

ધારાસભાની વાત તો ગુજરાતે પડતી મુકવી જ પટે છે. અરકારની ધારાસભાફી ઉચ્છિદ્ર અન્ન હવે ગુજરાત ન આરોગે સ્વરાજ્યની પાર્લામેન્ટના ઉમંગીઓ હવે સરકારના ફંદમાં નહ ફસાય. બારડોલીના ઠરાવ પ્રમાણે આપણી જેટલી શાળાઓ રાષ્ટ્રીય બની છે તેને આદર્શ બનાવવા પ્રયત્નવાન થાઓ. પ્રત્યે શાળાને પૈસાની જરૂર છે. આપણા વિનયમંદિરો, અરે! આપા કુમારમંદિરો એ આપણી દોલત, દાન અને મોટાઇનાં મંદિર બને. અધ્યાપકનો ઉત્તમ વર્ગ આ અરકારશાહીના તત્ત્વ ની નાશ પામી ગયો છે. શિક્ષક પામર બની ગયેલ છે, આપા અધ્યાપક વર્ગમાં મહત્તા, સેવા અને પ્રતિષ્ઠાનો પ્રાણ પુરો. રાષ્ટ્રીય શાળાઓ આપણા સદ્ગુણો આપણા વચ્ચે હયાતિ આવી છે તેને પ્રાચીન તપોવન તુલ્ય પવિત્ર, તાલીમબદ્ધ ન તેજસ્વી બનાવો. વળી બાદી એ તો મહાત્માજીની અંતિ આરા, એ તો આપણા દેગના ભૂખ્યાનુ લોગન ગયે. આપણે બાદી ઉત્પન્ન કરી અને વાપરી પણ બરી પણ રે મંત્રની સમજણ અધુરી રહી. બાદી આ સમયે કોઈ સામ

કપડું નથી, કે એક કપડાની માફક આપણે એની કુમાર કે સસ્તાઈ ઉપર વિચાર કરીએ. એ તો આજ આપણું પાપ ધોનારી પવિત્ર ગંગા છે. આપણાથી ખનતા પ્રયત્ને એને સસ્તી કરીએ, સારી કરીએ, કળાવિહીત કરીએ, પરંતુ આપણી પ્રધાન ભાવના તો એ હોવી જોઈએ કે ખાલી આપણા દેશને મુક્તિ આપનાર મહાન્ શક્તિ છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં હજુ આપણા મેટા ભાગના મનને રૂઢીના બંધનમાંથી મુક્ત કરી શક્યા નથી. દેશરોના કંકામ આપણે નિવારી શક્યા નથી અને આવા ક્લેશમય જીવનમાંથી મુક્તિ મેળવવાની લગની આપણે લગાડી શક્યા નથી. આ બધા કાર્યો જો આપણે કરવા હોય તો આપણે મહાસંભાલુ બંધારણ શુભરાતના ખુલાખોયરા સુધી લંખાવવું જોઈએ. સ્વરાજ્યનાં યાજુર્ની જ્યાં આપણે સમગ્ર શુભરાતમાં પાઠ્યવી જોઈએ. તેને માટે આપણે પૈસા જોઈએ, સાચા સૈનિકો જોઈએ, ભાવિક નેતા જોઈએ. ઉપર્યુકત બાબતમાં આપણે કેટલું અને કેટલી મુશ્કેલીમાં પાર ઉતારીએ એનો વિચાર કરવા અનેક કષ્ટો આપીને આજ આપને અમારા આંગણે ઘેલાવ્યા છે. આપણામાં મતભેદ હોવાનો સંભવ છે. મતભેદ એ આપણી નિર્બળતા નથી પણ આપણી સ્વદેશભક્તિની લગનીની નિશાની છે. પણ આપણે ઘોડા આગળ બાંધી ન ધરીએ, એની સાવચેતી રાખવાની છે. જો એ સાવચેતી રાખી આજ આપણે શુભરાતના આત્માને બાળવાન બનાવવાની પહેલ કરી આપીએ તો આપણી પરિપૂર્ણ આ મહાન મેળાવડાને સાર્યક કરીએ.

એકજ બીજી વાત, અને હું માફ કુચન સમાપ્ત કરીશ. અતઃકાળની ભ્રમણામાંથી પરદેશીઓ અને ભુક્ષા પડેલા કેટલાક આપણા દેશી લાઈઓના ખુલાસા રૂપે આપણે આ બ્યાખ્યાનપીઠ

મિત્રો ! એક દરખાસ્ત તરીકે હિંદના પ્રાચીન સંસ્કૃતિના જે વિચારો મેં પૂર્વે શ્રી મોતીલાલ અમીન પાસેથી મેળવ્યા હતા, તે પ્રમાણે હું મારી સૌથી મોટી ફરજ એ માનતો કે મારે મારી પ્રજાનું તનમનધનથી કલ્યાણ કરવું.

પ્રજાની સેવા કરતી એ સૌથી શ્રેષ્ઠ ફરજ માનવનાર દરખાસ્તને આ સંસ્થાનના નીચે આજી આજ નહિ આવે એવું હું માનનારો હતો; અને મારા મુરખી હોવાનો દાવો કરનાર બ્રિટિશ અધિકારીઓની વાજબી સલાહ પ્રમાણે વર્તતો. પરંતુ સંસારના મોહમાં આકર્ષાઈ જનાર પામર જીવને અનુભવ થયે સંસાર જેમ કપરો માત્રમ પડે છે, તેમજ નોકરશાહીના છત્ર નીચે સ્વમાનપૂર્વક સેવા કરવાની ઇચ્છાના મને મારી ધારણા કરનાં ભુલગ અનુભવ થયા જેઓ મારા મુરખી હોવાનો દાવો કરતા તેઓ ખરું જોતા, મુરખીપણાને નામે મારા ઉપર ઉપરીપણું ભોગવતા. મહાન શહેનશાહનો નાનકડો મિત્ર હોવાનું ગૌરવ હું ધારણ કરતો હતો. પણ મને ધીમે ધીમે માત્રુમ પડવા લાગ્યું કે મારી પ્રતિષ્ઠા નોકરશાહીએ શહેનશાહના નોકરનાં પણ નોકર જેવી કરી નાખેલી હતી. ત્યાં સુધી મારી પ્રજાનું શ્રેય સાધુ ત્યાંસુધી હું ખરેખર વફાદાર રહું એવું સમજનાર મને અનુભવ થવા લાગ્યો કે નોકરશાહીની ડીક્ષનેરીમાં વફાદારીનો અર્થ તદ્દન નિરાળો હતો. તેમની ગમે તે ઇચ્છાને હું સ્વીકાર કરું તોજ વફાદાર ગણાઉં એવો અર્થ તેમજ પોતાનો અર્થ સાધવા કરી દીધો હતો. પ્રજાનું કલ્યાણ સાધવું એ તો આ તંત્રમાં મારી માત્ર ગૌણ લાચકાતજ ગણાય, અને નોકરશાહીની મારા પોતાના ઉપર દોર ચક્રાવરણની ગેરવાજબી રૂતિને પોષ્યા કરવી એ મારી પ્રધાન લાચકાત લેખાય; અને

એ જો હું ન કરી શકું, પછી મારી પ્રજાનું ગમે તેટલું ભડું કરતો હોઉં, મારું વ્યક્તિ તરિક્કેનું ચારીય ગમે તેટલું ઉચું હોય, તોપણ હું બીનવશદાર હરું. હું દરબાર હોઉં કે મોટા ભુવનપતિ હોઉં પણ તમારી માફક મારી માતૃભૂમિની મને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે સેવા કરવાની જો હું ઇચ્છા વ્યક્ત કરું તો આ નોકરશાહીની નજરમાં હું બીનવશદાર હરું. આ તો મેં મોટા મોટા સિદ્ધાન્તોના તજવનની વાત કરી. એ સિવાય બીજાં કારણો તો અનેક છે. લલેને હું જેમ નામદાર શહેનશાહ ઉઠ કરોડના રાજા છે તેમ મારા નાના પ્રમાણમાં મારી નાની વસ્તીનો રાજા હોઉં, અને નામદાર શહેનશાહ પોતે મને એક ન નકડા નિત્ર તરીકે સ્વીકારવની મહાનુભાવના દર્શાવે, છતાં એક પોલીટીકલ એજન્ટથી માંડી તેના પટ્ટાવાળા સુધીની મારે કેવી ખુશ મન કરવી પડે, એ તો કાંતો હું જાણું કે કાંતો કાઢી-આવાડના રાજાઓ જાણે. એવી એવી નાના નાની અનેક જાણતો હું જણાવતો નથી; પરંતુ હુંક માં હિ પ્રતિદિન આવા કપરા અનુભવ એક વધતા વધતા કે મારો કહેવાતો અધિકાર ક્યાય પડ્યો રહ્યો અને નોકરશાહીનો કંક્રો ઘુટવાની ફરજ પડવા સુધીની મારી સ્થિતિ એટલી બધી દયામણી થતી આવી કે સંપૂર્ણ સહકારના મારી ઇચ્છા હું નસાવી શક્યો નહિ. મને લાગતું હતું કે મારો દરબાર તરીકેનો મોનો મારા દેશ-ખંધુઓ તરફ હું બેઠકાર રહું ત્યાં સુધીજ નબે એમ હતો. આવી સ્થિતિમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવું એ મને મુઝતું ન હતું. એક સામાન્ય પુરૂષ એની જન્મભૂમિની સેવા ઉઘાટે ઇરાદા કરી શકે, નામદાર વાઈસરોય સુધી મારામાં મોટા અધિકારીઓનાં ફર્યો એની ટીકાની ચારણીના ચાળી શકે, પોતાના પ્રમાણિક વિચારો જગતને આંજણે ધરી શકે, પોતાનું દીલ

કબુલ કરે એવા મહાપુરૂષોનો અનુયાયી બનો શકે અને છતાં પોતાની સ્વતંત્રતા અને સ્વમાન જાળવી શકે; પણ હું ઈરબાર હોવા છતાં વાઈસરોયની વાત તો એક બાજુએ રહી પણ પોલીટીકલ એજન્ટ જેવાની ઇચ્છાને આધીન ન રહું, અથવા તો આ રાજ્યના તંત્ર વિષે મારા સ્વતંત્ર વિચારો જાહેર કરું, અથવા તો પરદેશી નોકરશાહીના પંજામાંથી મારા દેશબંધુઓને છોડાવવાની અભિલાષા ધરાવું. ૨. ૨મી દુનિયાના મહાપુરૂષોનાં વચનો પ્રમાણે ચાલવાનું તુ ત ધરાવું તો હું ચાહેનશાહને બીનવફાદાર છું ! ૩. ૧ કક્ષેડી સ્વિતિમાંથી કેમ મુક્ત થવું એ મને મુશ્કેલી ન હતી. દેશીરાજ્યની પ્રજાને મહાત્માજીએ શુભામેની શુભામ તરીકે વર્ણવી એ મારા વાંચવામાં જ્યારે આવ્યું, ત્યારે મારી ખરી સ્વિતિનું મને જ્ઞાન થયું; મને મારો ધર્મ સ્પષ્ટ લાગ્યો. અને મારે જો મારો ધર્મ, મારો હક્ક, મારું સ્વમાન અને મારી માતૃભૂમિ પ્રત્યેની મારા દરજ્જા સાચવવી હોય તો આ રાજતંત્રમાં અસહકાર સિવાય મારે વાસ્તે એક પણ અન્ય માર્ગ નથી, એવું મારી મોહમુક્ત બુદ્ધિને લાગ્યું.

મિત્રો, મારે તમને ખાતરી આપવાની જરૂર નથી કે મારે આપવા પડેલા આ આત્મસોગથી હું મારી જીવનને કૃતાઈ માનું છું. દેશસેવાના અને પોતાની ટેક બનાવવાના પ્રસંગ બધાને અને બધી વખતે મળી શકતા નથી. પણ આ દુનિયાની ઈરબારના વિચાર માટે હું એ પ્રશ્ન ધરું છું કે મારો શો દોષ હતો ? ઈરબાર તરીકેનો મોટામાં મોટો દોષ એની પ્રજાને પીડવી એ હોઈ શકે. શું મેં મારી પ્રજાને પીડી છે ? જેણે ૧ ઉપર મુરખીપણાનો હંમ રાખ્યો છે, એવી નોકરશાહીને હું પૂર્ણ છું કે મારી પ્રજા વધારે સુખી છે કે એ નોકરશાહીથી

શાસિત થઈ રહેલી પ્રજા? બીજા બ્યક્તિ તરીકેનો મારો દોષ શો ? મારા ચારિત્ર્યમાં કાંઈ દોષ છે ? હું પરદેશીઓનો ગુલામ બનવા ઇચ્છતો નથી એ ? હું મારી માતૃભૂમિને વફાદાર રહેવા ઇચ્છું છું એ ? હું શહેનશાહના તાજનો સાચો સલાહકાર રહેવા ઇચ્છું છું એ ? શું નોકરશાહી અમને અમારી માતૃ-ભૂમિના દ્રોહી બનતા જોવા ઇચ્છે છે ? શું મારે મારા દેશના લુણ્ણકરામી થવું ? રાજા એટલે રૈયતનો સરદાર. જ્યારે મારી રૈયત મહાત્માજીને પૂજે ત્યારે હું મહાત્માજીને પૂજતો છતાં મારા હરખારગઢમાં લરાઈ જેમ ? મિત્રો, હું પરતંત્ર હરખાર થવા ઇચ્છતો ન હતો. હું સ્વતંત્ર હરખાર થવા ઇચ્છતો હતો. મારો અવાજ તો નગરખાનામાં તતુડીનો કુચે, પણ એ તતુડી પણ જ્યારે તીણો સ્વર કાઢે છે, ત્યારે કાનનાં મૂળીઆંને પણ ઉખેડી નાખે છે.

અનેક રાજખંડુઓને હું મારા મુરખી ગણતો આવ્યો છું. એક લઘુ ખંડુ તરીકે તેમને વિનંતિ પણ કરતો આવ્યો છું. અસહકારી હોય કે સહકારી હોય એ વાત સૌ સૌની માન્યતાની છે; પણ મારો અવાજ કેઈ દિવસ એ સણા મહારાણ્યોના કાન સુધી પહોંચે તો હું તેમને વિનંતિ કરું છું કે હિંદુ-સ્થાનના મહારાણ્યથી માલ રંક સુધીની પહેડી અને મહત્તી મોટી ફરજ પોતાની માતૃભૂમિની વફાદારીની છે. સૌથી ગ્રંથ ભક્તિ કરવી ઘટે તો તે પોતાના સ્વધર્મની છે, અને તેથી બીજી ફરજ પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની છે. આ બે મહાન ફરજોને સુકાળે તો બધી ફરજો ગોણ છે. આ ફરજોમાં વિધન પડે તો રાજપાટ છોડવું એજ એક ઉત્તમ રસ્તો છે. પોતાનો ધર્મ સાચવવા રાજપાટ છોડવાના દાખલા આ દેશમાં મોટા છે. યુરોપમાં રાજાને પ્રજાએ કાઢી મૂકવાના બનાવ બન્યા છે, તેમને

ભારી નાખવામાં પણ આચ્છા છે. પણ હિંદમાં તો પ્રગ્ન ધર્મ સાચવવા ગાદી છોડનાર રામચોની પછવાડે ગઈ છે. આ જમાનામાં પણ હિંદની પ્રગ્ન રક્ષણ કરવાને રાજપાટ છોડવાં પડે તો તેમાં હિંદની સંસ્કૃતિને કાંઈ નવીન નથી. પ્રગ્ન પાત્રન કરવું એ રામનો ધર્મ છે. એ પ્રગ્ન પાત્રન કરનાં રાજપાટ ગય તો જતા કરવાં એજ ખરો ધર્મ છે. મારા મુરખી રાજાંધુ એને વિનતિ કરી ચકવાનો જ્ઞ મને અધિકાર હોય તો હું તેમના ચરણોમાં ભારી નમ્ર વિનતિ ધરું છું કે ભલે નેઓ રા જાઓ અને મહારાજાઓ હોય, પણ હિંદમાનાના પનોના પુત્રો પહેલા છે, અને રાજા મહારાજાઓ પાંત્રી છે. હિંદના રાજા મહારાજા થયુ એ એક નહિ સાંપડે એવું ધન્યભાગ્ય છે. હિંદની પ્રગ્ન જેવી વફાદાર અને તાજને મદદ કરનારી પ્રગ્ન દુનિયામાં ભાગ્યેજ છે. નોકરશાહીએ જે અનેક જમણાઓ આ દેશમાં ફેલાવી હતી તેમાં આ દેશનો પ્રગ્નવર્ગ Prejudice-જેમથી ભરેલો છે, એવો દંભ ફેલાયો છે. હું તમને મારા નમ્ર અનુભવ ઉપરથી ખ્યાત્રી આપુ છું કે હિંદની પ્રગ્ન થય માધવા જ્ઞ કોઈ પણ રાજા તૈયાર થાય અને તેમના પ્રત્યે ખરી દીલસોજી બતાવે તો હિંદની પ્રગ્ન જેવો સહકાર કરે તેવો દુનીયાની કોઈ પણ પ્રગ્ન ભાગ્યેજ સહકાર કરે છે. સાચો સહકાર મેળવવા પ્રગ્નના દિલના કરખાર બનવું પડે છે. પ્રગ્નના દુઝે દુઝી થયુ પડે છે. ચડે ઘોડે આવવું, જેનો પગાર ખાવાનો તેમનીજ જાલે કે સુગ ભાગી હોય તેમ ગામ બહાર બંડેખાઓ બની મોટા તંબુઓ ઠોકાવવા, પરદેશથી આવેલાના પગલાળા પણ ગામના સંભા-વિત ગૃહસ્થના રાજા હોય એવો હુકમ કરે, એવો એવો દમામ રાખવો, એના એવાને લલેને લોખડના ટેકા હોય કે વજના ટેકા હોય, પણ એવા પરદેશી સીવીલીયનો કે નોન-સીવીલીયનોથી

પ્રજાને સહકાર નહીં છતાં, નોકરશાહીમાં જ એવો માનવી અંશ રહ્યો હોય તો સહકારીઓનો શિરોમણી મહાત્મા અસહકારી ન બનત. હિંદની નોકરશાહી અને ગિલાંડની પ્રજા ઉપાડી આંખે જોઈ શકશે કે હિંદની કલ્પનીય કન્યાકુમરી અને દ્વારકાથી જગન્નાથપુરી સુધીની ત્રીશ કરોડની પ્રજાને એકેએક પુત્ર અને પુત્રી અસહકારી બનશે અને નોકરશાહીને હાથે આ સેનાની મદતનતને જમીનદોસ્ત કરશે. મારા મુરખી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી સદતનને એ બચકર સ્થિતિમાંથી નહિ બચાવી શકે. એમાંથી બચવું હોય તો ચેરના જેલમાં પડેલા એ કેદીએ બતાવેલો રસ્તો ચક્રાવુ કરવો પડશે. હૃદયના પલટા વિના સહકારની આશા સ્વભવતઃ છે.

૬

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના માનપત્રનો ઉત્તર*

પ્રમુખ સાહેબ, ખેડેનો અને લાઈઓ,

ઈશ્વરની એવી કૃપા છે કે સન્માર્ગે જ યોડું પણ કામ થાય તોપણ તેની કઠર હજારગણી થાય છે. મુંબઈ સરકારની મહેરબાનીથી મારાથી આપણી માનૂભૂમિની નજીવી સેવા થઈ

૨ તા. ૧૦-૧૧-૨૨ના રોજ વડરાજમા મળેલી બીજી કા. રા. પરિષદની બીજા દિવસની બેઠકમાં દરબારશ્રીને અપાયેલા માનપત્રનો તેમણે આપેલો જવાબ.

શાંતી. મારા ગંધુઓ અને ખેડેનોએ મારી સેવાની શક્તિ કરતાં અનેકગણી કઠર કરી મને તેમના ઉપકારથી નવાજેશ કરી નાંખ્યો. આવી મોટી કઠર મારી અંગત લાયકાતને આભારી છે એવી કદવના એક ક્ષણ પણ મારા હૃદયમાં ઠસી શકે નહિ. પરંતુ ત્યાગની મૂર્તિરૂપ મહાત્માજીના પ્રતાપથી પ્રજા અધિકાર અને વૈભવને બદલે જનસેવા, હિંમત અને આત્મભોગને અભિનંદની થતી જાય છે. આથી જ્યારે જ્યારે આત્મભોગના દાખલા તેમની સન્મુખ આવે છે, ત્યારે ત્યારે તેને પોતાની અભિરૂચિના ચોક્કસ પડધા પાડી આપે છે. માફ સન્માન એ મારા વ્યક્તિત્વ પરત્વે નથી, પરંતુ સ્વદેશસેવાનું જે મહાન ઝરાણું પ્રજાહૃદયમાં પ્રગટ થવા પામ્યું છે તેના પુણ્યપ્રવાહને આભારી છે.

આજુ જમાનો માતૃભૂમિ માટે મરી ફીટવાનો છે; આત્મ-શુદ્ધિ અને તેને પરિણામે આત્મમગ્નપ્રાપ્તિનો છે. આથી રાજા મહારાજાઓ અને દરબાર તાલુકદારો અને તેથી પણ ઉતરીને ગામના મુળી પટેલ પર્યંતના પ્રજાના અગ્રેસરોમાં પ્રજા પોતાના આદર્શોનો વિશેષ પ્રમાણમાં નાદુર્ભાવ જોવા ઇચ્છે છે. આથી જ્યારે પ્રજાના અત્યાર સુધીના આગેવાનોમાં આવાં ચિન્હો જણાય ત્યારે પ્રજાને બમણો સંતોષ થાય છે, અને તેજ જ્યારે પ્રજાની લાગણીઓના ખરા આગેવાન અને ત્યારે તેમનો સંતોષ પ્રમાણમાં વધારે કઠર કરી નાખે છે. તે સૂચન કરે છે કે પ્રજા પોતાના પરંપરાથી આસક્ત આવેલા આગેવાનોને આહવાન કરે છે કે તેમણે માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર અર્થે પ્રાણ પાથરવા.

ગુજરાતે મારી વૃત્તિને સત્કારી મને આભારી કરી દીધો છે; પણ કાઠિયાવાડનું માનપત્ર એ મારા માટે વિરલ પ્રસંગ જ ન. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સૌરાષ્ટ્ર હાલની યજ્ઞવળાની આકર્ષક ભૂમિ

છે. આવી ભૂમિમાં નિવાસ કરી પ્રજાની સેવા કરવાના શરૂઆતના પાઠો હું ગ્રીખ્યો. અસહકાર પૂર્વે પ્રજાની સેવા કરવાના અને મારા રાજધર્મ અદા કરવાના મારા યથામતિ વિચાર મને આ પવિત્ર પ્રદેશમાં આવ્યા. હિંદના પ્રાચીન ક્ષત્ર એ ના ધર્મનું યથાશક્તિ પાલન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા પણ આ મુંઠર સૌરાષ્ટ્રમાં વસતાં મારામાં જન્મી. એ ધર્મનું યથાર્થ પાલન પ્રયત્ની તાંત્રના છત્ર નીચે અશક્ય જેવું છે એવો દુઃખદ અનુભવ પણ આ મુંઠર સૌરાષ્ટ્રે મને કરાવ્યો. જો કે મારા હિલના વિચારો પ્રસિદ્ધ કરૂં અને મારા પ્રાચીન આદર્શોનું લક્ષ્યતાપૂર્વક પાલન કરૂં તો આ સ્વર્ગી તાંત્ર મારી વિરૂદ્ધ જઈ મારી અલ્પ શક્તિને મહાત કરી નાખે એનો ખ્યાલ મને અ. કાઠિયાવાડમાં આવ્યો અને કુરુક્ષેત્રની ભૂમિપર સત્યવચની યુધિષ્ઠિરને જે સંકલ્પ વિકલ્પ થયા હતા તેવા સંકલ્પ વિકલ્પો મને થવા લાગ્યા. પ્રજાની અવગણના કરી સામ્રાજ્ય પોષું, મારા ક્ષાત્રધર્મની વિરૂદ્ધ જઈ અવળા રસ્તા અને ખુશામતપણાને વફાદારી કહેવગણું, શહેનશાહના મિત્રના નામ નીચે એજન્સીના એક અડા નોકરનો પણ ગુલામ બની રહું તો હું મારું કહેવાતું પડ લોગવી શકું અને તેમાં વધારો પણ કરી શકું. પરંતુ જો ગુલામ મરી ખરો ક્ષાત્રધર્મ સેવવાની મને તીવ્રતા હોય, જો મારે સત્ય અને ધર્મને પંથે પાલું હોય તો આ જેવચની તાંત્ર નીચે મારે મારા જનમાલ જગા કરવાનું જોખમ ઝોરી લેવું. આવી મુંઝવણમાં આ પવિત્ર ભૂમિના એક પાવનમાં પવિત્ર પુરુષશ્રેષ્ઠે મન માર્ગ બતાવ્યો. એજ પવિત્ર પુરુષની જન્મઠાત્રી ભૂમિના તમે પનોના પુત્રો અને પુત્રીઓ છો; મારેજ હું તમારા માનપત્ર કરતાં તમારી આજિવની અલગથા વધારે ધરાવું છું.

કાઠિયાવાડ એ શૂરાની ભૂમિ છે. ધર્મનું પાલન થાય અને અધર્મનો નાશ થાય તેવી લડતને મોખરે રહેવામાં જ માણસાઈ રહેલી છે. હિંદની સંસ્કૃતિ અને હિંદના પ્રજાજીવનને હાનિકર્તા તંત્રવાળી રાજ્યપદ્ધતિને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા આ પ્રેમશીર્ષાનું સુદ્ધ મહાયું છે. અનેક બંધુઓએ તેને માટે જીવનિવાસ કરી અગર અન્ય ભોગો આપી પોતાનું શીર્ષા અને વફાદારી સિદ્ધ કરી છે. એવા ધર્મયુદ્ધનો એક મામુલી સિપાઈ બની હું પણ મારો ભાગ ભજવી રહ્યો છું. તેને માટે મને સરકારી કાઠિયાવાડ આ ધર્મયુદ્ધને મોખરે રહેવા માગે છે, એવું સૂચન હિંદને આંગણે ધરે છે. હિંદની લડતને મોખરે મહા-ભાણ હોય ત્યારે મહાભાણી જન્મભૂમિ પણ અન્ય પ્રાંતો સાથે ઉભી શકે એ દૃઢ કેને અલોકિક ન લાગે ? મારા માન-પત્રનો જો એવો ધ્વનિ હોય તો એ કેટલું બધું સ્મરણીય !

કાઠિયાવાડ દેશી રાજ્યોથી ભરપૂર છે. કાઠિયાવાડના કેટલાક રાજા મહારાજાઓના પરિચયમાં આવવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું. તેમનામાંના કેટલાએકમાં સહકૃપના અને પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાની ધગશ છે, પ્રાચીન ક્ષાત્રવૃત્તિ હજી પણ તેમનામાં દેદી ખ્યમાન છે. જો તેઓ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હોય તો કોઈપણ દેશના નમુનેદાર નરેશ થઈ શકવાની તેમનામાં લાયકાત અને વૃત્તિ છે. છતાં કાઠિયાવાડનું એકંદર વાતાવરણ અને રાજ્યતંત્રની લાંબા સરવાળાની છાપ પ્રજાનું શોષણ કરનારી છે. કાઠિયાવાડની રાંક પ્રજા અંદરબાનેથી બગીજગી રહી છે રાષ્ટ્રના હિતને નામે હું આપણા રાજા મહારાજાઓને ચરણે વિનંતિ ધરવાનો હિમત કરું છું કે હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો વિચાર કરી અગર તો પશ્ચિમનાં સુધરેલાં રાષ્ટ્રોનો ધડો લઈ પ્રજાના પાલન અને રંજનરૂપી રાજધર્મ પ્રત્યેક રાજ્યનો પ્રધાન ઉદ્દેશ કરશે.

હિંદની સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલા રાજાઓ નોકરશાહીના ડરથી કે લાલચથી મુક્ત બની હિંદની પ્રજાના કિલની મુશ્કેલીના ખરા સંદેશા નામદાર શહેનશાહને પહોંચાડવામાં સાધનભૂત થાય; હિંદની પ્રજાના સ્વરાજ્યના હક્કનો પોકાર પ્રજા પ્રજા તરીકે કરી શકે પરંતુ રાજાઓ તો તેની દલીલ અને તરફેણ ના. શહેનશાહના મિત્ર તરીકે કરી શકે એટલુંજ નહિ પણ એવું-ચાથી પગલું લરાવવા જરૂરી અને પૂરતું હજાણુ પણ લાવી શકે. ધર્મનું અને સત્યનું પાલન કરવામાંજ દ્વાત્રધર્મ ટકી રહેલ છે. એનું પરિવર્તન જો ડરપોકપાણું, કાયરતા કે લાલચપણામાં થઈ જાય તો હિંદની સભ્યતા લાજે. સાચી વફાદારી અને સત્યનું પાલન અનેક કષ્ટો વેડીને થાય છે. દ્વાત્રધર્મ માટે હિંદના ઇતિહાસમાં અનેક યુદ્ધો થયાના દાખલા છે, અનેક પ્રાણોની આહુતિઓ અપાઈ છે અને અનેકે રાજપાટ ખોટાં છે. આ સમયમાં પણ તેજ દ્વાત્રધર્મ સાચવવા કેટલાકને એવો સંયમ સાધવાનો થશે ત્યારે રાજ્યતંત્રના ન્યાયના ન્યાયવાનું પ્રાયશ્ચિત થશે.

પરંતુ કેાઈપણ રાજ્યના ગુણદોષોમાં પ્રજાની પ્રકૃતિ પ્રધાન કારણભૂત હોય છે. કાઠિયાવાડનાં સંતાનોમાં તેમના પૂર્વજોનું શૌર્ય અને સત્ય વાક્ય કમી થતું જાય છે, સુસરીપણા માટે પંકાગોલ કાઠિયાવાડ ખટપટનું ધામ થતું જાય છે. સર્વનું કલ્યાણ કરવારૂપ રાજનીતિને ઠેકાણે સાંકડો સ્વાર્થ સધાતો જાય છે. જ્યારથી પ્રજા જમે તેનો પણ અન્યાય સહન કરવા માંડે છે ત્યારથી ગુલામીનાં મૂળ નાખાય છે. સ્વતંત્રતા દેવીને રક્ષવા સદા સર્વદા દ્વાત્રવૃત્તિમાં સજ્જ રહેવું પડે છે. પ્રજા જ્યારે આવા ગુણોથી લરપૂર જનશે ત્યારે રાજ્યદોષોને પીગળાવી શકશે. બહેનો અને લાઈઓ ! આ રળિયામણી અને જગતમશહૂર ભૂમિ અત્યારે ગુલામીનાં, ગરીબાઈનાં, ખટપટનાં અને એવાં

અનેક દુઃખોથી પીડાય છે. એ પીડામાંથી મુક્તિ મેળવવા રા-
જાથી માંડી રાંક સુધીનાએ કમર કસવાની છે. એ મુક્તિ મેળ-
વવા માટેના યજ્ઞના કારણે કાઠિયાવાડના ઈરખારો, કાઠિયાવાડના
વકીલ બેરીસ્ટરો, કાઠિયાવાડના કિવાન કારભારીઓ, કાઠિયાવાડના
સાહસિક વેપારીઓ, કાઠિયાવાડના પંકાતા મુસદ્દીઓ પોતાનાં
શક્તિ, જ્ઞાન અને ધનનો યોગ, પોતાના સાંકડા સ્વાર્થને
લાત મારી કાઠિયાવાડના રાજ્યે ખર્ચશે ? કાઠિયાવાડના
યુનંદા યુવાનો એકાદ દંતકાંનો લોખ લેશે ? અનેક બંધુઓ
બરીબાઈ અને અજાનમાં સડે છે, અનેક બહેનો અને ભાઈઓ
ઝીણા ઝીણા જુલમોના લોગ થઈ પડેલા છે. તેવાઓની બહાર
ધાવા કાઠિયાવાડના ભણેલા અને ગણેલા સંતાનો ફકીરી ધારણ
કરશે ? કાઠિયાવાડના ખુણે ખોચરે ભટકી પોતાના દેશબંધુઓમાં
જગૃતિ, હિંમત અને આશાનાં અમૃત રેડશે ? આપણી માતૃ-
ભૂમિ એથી જરા પણ ઓછી આશા રાખતી નથી.

દ્વારકાનરેશ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પછી મુલકેમશહર અને સંતોનો
શિરોમણી સંત મહાત્મા ગાંધી કાઠિયાવાડની કૃષ્ણે પાક્યો.
ચેડીની ચેડાઓ સુધી એ પુરુષોત્તમની જન્મભૂમિ તરીકે કાઠિ-
યાવાડ સમગ્ર હિંદ માત્રનું નહિ પણ અખિલ જગતનું માન
લોગવશે. એ માન યથાર્થ છે એવું સિદ્ધ કરવા, કાઠિયાવાડનાં
સંતાનોમાં મહાત્માજીનો પ્રભુ સંચરે છે તેની પ્રતીતિ કરા-
વવા, કાઠિયાવાડનાં બાળકો પાછાં નહિ પડે.

ભાઈઓ અને બહેનો ! તમે રાજા હો કે રૈયત હો, ગમે
તેવી સ્થિતિમાં હો, પણ સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવું એ તમારે
સૌથી મોટો ધર્મ છે. સ્વધર્મ અર્થે તમારે સલ્તનતની સામે
થવું પડે તો તેમ કરવામાં તમે વિલંબ ના કરો. હિંદુસ્થાની
માતૃભૂમિનો સંબંધ એ સૌથી મોટો સંબંધ છે. આપણે

રામ કે રેયત પછી હીએ; પ્રથમ તો આપણે સૌ હિંદી હીએ. હિંદમાં અને હિંદના કિનારા બહાર દષ્ટિ કરો અને તમારી જનનીની કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તેનો ખ્યાલ જાંધો. જો તમારામાં મહાઇનો જરા પણ અંશ બાકી રહ્યો હોય, જો તમારી નસોમાં ચૂરા કાઢિયાવાડીઓનું લોહી હજી પણ વહેતું હોય તો રાજપાટ અને માલમીશકતને આ માતૃભૂમિના યજ્ઞને અર્થે અર્પણ કરી દેજો. સ્વતંત્રતા દેવીના કાળે શિર આપો. હું તમારો એક નર સેવક છું. આ ભૂમિનું અને આ ભૂમિના સંતાનોનું ઝણુ મારા ઉપર ઘણું છે. તેના ઉદ્ધારાર્થે આપ જે જે પ્રયત્ન કરશો, જે જે જોખમ ખેડશો તે સઘળામાં મારો યથાશક્તિ હિંસો આપવા હું સદા તત્પર રહીશ. જે પરમાત્માએ મહાત્માઓનો જન્મ આપીને આ કાઢિયાવાડની ભૂમિને અલંકૃત્ય કરી છે તે પરમાત્મા આપણામાં આત્મબળ રેડો.

પરિગિષ્ટ અ.

સરકાર સાથેનો પત્રવ્યવહાર.

(૧)

નકલ

૮૪

જા ન ૮૪ સને ૧૯૨૦

* યાદી—ઝાલાવાડ પ્રાંત મહેરણાન પોલીટીકલ એજન્ટ
સાહેબ તરફ મોકલવાની

તાલુકે રાયસાકગીના તાલુકદાર તરફથી સલામ સાથે
એવી જે —

અમો જેઠા જીલ્લાની બ્રિટિશ હુદની અમારી મીલકતના
માલીક તરીકે બીજા લોકોની સાથે અહિં સાત્મક અસહકારની

* ગવર્નર સાહેબની કાઠિયાવાડની મુલાકાત પ્રસંગે રાજકોટ
મા હાજર રહેના સમગ્ર રાજ્ય, મહારાજ્ય અને તાલુકદારોની જેઠ
જોષાજીદાસને પણ નિમનણ થયેલું જોષાજીદાસ એ વખતે વસો
હતા એટલે વહીવટદાર તેનો કસો જવાબ આપ્યો ન હતો તે વિષે
લખાપત્ર થઈ તેના જવાબમાં આ યાદી મોકલાઈ હતી,

હીલચાલમાં ન્હાએત છીએ. આ અમારા નિશ્ચયથી રાજ સાંકળી તાલુકો, જેમાં ઢસા (સોરઠ) નો પણ સમાવેશ થાય છે, તેના હુકમથી તાલુકદાર તરીકેના કાકિયાવાડ એજન્સી અને તેની મારફત બ્રિટિશ સરકાર સાથેના અમારા સંબંધને બાધ આવતો નથી.

પણ અહિંસાત્મક અસહકારની ચળવળ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી અમે જાતે રાજ સાંકળી અને ઢસાનો વહીવટ કરી શકીએ તેમ નહિ હોવાથી, અમારા તાલુકાના ગામલોકોની સલાહ અને સંમતિથી અમારા ધર્મપત્ની સૌ, લક્ષ્મીબાઈને અમારો સર્વ પ્રકારનો અખત્યાર સુમત કર્યો છે. તેથી તે, એટલે કે અમારા પત્ની, ના. ગવર્નર સાહેબ બહાદુરની કાકિયાવાડની પદશમણી વખતે હાજર થશે. તેમ છતાં મારે જ આવવું એમ આપની ઇચ્છા હોય તો શુદ્ધ સ્વદેશી પોષાકમાં હાજર રહેવાથી વિનયનો લાગ થતો ના હોય એમ આપ સાહેબને જણાતું હોય તો એજન્સી સાથેનો મારો સંબંધ કાયમ રાખવાને ઇચ્છતો હોવાથી હાજર થઈશ, તે આપ સાહેબને વિહત થાય.

તા. ૧૨ જાન્યુઆરી ૧૯૨૨.

ચુ. વસેા.

(સહી) દેસાઈશી ગોપાલદાસ અંબાદાસ.

તાલુકદાર, રાજસાંકળી.

[૨૭૨]

(અંગ્રેજી ઉપરથી)

૧૯૨૧-૨૨

નં. ડી. ૮૬

ઝાલાવાડ પ્રાંત એશિયન,
વલ્લાલ કેમ્પ, ૧૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૨.

યાદી:—

તા. ૮ મી ડીસેમ્બર ૧૯૨૧ ની નં. ૪૭ વાળી યાદીના જવાબમાં રાઈ સાંકળીના તાલુકદારને ખબર કરવામાં આવે છે, કે ના. ગવર્નરના કાઠિયાવાડના એજન્ટ, ના. ગવર્નરની કાઠિયાવાડની મુલાકાત વખતે, રાજકોટમાં એમની હાજરીને માટે આગ્રહ કરે છે, અને વધુ હુકમ કરે છે કે ગવર્નરના કાઠિયાવાડના એજન્ટ સાથે મુલાકાત લીધા વગર એમણે રાજકોટ છોડવું નહિ.

આ એક્સિસના તા. ૩ જી ડીસેમ્બર ૧૯૨૧ ના નં. ૩૬૩૩, ૧૭ મી ડીસેમ્બરના નં. ૪૧૩૩ અને ૩ જી જાન્યુઆરીના નં. ૪૩૦૨ વાળા કાગળોમાં માગેલી ખબર મોડામાં મોડી તા. ૨૦ મી જાન્યુઆરી સુધીમાં ગવર્નરના કાઠિયાવાડના એજન્ટને મહેરબાની કરી જણાવવામાં મોકલવી.

(સહી) ( ), મેજર.

પોલિટીક્સ એજન્ટ, ઝાલાવાડ પ્રાંત.

બીજી નકલ રવાના

પોસ્ટ મારફત વસો, વડોદરા થઈને,

[૨૭૩]

ઝાલાવાડ પ્રાંત ઓશીસ,

વડવાણ કેમ્પ, ૧૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૨.

બહાલા દેસાઈશ્રી ગોપાળદાસ,

મહેરબાની કરીને મને લીંબડી તત્કાળ આવીને મળી જશો. ને હું ખડાર ગયો હોઈ તો પાછો આવું ત્યાં સુધી લીંબડીમાં થોભવા કૃપા કરશો.

આપનો ભાવો,

(સહી)

સોલિટરીકસ એજન્ટ.

જરૂરી.

૧૯૨૧-૨૨ નો ડી. ઓ. નં. ૧૦૦

ઝાલાવાડ પ્રાંત ઓશીસ,

વડવાણ કેમ્પ, ૧૮ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૨.

આહુ મહીનાની તા. ૧૮ મીએ આપણી વચ્ચે થએલી વાતચીતના સંબંધમાં જણાવવાનું કે તા. ૨૩ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૨ ને દિવસે રાજકોટ જવાનું તથા ત્યાં ના. ગવર્નરના કાર્યાવાહનના એજન્ટના હુકમ માટે રાહ જોવાનું તમને કહેવા-

[૨૭૪]

ની મને ના. ગવર્નરના કાઠિયાવાડના એજન્ટ તરફથી વિનંતિ કરવામાં આવી છે.

આપનો સચો,

(સહી) એ એચ ઇ મેસ.

હરખારશ્રીનો જવાબ,

રાઈસાકળીના તાલુકદાર, દેસાઈશ્રી ગોપાળદાસ અંબઈદાસ તરફથી.

આલાવાડના પોલિટીકલ એજન્ટ જંગ, આલાવાડ.

સાહેબ,

આપનો ચાલુ માસની તા. ૧૮ મીનો પત્ર, જેમા મને તા. ૨૩ મીએ રાજકોટ જવાનું તથા ગવર્નર સાહેબના કાઠિયાવાડના એજન્ટના હુકમોની ત્યાં રાહ જોવાનું જણાવ્યું છે, તે મળ્યો કે જવામમા જણાવવાનું કે તા. ૨૩ મીએ રાજકોટમાં હું લોર્ડ શરીશ નહિ, કારણ કે મારે ખેડા જીલ્લા મહાસલા સમિતિના પ્રમુખની સૂચનાથી જાહેર ફજ, બખવવા ખાતર આણંદ જવાનું છે

હું દીડગીર છું કે આ પત્ર જલદીથી લખી શકાયો નહિ; કારણ કે પ્રમુખ જીલ્લામા ફરતા હોવાથી તેમને મારાથી મળી શકાયું ન હતું.

હુમણાં જ એક પુણ્યવતી જગ્યાએ કુંજરાવ ગામે હું તે-
મને મળ્યો છું. રાજકોટ જવાની રમ માગતાં, હું દીલગીર છું
કે તેઓએ રમ આપવાની ના પાડી અને કારણમાં જણાવ્યું કે
મોડામાં મોડા તા. • • મી પહેલાં તેઓ મને છુટા કરી શકે
એવી સ્થિતિમાં નહીં; કારણ કે મારા નાદુરસ્ત વખીયતને લીધે
કામ ઘણું ચઢી ગયું છે.

હું તેથી વિનંતિ કરું છું કે સઘળા હુકમો મને આણંદ
ખાતે સ્વરાજ્ય આશ્રમનાં સરતીની છાવણીમાં મોકલવા.

મને રહેવાનું માન છે,

આપનો સાચો,

(સહી) ગોપાળદાસ અ. દેસાઈ.

કુંજરાવ, ૧૭-૧ ૨૨

જરૂરી.

સને ૧૯૨૧-૨૨ નો નં. ૪૮૧૩

મેજર એ. એચ. ઈ. મોસ,

ઝાલાવાડ ના પો લેટીકલ એજન્ટ તરફથી.

આજમ ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ, સહી સાંકળીના

તથાકુદર જોગ.

ઝાલાવાડ ખાતે ઓરીસ,

વડવાણ કેમ્પ, ૨૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૨

સાહેબ,

આપનો તા. ૨૩ મીનો અર્ધ-સરકારી (ડેમી ઓફીસિ-
યલ) પત્ર મળ્યો છે. હું તમને યાદ દેવડ્યું છું કે ગયા અ-

કવાલિયામાં લીંબડીમાં હું તમને મળ્યો હતો તે વખતે તમારે તા. ૨૩ મી સુધી રાયનાકગીમાં રહેવું એવી ઇચ્છા મેં દર્શાવી હતી, જેથી તમને કાંઈ સંદેશો મારે મોકલવો હોય તે સહેલાઈથી મળી શકે. તમે પૂછ્યું, “આ હુકમ છે?” અને મેં જવાબ આપ્યો, “હા, એ હુકમ છે.” એ હુકમનો તમે અનાદર કર્યો છે.

વળી માગ તા. ૧૬ મી તથા તા ૧૮ મીના કાગ-ગોમાં મેં તમને જણાવ્યું હતું કે નામદાર ગવર્નરના કાકિયાવાડના એજન્ટ આગ્રહ કરે છે કે નામદાર ગવર્નરની મુલાકાત પ્રસંગે તમારે રાજકોટમાં રહેવું અને જણાવ્યું કે તા. ૨૩ મીએ તમારે ત્યાં ગહેવ.

હવે તમે મને જણાવો છો કે અસહકાર પક્ષ તરફ તમારી ફરજ વધુ હોવાને લીધે તમે રાજકોટમાં હાજર નહીં શકશો નહિ, તમારી એવી કોઈ ફરજ હું સ્વીકારતો નથી અને હું તમને ફરમાવું છું કે તમારે એકદમ રાજકોટ જવું અને ત્યાં ગવર્નરના કાકિયાવાડના એજન્ટના હુકમ માટે હાજર થવું.

મને હોવાનું માન છે,

માહેમ.

આપનો ધણેજ આચારકિત સેવક,

[મહી] મોસ, મેજર,

અધિવાડ પ્રાંતના પોલીસ એજન્ટ.

દેસાઈશ્રી ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ, રાયસાંકળીના તાલુકદાર,
(યુ. અંકલાવ) તરફથી.

મેજર એ. એચ. ઇ. મોસ,

પોલિટીકલ એજન્ટ, ઝાલાવાડ પ્રાંત.

સાહેબ,

આપનો સને ૧૯૨૧-૨૨ નો નં. ૪૮૧૩ વાળો સરકારી
પત્ર અહીં આવતાં દેનમાં સવારે ૧૦ વાગે મળ્યો. તેમજ
આપનો તાર ૧૧જી પહોંચ્યો છે, જે મને ગાંધી કાઢી રાતે
મળ્યો હતો.

તેના જવાબમાં આપને જણાવીશ કે મેં તમને ચોખ્ખો-
ચોખ્ખું જણાવ્યું હતું કે હું મહાત્માજીના પક્ષમાં છું અને
રાજકોટ પાછા આવવાના સંબંધમાં એમની સૂચના પ્રમાણે હું
ચાલીશ મહાત્માજીએ ખેડા જીલ્લા મહાસભાસમિતિના પ્રમુ-
ખને પ્રજ્ઞવા મને જણાવ્યું અને તેનું પરિણામ મેં આપને
જણાવ્યું હતું તે છે.

આ જણવા પછી નામદાર ગવર્નરને માન આપવા રાજ-
કોટ પાછા ફરવાની મને ફરજ પાડવા માટે સત્તાવાળાઓ
આટલું દબાણ મારા ઉપર શા માટે કરે છે તે હું સમજી શકતો
નથી. આપણી છેલ્લી મુલાકાત વખતે મેં આપને જણાવ્યું
હતું કે આ અમારે માટે ચોક્કસ સમય છે. છતાં નામદાર
ગવર્નરની મુલાકાત વખતે ખાદીના પોશાકમાં મને હાજર રહે-
વાને વાંધો નથી; આ વિષય ઉપર વધુ વિચાર કરતાં મને
લાગે છે કે હું તેમ કરી શકું તેમ નથી. ફરસડપી મુકર્દમાઓ

પછી મારા સાત હજાર દેશબંધુઓને દેહજ્ઞાનામાં ગયેલા
જેઘ હું બીજો માર્ગ શી રીતે ગ્રહણ કરી શકું ? હું
તમને જણાવીશ કે લગભગ તમામ પાર્ટીદારો-જેના આગેવાન
તરીકે ઓળખાવાનું મને માન છે, તેા આવી ગેરકાયદેસરની
ફેઢ તથા જેલોમાં ગુજરતા ઘાતકીપણાને લીધે અસહકારી થઈ
ગયા છે. એક સ્વનંત્ર શહેરી તરીકેના સામાન્ય હુકકો ધરાવનાર
પુરૂષ તરીકે મને જો ગણવામાં આવે તેા નામદાર ગવર્નરની
રાજકોટની મુલાકાત પ્રસંગે જે ઉત્સવો કરવામાં આવશે તેમાં
હું શી રીતે ભાગ લઈ શકું ?

મને જે હુકમો હામણાં આપવામાં આવે છે તેને માન
આપવાની ના પાડવાથી મારા ઉપર જે સંકેતો આવી પડશે તે
જાણવા છતાં મેં જે મારો નિશ્ચય આપને જણાવ્યો છે તેને
વળગી રહેવાનું હું પસંદ કરું છું, અને તેથી રાજકોટ નહિ
જાઉં અને નામદાર ગવર્નરને મળવા હાજર નહિ થાઉં અને
મારા દેશબંધુઓ, જેમને નિર્દય રીતે, નહિ સાંભળ્યાં હોય
એવાં સંકેતો સાથે દેહજ્ઞાનાંઓ લોગવવાં પડે છે તેમના છુટ-
કારા માટેનું નમ્ર કામ હું ચાલુ રાખીશ.

તા. ૨૬-૧-૨૨

મને રહેવાનું માન છે, વિજેર,
(સહી) ગોપાળદાસ અ. દેસાઈ.

સને ૧૯૨૨ નો નં. સી ૩૭૮૬.

ઝાલાવાડ પ્રાંત ઓરીસ,

• વડવાણ કેમ્પ, ૧૬ મી એપ્રિલ ૧૯૨૨.

યાદી:-

સરકારના ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૨૨ ના ખાનગી પત્ર (નં. ૨૭૦૭-૨૨૬) માંના હુકમોની આ સાથેના સાવાર્થવાળી નકલ રાઈસાંકળીના તાલુકદારને ઘણા જલદી જવાબ માટે મોકલવામાં આવી છે.

(સહી) એ. એચ. ઇ. મોસ, મેજર.

પોલીસકલ એજન્ટ, ઝાલાવાડ પ્રાંત.

નામદાર ગવર્નરની જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ ની રાજ-કોટની મુલાકાત પ્રસંગે હુજરી આપવાના હુકમનો રાઈસાંકળીના તાલુકદારે અનાદર કીધેલો તે ખાબતમાં તા. ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૨૨ ના નં. ૨૭૦૭-૨૨૬ (ખાનગી) પત્રમાં સરકારના રાજકીય ખાતાના સેક્રેટરીએ કાઢેલા હુકમનો સાવાર્થ:-

આ બનાવમાં નામદાર ગવર્નરનું સીધું અપમાન કરવામાં આવ્યું છે, જેનો સરકારની સામા આપણુક અને જુદી કૃત્યોના આશોયો મૂકી બચાવ કરવામાં આવ્યો છે, અને વિશેષમાં એક માણસ, જેને તેની પોતાની જ ખુબલતથી બ્રિટિશ સરકાર સામે કિતુનના આરોપ માટે ગુન્હેગાર ઠેરવવામાં આવ્યો છે, તેના પ્રતિની વફાદારીનો એકરાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ કાંઈ પણ પગલાં લેવામાં આવે તે પહેલાં રાઈસાંકળીના તાલુકદારને તેમણે જે નીતિ ગ્રહણ કરી છે તેમાંથી પાછા હઠવાની એક તક આપવાનું ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલ સલાહસરેલું માને છે. માટે રાઈસાંકળીના તાલુકદારને પોતાના અવિવેક માટે નામદાર ગવર્નરની લેખી માફી માગવા જણાવવું. અને જે હીલ-

ચાલ ગાંધીને સખ થવાથી સાર્વભૌમ સત્તા તરફ
સમ્પ્રદોષ ફેલાવનારી છે એમ સાબીત થયું છે, તે હીલચાલમાંથી
પોતાનો ટેકો ગ્રહીત રીતે જોયી લેવાની તક આપવી. તાત્કાલિક
દ્વારની સામા છેવટનાં પગલાં ભરવાનો વિચાર તેમનો જવાબ
આપ્યા પછી થયો.

[ખરો લાવાર્થ.]

રાજકોટ,
તા. ૧૨-૪-૨૨.

(મહી) ( ), કેપ્ટન,
કાઠિયાવાડના ગવર્નરના એજન્ટના અગત મહદનીય.
ખરી નકલ.

(મહી) એ. એચ. ઇ. મોસ, મેજર.
પોલિટીકલ એજન્ટ, આલાવાડ પ્રાંત.

જવાબ.

એ. એચ. ઇ. મોસ,
પોલિટીકલ એજન્ટ. આલાવાડ પ્રાંત.

સાહેબ,

આપની તા. ૧૬ મી એપ્રિલ ૧૯૨૨ ની નં. મી. ૨ ની
યાદી જેની સાથે સરકારના તમારા પરના તા. ૧ લી એપ્રિલ
સને ૧૯૨૨ ના નંબર ૩૭૦૭-૨૨૬ વાળા કાગળમાં ઠરાવવા-
માં આવેલા હુકમોના નિર્ણયની નકલ જવાબ સારૂ મોકલવામાં
આવી છે તે મળી દે.

મને જે લાવાર્થ પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે તે પરથી મા-
લમ પડે છે કે તેમાં મને નીચે પ્રમાણે ફરમાન કરવામાં આવ્યું છે.-

(૧) નામદાર ગવર્નરના કહેવાતા સીધા અપમાન માટે
“ લેખી માફી ” માગવી. અને

(૨) જે હીલચાલને રાજદ્રોહી કહેવામાં આવી રહેનો મારો ટેકો જાહેર રીતે જોઈ લેવો.

મેં જે નીતિ ગ્રહણ કરી છે તેમથી પાછા હઠવાની અને ૧૧૧ વિચારો જાહેર કરવા માટે જે તક મને આપવામાં આવી તે માટે હું સરકારનો ઉપકાર માનું છું.

શરૂઆતમાં મારે સાફ સાફ કહેવું જોઈએ કે નામદાર ગવર્નર, જેને માટે મને ઘણું માન છે, તેની તરફ અવિવેકીયા અસહ્ય થવાનો મારો ઇરાદો કોઈ દિવસ હોતો નહિ, મને છે પણ નહિ. પરંતુ નામદાર ગવર્નરની રાજકોટની ખુલાકાત અને તેમનો જાહેર સત્કાર, જે વખતે હાજર રહેવા મને આટલું બધું જખાણ કરવામાં આવ્યું હતું, તે ખાનગી અથવા અંગત હતાં નહિ. મને સ્કેમ પણ ખ્યાલ હતો કે જે કે મારી તે પ્રસંગપરની ગેરહાજરીને અસહ્યતા અથવા વિવેકશૂન્યતા ગણવામાં આવશે. મને કહેવા ઘો કે અંતરના અજાજને ખુદી રીતે જાહેર કરવાની ખીકથી આ પ્રસંગે હાજરી આપવી તે છેતરપિંડી સિવાય ખીજું કશુંજ ન ગણાય, અને તેને લીધે પ્રાંતિક સરકારના વડા તરફ અસહ્યતા તથા અવિવેકજ ગણાત. પ્રમાણિક તથા ઇશ્વરથી હરીને ચાલનારા મનુષ્યો, જેઓ આખી જીંદગી સરકાર સાથે સહકારની નીતિને માનનારા હતા, તેઓને ઘણી નિરાશા વચ્ચે માલુમ પડ્યું છે, કે બ્રિટિશ સરકાર પોતાની ઉદ્દારતારહિત, દિલસોજરહિત રાજ્યદક્ષનારહિત તથા જુઝની રાજ્યનીતીથી હિંદુસ્થાનના લોકોની વ્યાજખી ફરિઆદો દૂર કરતી નથી અને સર્વ સ્વદેશાભિમાની, પ્રમાણિક તથા ઇશ્વરથી હરીને ચાલનારા મનુષ્યો માટે આવી પદ્ધતિને પોતાનો નૈતિક ટેકો આપવાનું કામ વધારે ને વધારે અસંભવિત કરી રહી છે. આ સરકારી મેળા-

વડા પ્રસંગે ગેરકાનૂન રહી મેં નો મારો વિરોધ દર્શાવ્યો નહિ હોત તો હું મારી જાતને તથા સરકાર-જેનું અંતઃકરણપૂર્વક ભક્તું ઇચ્છું છું તેને ખેંચી થયો હોત. હું જાણું છું કે સરકારની હાલની પદ્ધતિ વિષે જે હું સત્ય માનું છું તે કહેવું કદાચ અચ્ચિકર લાગશે. પરંતુ એક હિન્દી તરીકે તથા વફાદાર રાષ્ટ્રના ખરેખરા અર્થ પ્રમાણે એક વફાદાર રૂઝના તરીકે સરકાર તેમજ પ્રજા તરફ મારી એક દરજ્જા હતી કે જેથી સરકાર પોતાની અધોગતિના માર્ગે જતી અટકે એવું હું અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું. તેના સલાસદોનો ગુસ્સો માથે વહોરી લેવાના નોખમે પણ હું તે દરજ્જા મારા માથા ઉપરથી દૂર કરી શકતો નથી. મારી ગેરકાનૂની તે સરકાર તરફની એક દરજ્જા — ઘણી નોખમદારીવાળી અને નાખુશ દરજ્જા હતી, અને નહિ કે સરકારના વડા તરીકે ના. ગવર્નર તરફ અવિવેક અને અસહ્યતાના ચિન્હ તરીકે; અને તેમના પ્રત્યે અંગન તો બીલકુલજ નહિ.

અહારમા ગાંધીજી તરફની મારી વફાદારીના સંબંધમાં મને જણાવવા ઘો કે સરકારના “ભાવાર્થ” માં જણાવેલા વિચારો સાથે હું મગતો થઈ શકતો નથી. મને કમૂલ કયા વગર ચાલતું નથી કે એક મનુષ્ય, જેને ઘણા પ્રમાણિક પ્રિ-ક્તીઓ પણ દુનિયાના બીજા કોઈ પણ મનુષ્ય કરતા દૈન્યરની વધારે નજીક માને છે અને જેની દુનિયામાં મહાનમાં મહાન વ્યક્તિ તરીકે ગણના થાય છે, તેમનો નમ્ર અનુયાયી હોવા માટે હું મગરૂર છું. મને ખેંચ થાય છે, કે તેમની દલીલમાં રહેલો મજબૂતમાં મજબૂત ણચાવ સરકાર સમજી શકતી નથી, અને સત્ય તથા અહિંસાના આ ફીરસ્તાની મહત્તા સ્વીકારી શકતી નથી.

શુદ્ધિપત્ર

ખ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૬	સમૃદ્ધિવાન	સમૃદ્ધિમાન
૩	૧૩	કાળીઢાસ	કાશીઢાસ
૪	૨૧	વાણભાઈ	ખાણભાઈ
૪	૩૧	સોનાગઢ	સોનગઢ
૪	૨૨-૨૫	ખીલાણરાવ	ખીલાણરાવ
૪	૨૩	મરી	મઢી
૫	૧૫	ચવઢાગીરી	અખઢાગીરી
૫	૧૮	એનામત	એનાયત
૬	૯	મુતસદી	મુસદી
૧૦	૨૩	ખાતાની	માતાની
૧૫	૧૧	ગસીના	પક્ષના
૧૬	૪	ખોંખરાનું	ખોંખારાનું
૨૫	૧	લણ્યા	લળ્યા
૨૬	૩	આ છે	આપે છે
૩૧	૧૩	નામઢારી	નામધારી
૩૪	૨૨	ટોળે	ટાળે
૪૧	૮	ખારે	પાયે
૪૪	૧૫	ઢટાક કર્યાનો	ઢટાક કર્યાનો
૪૮	૭	હતે	હતો.
૫૨	૧૫	વસતી	વસો
૫૭	૧૬	પરહેજઢાર	પરહેજગાર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૬	૪	તાકી	તાકીઠ
૮૦	૩	પહેલી	પટેલી
૮૨	૧૧	ગિમ્બુભાઈ	ગિમ્બુભાઈ
૭૨	૧૭	પીવામાંથી	પીડી પીવામાંથી
૧૦૩	૧૦	સાણસોને	માણસોને
૧૧૧	૧૨	માલીકી	માલીકીથી
૧૧૩	૨૦	ખેડુતો	ખેડુતો અને વેપારીઓનું
૧૧૪	૧૨	અનાવારી	આનાવારી
૧૧૫	૧૦	ઝાલાવાડ	ઝાલાવાડ
૧૧	૧	દશાનાં	દિશાનાં
૧૨	૧૨	અધટિત	અધટિત
૧૨૧	૧૪	અતિ	ને
૧૨૩	૫	નામે	નીચે
૧૨૩		મગવલાલ	મગનલાલ
૧૨૪	૪	અમે	નીચે
૧૨૫	૨	તહેન	ખેડેન
૧૫	૭	માગવાની	માગવાની હંક
૧૫૧	૧૭	સાણે	માણે
૧૫૧	૧૮	માટે	સાટે
૧૫૧		નરજીવ્યા	મરજીવા
૧૫૫	૫	હિન્દુસ્તાનને	હિન્દુસ્તાનને

પરિશિષ્ટ આ.

રાજદંપતીનો મુકદ્દમા.

સાંકળી ગામેથી તા. ૨૩-૨-૨૩ ને રાજ દરબારશ્રીને નહિ-
આદર્શ એક પત્ર મળ્યો કે દરબારગદનાં તાળાં તોડવામાં મદદ
કરવા બદલ એ ગામના પશુ આગેવાનોને પકડી સરકાર વડવાણુ
કાપમાં લઇ ગઇ. તેમનું ફીલ કાગળના સમાચાર વાંચી વલોવાઇ
ગયું તેમણે પોતાનો ધર્મ રોધી કાઢ્યો. અને એડા જીલ્લાસમિ-
તિના પ્રમુખ અબ્બાસ તૈયબજી સાહેબની રજા માગી. અબ્બાસ
સાહેબ શાના રજા આપે? મદામલાનું કામ. જીલ્લામાં ફરવાનું
અને તેમાંનું કષ્ટ દરબાર સાહેબને સોંપેલું. વળી સાંકળી જ્યાંમાં
નાહકનું જોખમ રહેલું છે, અને પગલું ઉતાવળીયું છે એમ ધારી
પ્રમુખ સાહેબે ચોખ્ખી ના પાડી છેવટે કહ્યું કે શ્રી વલ્લભલાલને
પૂછીને જવું હોય તો જાઓ. પણ દરબાર સાહેબ માને શાના ?
તેઓ તો ચાલતા થયા. પોતાનો નિશ્ચય છોડ્યો નહિ. તેઓ અને
તેમનાં ધર્મપત્ની સાંજની રેલગાડીમાં બેઠા.

વડવાણુ કાપમાં તેમના મિત્ર મોહનલાલ બારિસ્ટરને ત્યાં ગયા
અને તેમની મારફત બનેલી વિગત જાણી. પછી તેમણે વિચાર
કર્યો કે પકડાયેલા આગેવાનોનાં બૈરાં છોકરાંને દિલાસો આપવા માટે
સાંકળી જવું જોઇએ. તેથી જન્ને દંપતી વિનોદ કરતાં તે ગામ
પહોંચી મયાં. સાંકળી ગામે ગયા એટલે મુકામ તો કરવેજી જોઇએ.
ક્યાં કરવો? પોતાનો દરબારગદ તો હતો જ. પણ તેને સીધીના
માયાં જેવાં અંગ્રેજી તાળાં મારેલાં અને વધારામાં સીલ લગાવેલી.

દરબાર સાહેબથી તે 'એધું' 'કેમ' 'અય ? તેમનાં' વીર રાણી તો
 પળવાર સહન કરે એવાં નથી. માથે માણેકલાલ રસોઈયો. હતો
 તેને સાન કરતા કોશ લઈ આવ્યો. ગામલોક ભરાઈ ગયું. દર-
 બારગદનાં મોટા દ્વાર પાસે રાખરણી, ઉભાં ઉભાં પોતાની વહાલી
 રૈયત સાથે વાર્તાલાપમાં ઉતરી. એટલામાં કોશ આવી. શેની વાર
 લાગે ? સરકારના નિમેશ મેનેજર સાહેબના પેટમાં ફાળ પડી
 તેમણે બૂમો પાડવા માંડી, પોલીસ પરેલ ! પોલીસ પરેલ ! ક્યાં
 ગયા ? જણાવી દો કે સરકારનો કુકમ નથી. તાળાંસીલને અડશે
 નહિ. પણ કોણ માંભળે ? ભડિનખા બોલ્યાં, "અમારી મરદાર
 ખીજ છે ને !" જોનજોતામાં કોશ પેડી અને નકુચો
 ઉપડ્યો, સીધા દુટ્ટી અને ગદનાં દ્વાર ઉધડ્યાં. પછી માંહેના ઓરડા
 તપાસ્યા તો ત્યાં પણ તાળાં જ તાળાં. એકંદરે પાંચ છ તાળાં
 તોડ્યા પડ્યાં પ્રથમ તોડવાનું કામ રસોઈયો કરતા લાગ્યો. તેને
 અટકાવ્યો. પછી કોશ લાંબી ભક્તિબાસાહેબે દરબાર સાહેબ
 જમાદારને કહે છે કે, 'અટકાવો આ બાધને' હસાહસ થઈ રહી.
 પોતાના ધરનો પોતે કમળે લીધો અને શાન્તિ પથરાઈ. માત્ર
 મેનેજર સાહેબ એકલા અસાન્ત થયા. તેમણે બોધકા યાજ્ઞામાંથી
 ચિટ્ટી લખી વધારે પોલીસ બોલાવ્યા અને ચલવાણ કાંપમાં પણ ખીજો
 લખાડો મોકલ્યો.

ગામનો હજમ સાંજે દરબાર સાહેબની બત્તી કરવા ન આવ્યો.
 કાંઈ શીકર નહિ. ખીજો દિનસે દરબાર સાહેબની હજમત કરવા
 તેને બોલાવ્યો, પણ કાચવલ્યો. મેનેજર સાહેબ શું કહેશે ? તેથી
 દરબાર સાહેબે પ્રથમથી જ જણાવી દીધું કે 'જાઈ, તારું' કામ
 નથી, તારું દયિયાર મોકલ એટલે હું હાથે હજમત કરી લઈશ.
 હજમત કરવાનું શીખેલો છું.' હદ થઈ. હજમ ધરમાઈ ગયો અને
 આવીને હજમત કરી ગયો, અને દિનમતવાન બન્યો. નોકરી સાથે
 દરજ ન ચૂકાવ એનું તેને જ્ઞાન થયું.

રાજવંશીઓ જમ્યાં ન જમ્યાં એટલામાં તેકું આવ્યું. ફાજ-
દાર સાહેબ અને ચારેક પોલીસ આવી પહોંચ્યા, અને દરબાર
સાહેબ તેમજ ભકિતબા સાહેબને તથા રસોડયાને અટકમાં લીધાં.
સૌ તૈયારજ હતું. ઉમેદવાર હાજર હતા. શીગરામ મંગાવ્યો, તેમાં
રાજવંશીઓ મેઠાં. ચાર પોલીસ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા, પછી
ફાજદાર સાહેબ શરમાયા. સાથે ન ચાલ્યા. બાપડાથી ચલાવું
નેહએ ને ? અને વઢવાણ શહેર અને વઢવાણ કાંપમાં થઈ દરબાર
સાહેબ ઉપર પહેરો ભરવાણું તેમને હીક ન લાગ્યું.

હરધસ સીધું કે. પો એજન્ટ મિ. બેન્ગમીનને બંગલે ગયું.
તા ૨૫-૨-૨૩. રસ્તામાં મોહનલાલ બારિસ્ટરનો બંગલો આવ્યો. તેઓ
સૌ ત્રીએ ઉતર્યા મોહનલાલ લાઈનાં પત્ની ચોધારા રોષ પડ્યાં.
આવળે પછી કહેવાયું નહિ. શ્રી મોહનલાલે સફેદ ખાદીની ટોપી પહે-
રેલી હતી દરબાર સાહેબે જતાં જતાં એટલી ભલામણ તો કરીજ
કે 'મારો કેસ સાલળવા ખાદીની ટોપીમાં આવળે બીજા લેખા-
સમાં આવો. તેના કરતા ન આવો તેજ મને ગમે.' સૌ ગળગળાં
થયાં અને રળ માગી

કે મિ બેન્ગમીનના બંગલાની તો વાતજ થી કહેવી? તે
સાહેબે અને તેમના સંસ્કારી કુટુંબે રાજવીઓની સરલરા કરવામાં
મથા ન રાખી. આવો પ્રસંગ તેમને ક્યા મળવાનો હતો ? આહ,
નાસ્તો, સુકો લીલો મેવો, મિકાઈ, સોડા વગેરે એમના આગળ
ધર્યાં. ગાદી તકીયા, આરામ ખુરશીઓ આવી ખડા થયા ખાનદાન
માણસ પોતાની ખાનદાની કંઈ છોડે ? પોતાના છોકરને કહ્યું,
'આ રાજવીઓને પગે લાગો' આ બધી વિધિ મથાય' રીતે યજ્ઞ,
પછી સાહેબની મુંઝવણ રાફ થઈ દરબાર સાહેબને તેમણે સમજા-
વવા માંડ્યું, બહુ કરગરવા માંડ્યું. જમીન આપીને છુટા રાખો,
તમારે કંઈ કરવાપણું નથી, બધું અમે કરી લઈશું. માત્ર તમે

સમાત આપા. જવાળુ ખુરશો હતો. દરબાર સાહેબે સાહેબના પ્રેમપૂર્વક સત્કાર માટે આભાર દર્શાવ્યો, અને જમીન આપી શકાયજ નહિ એ પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવ્યો. ખૂબ વાટાઘાટ ચાલી, પણ દરબારશ્રી એકના બે નજ થયા. છેવટે ખીજે રસ્તો બતાવ્યો કે હાથમુચરકા તો આપી શકાય. તેની પણ ધસીને નાજ કહી ચાર કલાક આ પ્રમાણે ચાલ્યું, પણ અસહકારી દરબાર અને તેમના ધર્મપત્ની કેવી રીતે માને? તેમનાથી મુચરકા નજ અપાય આખરે સાહેબ ચાકમા અને એટલુંજ લખ્યું કે જ્યારે મુકદ્દમો ચાલશે ત્યારે હાજર થઈશ. ઘર ફાડવાના અને ઘરપ્રવેશના આરોપ ગંભીર છે. તેમાં જમીન પણ લેવાતા નથી તેવા ગુન્હા માટે માત્ર અમુક દિવસે ઠાટું ફરમાવશે ત્યારે હાજર થઈશ, એટલુંજ બર થયું! સાહેબ તેમના ઉપરી ગોરા સાહેબને પૂછી આવ્યા અ અસહકારીઓ ઉપરના ઇતખારની કતેહ કે દરબાર સાહેબ અં એમનાં રાણીની સાખ કે બંને ભેગું? ગમે તે હો, પણ તેમને છુટાં કર્યાં. અને તેઓ પોતાના મિત્ર મોહનલાલ બારિશ્વરને બંગલે પધાર્યાં.

પછી તેમને યાદ આવ્યું કે અમે તો છુટયા પણ અમારા તથુ પટેલીયા તો જેલમાં ચોંધાયા છે. રાણીશ્રીએ કપડો આપી આ વાત યાદ દેવડાવી. દરબાર સાહેબ મિ. એનજમીનને લખવા તૈયાર થયા કે તથુ આરોપીએને અમારી માફક જ નહિ છોડવામાં આવે તો અમારું વચન રદ ગણાશે. સાહેબના જાણવામાં આ વાત આવી અને એ ત્રણેને છુટા કર્યા.*

અદાલતને આંગણે

તા. ૧૪-૪-૨૨ ને રોજ વડવાણમાં ઝાલાવાડના આસિસ્ટન્ટ પો. એ. ની અદાલતમાં દરબાર દંપતીનો મુકદ્દમો ચાલ્યો.

* શ્રી મોહનલાલ પંડ્યાનો લેખ-“નવજીવન”

તપાસ વખતે અદાલતમાં પૂ. કસ્તુરબા ગાંધી, મદદમાજીના પુત્ર
શ્રી રામદાસભાઈ, શ્રી ઇંદુલાલ માણિક, શ્રી નાનાલાલ કવિ, શ્રી હરિભાઈ
અમીન, લીમડીના દિવાન સાહેબ શ્રી ઝવેરભાઈ, શ્રી કુલચંદ્રભાઈ અને શ્રી
ગોકલદાસ તથાટી વગેરે ગુજરાતના નેતાઓ હાજર હતા. આશરે ૧૨
વાગે અદાલત આગળ આવેવાનોનું સરખસ આવી પહોંચ્યું.
ડેપુટી સાહેબની નાનકડી કોર્ટ પ્રેક્ષકોથી ચિકર ભરાય
ગઈ હતી, વધીલો, વેપારીઓ, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેની ભારે ઠંઠ જામી
હતી. લોકોની લીડ એટલી વધી હતી કે આરોપીના પીંજરામાં,
સાક્ષીના પીંજરામાં, બારીઓ ઉપર, કોર્ટના પ્લેટફોર્મ ઉપર તેની
આગળ પાછળ જ્યાં જ્યાં લોકોએ જગા જોઈ અને બેસી કે ઉભી
કે સહેજ પગ ઠેરવી શક્યા ત્યાં તેમ કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો
હતો. ન્યાયાધીશ કોર્ટનું મકાન નહીં બદલતાં એટલી નાનકડી જ
કોર્ટમાં કેસ ચલાવવાની કરેલી જૂઠ્ઠાનો બદલો, લોકોને પોતાના
પ્લેટફોર્મ ઉપર પણ બેસવા દેવાની હિદાયતાબતાવી શાળી આપ્યો હતો.

બારને દસ મિનિટે ન્યાયાધીશ આવ્યા. દરબાર સાહેબ અને
ભક્તિબાને ખુરશી આપી. માલોકલાલ રસોયાને પણ નજીકમાં
ખુરશી કે પાટલી ઉપર બેસવાની સગવડ દરી આપી અને
કેસનું કામ શરૂ કર્યું. ઘણીજ મીઠાશ અને સમ્મતાપૂર્વક
તેમણે દરબારશ્રીને અને ભક્તિબાને પૂછ્યું કે ‘મહેરબાની
કરી આપ આપનું નામ જણાવશો ?’ ઇત્યાદિ; દરબારશ્રીએ પોતાના
વસવાટના ચામ તરીકે આણુંદ જણાવ્યું હતું. વસો, દસા કે
સાંકળી નહીં. એમનો વસવાટ સ્વરાજ્યની છવણીમાં, અને પોતે
સ્વરાજ્યના સિપાઈ એમના એ જવાજમાં એ મર્મ સરળ હતો.
નામ પૂછાઈ રહ્યા બાદ કોર્ટે જણાવ્યું કે આ મુકદ્દમા

સંદિગ્ધ મુકદ્દમા

તરીકે ચાલશે; તેમ કરવાની કોર્ટને સત્તા છે; તેનો કોર્ટ ઉપયોગ
કરે છે. એટલે કે જુદું દુકામ પતાવવાનું. તહોમતનામાં દરમા-

વાય નહીં, સાક્ષીઓની લાંબી તપાસો વાય નહીં અને સમન પણ ત્રણ માસથી વિશેષ થઈ શકે નહીં. એ જાહેરાત ચૂંટા દરબારશ્રીને વધારેમાં વધારે ત્રણ માસથી લાંબો કાળ ચાલિ નહીં મળે એમ નક્કી થયું કેસ ચર ચર્ચા કેસના

પહેલા મુખ્ય અને મોટા સાક્ષી

સાક્ષીના નિમાયતા મેનેજર સાહેબ મી. જેમ્સખલાલ દત્તા દરબાર સાહેબે દસતા નહેરે રામરામ કર્યા. તે ખૂબ દસીને સ્વીકારતાં પોતાની ખુરસીએ બેઠા અને પોતાની જુઠાની આપવી રાશ કરી. તેમણે સરકારે દરબાર સાહેબ સામે પસાર કરેલા જાતજાનના દુકમોના ઈન્તેખાઓ રજુ કર્યા જાગીરનો કબજો મૂળ મોઢકા ચાણુદાસે લીધેલો અને તેની પાસેથી પોતે લીધેલો તેમ જાહેર કયું અને દરબારગઢ એ જાગીરનોજ જાગ છે તેથી તેનો કબજો પણ પોતાનોજ થયો એમ કહ્યું.

પોતાના કબજાના એ દરબારગઢ ઉપર પોતે વાસેલાં તાળા અને સીસો દરબારશ્રીએ અને બકિતખાએ તોડ્યાં તેથી મેનેજર તરીકે

‘મારી લાગણી દુઃખાઈ’

સરકારના દુકમ વિરૂદ્ધ તેમણે તાળા તોડ્યાં તેથી મારું મન દુઃખાઈ; મને દુઃખ થયું એમ મેનેજર સાહેબે જણાવ્યું અને તેથી તેમણે આ કેસ દાખલ કરાવ્યું કહ્યું. બાકી તો તાળાં છેલ્લા તૂટ્યાં તે વખતનો વિગતવાર અહેવાલ કહ્યો. તેમની જુઠાની દરબાર તેઓ ખુરસી ઉપરજ બેઠા હતા અને મોટા માણસોનાં નિયમિત અનુરૂપ મુદ્દ સ્વરે પોતાની જુઠાની આપતા હતા. એમના ધીમા બોલવાથીજ, લોકો ગડબડ કરે છે એમ કોર્ટને લાગતાં કોર્ટે તેમને મોટથી બોલવા સૂચના કરી. જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે આજે

‘મારે ઉપવાસ છે’

મારાથી હવે સાદે નદી બોલાય--જે કે સ્નેહ હવે સાદે બોલવાનું
તો પોતે શરૂ કરી દીધું હતું અને ત્યારપછી કોર્ટમાં શાંતિ પશુ
હતી. એમની જુવાની પૂરી થતાં કોર્ટે દરબાર સાહેબને પૂછ્યું કે
“તમારે કંઈ પૂછતું છે?” દરબાર સાહેબ અને બકિતબાએ ના
કહી. માલેકસાહેબને પૂછતાં તે બોલી ઉઠ્યો,

‘પૃછી મેહ્યું છે’

શું પૂછે? એમનું અંતઃકરણ કુખ્યાય છે ત્યાં પૂછે શું? આ
અપરાધ છાકરાના આ જવાબથી આખી મેદની દમી પડી. તે
ક્રોધક વધારે બોલવા જતો હતો એટલે કોર્ટે તેને પોતાની પાસે
બોલાવી શાંતિથી સમજૂત આપી અને પોતાની પાસે બેસાડ્યો.
કેસરમીયા નામનો એક જુદો

દરબારનો જુનો નોકર

સાક્ષીમાં આવ્યો; તાળાં તોડતી વખતે આ માણસ ત્યાં હાજર
હતો અને માલેકસાહેબને અટકાવવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેણે
પોતાની ઉમ્મર વર્ષ ૫૫ ની લખાવી આ મિત્રારો જુદો તો ચર
ચરતો હતો. જુવાની આપણની તેની ઇચ્છા નહોતી દરબાર સાહેબ
કે બકિતબા વિરૂદ્ધ હોદ્દા ફકીરવાની તેની મરજી નહોતી. તેણે પહેલાં
તો આ બનાવ ક્યારે બન્યો તે સંબંધમાંજ ગત્રાંતર કરવા
માંડ્યાં. માઠ માંડ ટેકાણે આવ્યો અને પછી બોલ્યો તો બકિતબાએ
તાળાં તોડવાની વાત તેણે ન કહી તે નજર કહી. આટલાં વર્ષો
સુધી જેના રોટલા ખાધા હોય તેની વિરૂદ્ધ તે બિચારાથી કંઈ કેમ
થાય? સિંહના પંજમાંથી બકરી છુટે લેમ તે બિચારો સાક્ષીના
પીંજરામાંથી છુટ્યો અને નોકર.

વકીલોનો મોહ

આ અરસામાં કોર્ટમાં હાજર રહેલા વકીલો કે જેમનો મોટો ભાગ દરબારશ્રીના સ્નેહીમંડળનો હતો તેમણે કોર્ટને અરજ કરી કે આરોપીઓ અસહકારી છે; તેઓ બચાવ કરવા માંગતા નથી અને કરવાના નથી; પણ આ કેસમાં ઘણા અગત્યના પ્રશ્નો સમાવેલા છે તેથી જો કોર્ટ રજા આપે તો Amicus Curiam 'કોર્ટના મિત્ર' તરીકે અમે કામ કરવા માંગીએ છીએ. એટલે કે કોઈ વકીલ તરીકે નહીં પણ નિષ્પક્ષ માણસ તરીકે જ કેસમાં તેમને ભાગ લેવા દેવા પરવાનગી આપવી. આ માયાકૃત ચાલતી હતી તે દરમ્યાન દરબારશ્રીએ કહ્યું કે "અમારે અમારા કામમાં વકિલાત જોઈતી નથી, અમે એથી નારાજ છીએ; માટે કૃપા કરીને પરવાનગી ન આપવી." કોર્ટે પણ જણાવ્યું કે કોર્ટને વકીલોની સહાયતી જરૂર જણાતી નથી. આમ વકિલાતના મોહમાં પડેલાઓ પણ દરબારશ્રી તરફ લાગણી પરતવનારા લાઇઓને, અલબત્ત તેમના પોતાના માથે, સહાય કરવાની તક ન મળી.

દરબારનો નવો અધિકાર

આ અરસામાં એક બીજો બનાવ બન્યો. દરબારશ્રીએ કોર્ટના શીરસ્તેદાર પાસે પીવાનું પાણી માંગ્યું. શ્રી. મોહનલાલ જેરીરટર કે જેમને ત્યાંજ આ વિવાદનો માંડવો મંડાયો હતો, તમામ મહેમાનો જેમને આંગણે હતા-તેમણે કહ્યું કે "આપણે શીરસ્તેદારને કહેવાની શી જરૂર છે? હું મંગાવું છું." દરબાર સાહેબે કહ્યું કે "એ અમારો અહીં મળેલો નવો અધિકાર છે. કોર્ટમાં આરોપી હોઇને કોર્ટની માર્ફત જ અમારે અમારાં કામ કરવાં પડે." કોર્ટના બધા શીરસ્તેદાર સાહેબ પાણી માટે ઉઠ્યા પણ મોહનલાલએ તે પહેલાં પાણી મંગાવી દીધું.

પંચની દશા

ત્યાર પછી પોલીસ પટેલની જુવાની યદ; પછી પંચ આવ્યો. તે સાંકળીનો માણસ. દરબાર સાથે આઠલાં વર્ષો હસેલો રમેલો; તેનાથી શું બેલાય ? પંચાતનામું વંચાણું. કેપુટી સાહેબે પૂછ્યું, કે આ શું વંચાણું ? તો કહે કે:

“ હું ”

આખી સભા હસી પડી. વાણીએ મગનું નામ પાડે નહીં. તે મુંઝાતો હતો; તેને કહેવું ગમતું નહોતું. તેને પૂછ્યું કે દરબારે શું તોલ્યું હતું ? તો કહે કે ઝોગડા. બિચારો શું કરે ? બહાર આવીને એમજ કહેતો હતો કે ‘આ જીવતર ધૂળ છે. દરબાર સાહેબ સામે અમારે જુવાની દેવી પડે, આનાં કરતાં મોત સાફ !’ પછી આવ્યા

જોગદાર સાહેબ.

તેમને તો કશું કહેવાતું નહોતું. ચોક્કસ બે કાંધ બેરબુસર કહેવું જોઈએ તે કહીને તે ગયા અને જુવાનીઓ પૂરી થઈ. એટલે રવો

દરબાર સાહેબનો એકરાર

તેમણે તે લખિલ આપ્યો. આપતાં પહેલાં ખુલા સ્વરે, ઉઘાં સાદે, પૂરતી ગંભીરતાપૂર્વક વાંચ્યો. જ્યાં જ્યાં સરકારને કહેલી હિમ્મત બરેલી વાતોનો પોતે ઉચ્ચાર કરતા ત્યાં ત્યાં સજાના મહેરા ઉપર રિમત-અભિમાનનું રિમત ફરકતું. બાકી તો કોઈ શાંત રજની સખી શાંતિ હતી. બધામ હુબ્બ હતો, ગમગીન હતો. સરકાર સામેના શબ્દો આવતા ત્યારે ત્યારે કેપુટી સાહેબ હસવાનો અપ્તાન કરી તે તરફ પોતાની બેદરકારી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. છતાં તેમના દિલનું ઠંડું પૂછું રહી નહોતું શકતું. તેમના હુબ્બ ઉપર બાર હતો તે યોગ્ય જજાઈ આવતું હતું. બ્યારે દરબારનીએ એકરાર તેમને આપ્યો, ત્યારે તે તેમજી લીધો તે વખતે ચોકની-આંનિની ઘાયા તેમના મ્હેરા ઉપર સ્પષ્ટ હતી.

ત્રોસીકયુટર

તરફથી દલીલ થઇ, તેમણે કહ્યું કે સરકારે જાગીર જપ્ત કર્યાના, તેનો કબજો મેનેજરને આપ્યોનો દરમિયાન વિગેરે રહ્યું છે. તે વાળખી છે કે કેમ? કાપડેસર છે કે કેમ? તે જોવાનું કામ કેટલું નથી, એનો કબજો જોવાનો છે. કબજો મેનેજરનો છે. તે દરબાર સાહેબે તોડ્યો છે, માટે તે છ. પી, કોડ કલમ ૪૫૪ પ્રમાણે ગુનેહગાર છે એમ નામદાર કોર્ટે ઠરાવવું જોઈએ જરાએ આવેશ વિના, જરાએ કટુતા લાવ્યા વિના જરાએ તોછાણ બતાવ્યા વિના સાચી સીધી રીતે હકીકત અને કાયદો બતાવી સગ્ન સંબંધી સુપ્રકાશ પકડી ત્રોસીકયુટર એસી ગયા. પછી થોડીવાર કામગીરી ગાંઠવી, ન્યાયાધીશ સાહેબે ખોલવા માડ્યું.

ચૂકાદો

જે પૂરાવો પડ્યો છે તે ઉપરથી અમે એમ માનીએ છીએ કે ગોપાળદાસભાઈ ત્રણ ગામના તાલુકદાર હતા તે ત્રણ ગામો સરકારે તેમની પાસેથી તેમના કૃત્યોને કારણે છીનવી લીધાં છે. તે ઉપરથી માત્રુમ પડે છે. કે તે બીલકુલ તાલુકદાર નથી તેમનો તેના પર હક નથી તે હુકમ ઉભો છે. તે સામે તેઓ પગલાં લઇ ચકે છે જ્યાં સુધી તેનું નિરાકરણ નથી થયું ત્યાં સુધી તેઓ કહે છે તેમ પોતે તાલુકદાર હોવાની વાત કોર્ટ માની શકતી નથી કોર્ટની પાસે તો ચોખ્ખો હુકમ છે. સરકાર કારણથીજ તે હુકમ કાઢ્યો છે અત્યારે તે લાગુ છે. તે પ્રમાણે તેમના તાલુકદારી હક્ક છીનવી લેવામાં આવ્યા છે. એટલે આ કોર્ટ રૂબરૂ તેઓ સાધારણ માણસ તરીકે હાજર છે તેમણે તાળું તોડવાનો પૂરાવો છે. આ કોર્ટ તેમના ઉપરનો ગુન્હો સાબીત માને છે. અને એવા નિરાકરણ ઉપર આવે છે-એટલું બેલી તેમણે દરબાર સાહેબને પૂછ્યું કે

બચાવ કરવો છે?

ત્યારેજ સભા સમગ્ર કે પોતે ખોલતા હતા તે ચૂકાદો નહોતો પણ મોટેથી તહોમતની હકીકત સમજાવતા હતા. દરબારશ્રીએ

બચાવ કરના ના પાડી બપોરના ૭-૨૦ મીનીટ થઈ હતી. ચુકાદો સાડાચારથી પાંચની વચમાં આપીશું એમ કોર્ટે જાહેર કર્યું અને બધા ઉડ્યા.

સજા કરી ?

ચાર અને એકાવન મિનિટ કોર્ટ ફરી વાર બેઠી; બધા આવી ગયા પછી કોર્ટે જાહેર કર્યું કે “આપ ગુન્હેમાર છો તે તો અમે જણાવી ગયા છીએ આપ કેવી જાતના ગુન્હેમાર છો તે બધું કોર્ટે ધ્યાનમાં લીધું છે. દેશાધિ ગોપાળદાસ કોણ છે તે કોર્ટ જાણે છે અને દુનિયા પણ જાણે છે. તેમના પત્નીને પણ અંધા ઓળખે છે, તેમના રસોડયાને પણ ઓળખીએ છીએ તેમની સ્થિતિ જોઈને તેમના તગ્ન કોર્ટ ધણી નરમાસથી વતે છે અને તેમને માત્ર આજ સાજ સુધી કોર્ટમાં બેસી રહેવાની શિક્ષા કરે છે, અને સરકારનો હુકમ કાયમ છે ત્યાં સુધી તે હુકમને માન આપવા ચેતવણી આપે છે.” આ વખતે ૪-૫૭ થઈ હતી. કોર્ટની સાંજને સાત મિનિટની વાર હતી ન્યાયાધીશ સાહેબે પોતાનું બોલવું પૂરું કર્યું કે તુરત

ચેતવણીના ઇન્કાર

કરવા દરખાસ્ત ઉડવા. તેમણે કહ્યું, “આપે જે લાગણી બતાવી છે તે માટે આપનો આભાર માનીએ છીએ; પણ આપને જણાવીએ છીએ કે જે અમારું છે તે મેળવવાને અમે ફરી પ્રયત્ન કરવાના છીએ. એટલે આપને ફરી આવી તકલીફ પડશે. માટે આપ ફરી વિચાર કરો અને અમને ખુશીથી જેલમાં મોકલો.” કોર્ટે કહ્યું કે ‘જજમેન્ટ ફરી શકે નહીં, એ વાત પૂરી થતાં ૪-૫૫ થઈ જોતજોતામાં ૫ ના ટોરા થતાં ચિરસ્તેદારે કહ્યું, સમય પૂરો થયો છે. આપ ખંધારી શકો છો બાદ તાજાઓ સાથે કોર્ટ ઉઠી. સજા કેને થઈ? દરખાસ્તને કે આખી અદાલતને ? *

મહાત્માજીના સિદ્ધાંતને અનુસરનારું
ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય અઠવાડિક
“નવયુગ”

તંત્રી:-કલ્યાણજી વિકુલભાઈ.

નવયુગમાં શું વાંચશો ?

(૧) ચોમેર પ્રસારેલા નવયુગના ચુટી કાઢેલા સમાચારોનો સંગ્રહ

(૨) આખા ભરતખંડમાં વ્યાપી રહેલા નૂતનરાષ્ટ્ર-જીવનની ભાવનાઓના શુદ્ધચિત્ર.

(૩) નોકરશાહીના જુઝીયાની પરંપરા, અને તે સામેની પ્રજાની અખંડિત લડતનો વેગ.

(૪) ગુજરાતના ગામેગામની અને ભારતની પ્રજાનાં ગૌરવરૂપ જુઝીયાઓમાં રહેનારી જનતાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ.

(૫) રાજ્યપ્રકરણ, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનાં પ્રભાજીવનના અંગેને પોષનારું સાહિત્ય.

વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૪-૦-૦

છુટક નકલ ૦-૧-૩

આજેજ ગ્રાહક થાઓ:-

‘નવયુગ’ કાર્યાલય,

પાણીની ભીંત. સુરત.